

Левчук К.І.

**ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ:
СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ (1985-1996 рр.)**

**Вінниця
ПП "Едельвейс і К"
2009**

ББК 66.79(4УКР)6

УДК 061.233(477)"1985/1986"

ISBN 978-966-2150-67-4

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, протокол № 9 від 28 травня 2009 р.

Рецензенти: Г. Д. Казьмирчук, доктор історичних наук, професор,

А. Г. Слюсаренко, доктор історичних наук, професор,

В. П. Шевчук, доктор історичних наук, професор.

Левчук К.І.

ЛЗ8 Громадські організації України: створення та діяльність (1985-1996 рр.):
Монографія. – Вінниця: ПП "Едельвейс і К", 2009. – 320 с.

У монографії досліджується виникнення громадських організацій, розкривається їх діяльність в умовах трансформації українського суспільства, пов'язаного з перебудовою та розбудовою незалежної Української держави. У праці проаналізовані неформальні громадські об'єднання, що виникли в умовах перебудови та гласності, розкрито становище одержавлених громадських організацій, досліджено участь громадських організацій у суспільно-політичному житті України, реформуванні виробничих відносин, соціальному захисті населення.

ББК 66.79(4УКР)6

ISBN 978-966-2150-67-4

© Левчук К.І.

ЗМІСТ

Вступ	4
I. Історіографія та джерельна база дослідження	7
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	7
1.2. Характеристика джерельної бази дослідження.....	27
II. Громадські об'єднання в умовах трансформації українського суспільства (квітень 1985 – серпень 1991 років)	40
2.1. Криза одержавлених громадських організацій	40
2.2. Виникнення неформальних об'єднань в Україні.....	81
2.3. Участь громадських об'єднань у розгортанні українського національно-демократичного руху.....	119
III. Громадські організації України в умовах розбудови самостійної держави	172
3.1. Розвиток нормативно-правової бази функціонування громадських організацій.....	172
3.2. Об'єднання товаровиробників в умовах реформування економічних відносин.....	198
3.3. Участь громадських організацій у захисті соціальних прав населення	219
3.4. Національно-культурні об'єднання в Україні.....	256
Висновки	272
Джерела та література	281

Вступ

Демократичний поступ України передбачає створення умов для формування громадянського суспільства, яке можна визначити як сукупність позадержавних суспільних відносин та інститутів, що надають громадянинові можливість реалізувати свої права, задовольнити та захистити різні потреби, інтереси та цінності членів суспільства. Життєздатність і сила демократії залежать від постійного діалогу між пересічними громадянами та державними структурами, між виборцями та їх представниками у законодавчій владі. Різні види суспільної діяльності сприяють стабільності країни, вихованню у громадян відповідальності та поваги до законів та права. Структурними елементами громадянського суспільства є різнопланові об'єднання громадян: добровільні асоціації, благодійні фонди, спортивні клуби, групи за інтересами, організації, що опікуються дотриманням прав людини, охороною здоров'я та навколишнього середовища тощо.

Громадські організації є не лише інструментом самоорганізації різних верств суспільства, спрямованим на захист та реалізацію прав та свобод громадян, а, в першу чергу, каналом представництва всього спектра суспільних інтересів у взаєминах між громадянами та владою. Завдяки громадським організаціям підвищується рівень суспільної та політичної культури, що дає змогу, за необхідності, протистояти неправомірним діям влади, здійснювати контроль за внутрішньою та зовнішньою політикою державних структур. Перехід від централізованої планової економіки до вільного ринку супроводжувався соціально-економічною кризою, зниженням життєвого рівня громадян, зростанням загрози соціальних вибухів. Забезпечити стабільність у суспільстві, захистити інтереси тих, хто несе на собі тягар економічних перетворень, може розгалужена мережа громадських організацій.

Цивілізаційний вибір, який став пріоритетним для самостійної Української держави, вимагає вивчення проявів громадської ініціативи всіх верств українського суспільства, спрямованої на створення об'єднань громадян та їх діяльності. Починаючи з часів горбачовської перебудови і до прийняття Конституції України у 1996 році, склалися передумови для поступового переходу від етапу

інституціоналізації громадянського суспільства до повноцінного здійснення його функцій. Одночасно відбувалися радикальні зміни у статусі, правовому становищі, формах та методах діяльності громадських організацій України.

Аналіз історіографії свідчить, що увага сучасних дослідників здебільшого зосереджується на процесах українського державотворення, становленні багатопартійності, тоді як громадські організації України – їх витоки та діяльність, взаємодія з владними структурами – залишаються поза увагою науковців.

Недостатнє вивчення зазначеної теми, відсутність комплексного дослідження позбавило можливості поглиблено відтворити причини та наслідки трансформації українського суспільства, розуміння ролі та місця громадських організацій у досягненні Україною державної самостійності та незалежності.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі вивчення та узагальнення архівних джерел, опублікованих документів і наукових досліджень здійснити аналіз виникнення громадських організацій, розкрити їх діяльність в умовах трансформації українського суспільства, пов'язаного з перебудовою та розбудовою незалежної Української держави. Поставлена мета визначає такі завдання дослідження:

- проаналізувати історіографію та визначити рівень наукового висвітлення теми, встановити джерельну базу дослідження;
- виявити неформальні громадські об'єднання, що виникли в умовах перебудови та гласності, встановити їх типи, структуру та соціальну базу;
- розкрити становище одержавлених громадських організацій в Україні, з'ясувати причини та наслідки їх кризи;
- дослідити процес виникнення нових громадських організацій в умовах розбудови незалежної України, здійснити класифікацію новостворених організацій;
- реконструювати місце громадських організацій у суспільно-політичному житті України;
- дослідити участь громадських організацій у реформуванні виробничих відносин;
- розкрити роль громадських організацій у соціальному захисті населення;
- проаналізувати діяльність національно-культурних товариств в Україні.

Об'єктом дослідження є громадські організації України 1985-1996 рр.

Предметом дослідження є виникнення громадських організацій, їх типи, основні напрями і форми діяльності у роки трансформації українського суспільства та в умовах розбудови самостійної України.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1985 до 1996 років. Нижня межа пов'язана з початком поступової лібералізації радянського режиму та виникненням нових громадських об'єднань. Верхня хронологічна межа обумовлена прийняттям Конституції України у 1996 році, яка законодавчо визначила місце громадських організацій у суспільстві.

I. Історіографія та джерельна база дослідження

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Нагромадження знань про формування та діяльність громадських організацій в Україні 1985-1996 років відбувалося у кілька етапів, безпосередньо пов'язаних зі змінами та перетвореннями у політико-правовому статусі республіки, суспільними трансформаціями та розвитком демократичних процесів. Оцінки громадських організацій науковцями залежали від суспільно-політичної ситуації, наявності державної та партійної цензури, плюралізму думок, можливостей використання архівних та поточних джерел. Перший етап досліджень громадських об'єднань охоплює 1989-1991 роки. Головним предметом наукових пошуків було зародження, становлення та діяльність принципово нових об'єднань громадян – непідконтрольних компартійному апарату, що стали відомі широкому загалу як неформальні організації. За радянських часів об'єднання громадян не могло бути легалізоване у якості громадської організації без відповідного рішення компартійних органів. Саме тому визнання неформальних організацій у 1985-1990 роках, що виникали в Україні поза компартійним впливом, відбувалася у своєрідному правовому вакуумі, який став заповнюватися лише із скасуванням Статті 6 Конституції СРСР та дозволу владних структур на реєстрацію громадських об'єднань восени 1990 року.

Перші спроби здійснити аналіз нового суспільного явища – неформальних організацій – мали здебільшого публіцистично-описовий характер. При цьому темпи суспільно-політичних трансформацій у республіці випереджали концептуальну новизну досліджень, які зосереджувалися переважно на неформальних об'єднаннях молоді (В. Кононов, І. Сундієв, О. Кащєєва, Р. Аперсян, О. Донченко, С. Шаповал).¹ Науковці намагалися з'ясувати витоки, соціальну базу молодіжних організацій. Вони вважали, що поштовхом до створення неформальних об'єднань стали активізація суспільно-політичних рухів в Україні, гласність та поява політичного плюралізму. О. Разумков та С. Ходаковський відзначали, що

неформальні об'єднання молоді у сфері дозвілля („хіппі”, „рокери”) існували в Україні з 70-х років ХХ ст. У 1985-1987 роках більшість молодіжних неформальних груп, відчувши послаблення психологічного та адміністративного тиску комсомольських та компартійних структур, об'єднували молодих людей з метою спільного проведення дозвілля. З 1987 року розпочинається процес утворення організацій суспільно-політичного, національно-культурного, екологічного спрямування. Акселератором самодіяльного громадсько-політичного руху молоді слугувало утворення громадсько-політичних клубів.² Низка авторів (В. Щегорцов, А. Кочетков, А. Щегорцов, Л. Дяченко) розглядали неформальні організації в контексті самодіяльного громадського руху, що діяв поза межами офіційно існуючих інститутів.³ А. Громов та О. Кузін визначали неформальні об'єднання як добровільні самодіяльні громадські формування, що виникли за ініціативою „низів” та діяли в інтересах своїх членів, незалежно від мети та характеру об'єднання.⁴

А. Камінський розглядав діяльність правозахисників, колишніх дисидентів у суспільно-політичному житті України, їх участь у створенні та діяльності Української Гельсінської спілки (УГС), товариства „Меморіал”, Товариства української мови ім. Тараса Шевченка. Зарубіжний дослідник використовував інформаційні матеріали Української служби радіо „Свобода”, матеріали радянської преси та самвидаву, що призвело до однобічного висвітлення подій з акцентом на політичному протистоянні новостворених організацій компартійному режиму.⁵

Одним з перших звернувся до наукового аналізу громадсько-політичних формувань, що виникли наприкінці 80-х – початку 90-х років у Радянській Україні, В. Литвин. Автор досліджував становлення багатопартійності в Україні, аналізував програмні документи та соціальну базу новостворених об'єднань.⁶ На думку В. Литвина, виникнення політизованих громадських формувань зумовлено необхідністю висловлення та захисту інтересів різних верств населення, наявністю соціального невдоволення, протистояння офіційній владі та для задоволення вузькогрупових та особистих прагнень деяких політичних лідерів.⁷

Становлення багатопартійності в Україні у 1990-1991 роках викликало посилений інтерес широкого загалу до програмних документів неформальних

об'єднань, спонукало дослідників до осмислення нового суспільно-політичного явища. А. Гарань пов'язував початок становлення багатопартійності з оприлюдненням Декларації принципів Української Гельсінської спілки влітку 1988 року,⁸ тоді як А. Слюсаренко та М. Томенко вважали, що багатопартійність була започаткована у період формування Народного Руху України за перебудову.⁹ На нашу думку, лібералізація компартійного режиму у 1988-1989 роках сприяла поширенню гласності та проявам політичного плюралізму. Неформальні об'єднання самим фактом свого виникнення ставали опозицією правлячому режиму. Тому до моменту утворення політичних партій в Україні поєднували окремі функції політичних організацій із статутною діяльністю.

Деякі історики радянської доби, переосмислюючи характер тоталітарної держави, стали розкривати процес одержавлення громадських організацій та з'ясовувати негативні наслідки для суспільства. Так, А. Безбородов показав, що товариство Червоного Хреста СРСР повністю підпорядковувалося рішенням державних та компартійних структур. Це створювало проблеми з визнанням Товариства повноправним учасником світового червонохресного руху.¹⁰

На першому етапі розвитку історіографії науковцям повною мірою не вдалося розкрити роль неформальних організацій у демократизації українського суспільства, у формуванні загальноукраїнського визвольного руху та створення політичних партій. Наукові пошуки зазначеного періоду ускладнювалися слабкістю джерельної бази досліджень, відсутністю єдиної термінології, стрімкістю розгортання суспільно-політичних трансформацій.

Лише з кінця 1991 року в Україні склалися передумови для ґрунтовного вивчення процесів, що відбувалися в республіці у 1985-1991 роках. Увагу дослідників привернули організації, які були активними учасниками українського національно-визвольного руху, поборниками демократії та державного суверенітету України. Однією з перших спроб проаналізувати умови та чинники, що вплинули на виникнення політизованих громадських об'єднань у республіці, стала монографія К. Богомаза.¹¹ Історик приділяв значну увагу розгляду кризових явищ у комсомолі, аналізу змін, що відбувалися у програмних документах, формах та методах

діяльності одержавлених профспілок. Разом з тим, робота мала низку упущень, зокрема, відсутність посилань на архівні матеріали, вузьку джерельну базу дослідження.

Деякі аспекти створення та діяльності неформальних об'єднань висвітлювалися у працях В. Литвина, присвячених формуванню та еволюції сучасної політичної еліти. Автор одним із перших використав нові надходження до державних архівів, що посилює аргументованість його висновків. Водночас, дослідник наводить дані про число неформальних організацій в Україні за 1986 та 1987 роки, однак ототожнює поняття „неформальний” та „самодіяльний”, що, на наш погляд, є дискусійним.¹²

С. Курикін характеризує період 1985-1990 років як „буферний”, вважаючи горбачовську перебудову не більше як спробу часткової лібералізації радянського режиму. Автор справедливо стверджує, що організації, які за радянських часів мали статус „громадських”, були інструментами у проведенні партійно-державної політики. Тоді як, недержавні організації, які виникли завдяки реальній громадській ініціативі, були названі партійними ідеологами „неформальними”. Дослідник вважає, що особливу роль у створенні неурядових організацій відіграли об'єднання, що ставили за мету охороняти природу та навколишнє середовище, зокрема асоціація „Зелений світ”. Автор зупиняється на трансформації у 1988 році Комітету молодіжних організацій України, який діяв під егідою ЦК ЛКСМУ. У 1988 році з його складу виділилося майже 50 неформальних організацій різного спрямування.¹³

Предметом наукового доробку А. Русначенка стало зародження та становлення незалежного робітничого руху в Україні в умовах перебудови. Автор вважає, що робітничий рух був перш за все політичним рухом, який висував соціально-економічні та загальнодемократичні вимоги. Єднання робітничого руху з національно-демократичними організаціями відбулося навесні 1991 року під лозунгами боротьби за незалежність України. Однак автор не приділив уваги виникненню страйкових комітетів за межами Донбасу та Львівсько-Волинського вугільного басейну.¹⁴

Вагомий внесок у висвітлення процесів формування демократичних організацій зроблено О. Гаранем.¹⁵ Дослідник розглянув політичні аспекти діяльності неформальних організацій України: Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, товариства „Меморіал”, екологічної асоціації „Зелений світ”. Автор узагальнив процеси утворення Народного Руху України на фоні суспільних трансформацій, що відбувалися у другій половині 80-х років ХХ ст. Історик В. Ковтун крізь призму особистих симпатій описав процес перетворення НРУ із загальносуспільного об’єднання, що виборювало суверенітет та державну незалежність України, у політичну партію.¹⁶ Деякі дослідники акцентували увагу на внеску молодіжних об’єднань часів перебудови у боротьбу за національно-демократичне відродження України. Так, І. Коляка вважала, що основним суб’єктом молодіжного руху за демократичні перетворення у суспільстві часів перебудови було українське студентство.¹⁷

Науковці з’ясовували витoki та соціальну базу молодіжних організацій. Більшість з них вважали, що важливим поштовхом до створення молодіжних неформальних об’єднань стали перетворення в суспільно-політичних процесах, поява плюралізму політичної думки, скасування цензури. На думку В. Головенько, поглиблення політизації молодіжного руху відбулося після проведення установчого з’їзду Народного Руху України за перебудову.¹⁸ Дослідник, аналізуючи причини кризи комсомолу у другій половині 80-х років ХХ ст., стверджує, що ЛКСМУ в умовах тоталітарного режиму діяла як структура, що повністю залежала від правлячої комуністичної партії.¹⁹

Суттєвий внесок у дослідження молодіжного руху в Україні зроблено М. Головатим. Науковець розкрив фактори та особливості становлення нових молодіжних об’єднань у процесі утвердження української державності; розглянув шляхи становлення, особливості, характер та механізм реалізації державної молодіжної політики; оцінив місце молодіжних організацій у політичній системі сучасної України; відзначив участь молоді у розвитку економіки, духовному житті, діяльності законодавчих та виконавчих структур. Принципове значення має висновок автора про те, що державна молодіжна політика є тим своєрідним

механізмом, завдяки якому державні структури вступають у взаємини з молоддю, сприяють реалізації її інтересів, запитів та потреб.²⁰

Зародження та розвиток екологічних об'єднань в Україні у другій половині 80-х років – початку 90-х років ХХ ст., їх місце в системі суспільних об'єднань розглядалися в роботах Л. Угрин.²¹ Дослідниця, аналізуючи особливості та тенденції розвитку неформальних екологічних організацій у контексті природоохоронного руху, запропонувала новий термін – „нетрадиційні суспільні об'єднання” на противагу одержавленим громадським організаціям (об'єднанням), які були складовою радянської політичної системи.²² На нашу думку, дефініцію „неформальні організації” слід сприймати в контексті суспільно-політичних змін часів перебудови, до того ж процес юридичного оформлення всіх громадських об'єднань України розпочався у вересні 1990 року ухвалою Президією Верховної Ради УРСР Постанови „Про порядок реєстрації громадських об'єднань”. Постанова сприяла набуттю легітимності неформальних об'єднань та змусила одержавлені громадські організації до перегляду свого статусу.

Слід зазначити, що дослідження, зосереджені на оцінюванні еволюції громадських організацій, їх місця у суспільно-політичній діяльності були продовжені Ф. Джосом, О. Кропивко, Н. Гончарук, С. Коломійцем, О. Каденюком.²³ Хронологічні межі їхніх праць обмежені першою половиною 90-х років ХХ ст. При цьому, Ф. Джос визначив дефініцію „громадська організація” як добровільне об'єднання громадян, що утворюється переважно за професійними інтересами і сприяє вирішенню завдань відповідно до їх статутних вимог.²⁴ Дослідник зупиняється на діяльності професійних спілок, молодіжних та жіночих організацій, творчих спілок та об'єднань споживчої кооперації. Однак, на нашу думку, відносити споживчу кооперацію до громадських організацій проблематично, адже діяльність громадської організації, як правило, направлена на захист прав та свобод громадян на реалізацію їхніх інтересів у неприбутковій сфері.

О. Кропивко аналізує участь громадських організацій у реформуванні агропромислового комплексу в умовах запровадження ринкових відносин. Дискусійним є твердження дослідниці про належність до громадських об'єднань

Українського фонду підтримки селянських (фермерських) господарств. Діяльність фонду свідчить про те, що це державна спеціалізована структура, яка виконувала функції реалізації державної політики з підтримки селянських (фермерських) господарств. На нашу думку, також спірним є судження щодо недоцільності класифікувати об'єднання за напрямами діяльності, оскільки реєстрація громадських організацій у Міністерстві юстиції за назвами не відображала їх функціональної спрямованості.²⁵ Між тим, згідно з інструкцією щодо ведення державної статистичної звітності, обов'язково враховувався напрям діяльності та соціально-демографічний склад учасників громадської організації (ветеранська, благодійна, екологічна тощо). Оскільки низка громадських організацій здобула право на преференції від держави, це впливало на їх класифікацію.

Отже, другий етап історіографії характеризується появою історичних праць, автори яких прагнули узагальнити внесок громадських організацій у боротьбу за незалежність України, досліджували їх роль у демократизації суспільного життя, захисті довкілля, участь у реформуванні виробничих відносин. Вивчення історичних подій по „гарячих слідах” збагатило праці аурою співучасника подій, але послабило відсутністю використаних архівних джерел.

Третій етап досліджень історії громадських організацій України розпочався з 1996 року. Цьому сприяла низка чинників: по-перше, прийняття Конституції України, яка гарантувала право громадян на об'єднання у громадські організації. По-друге, державні архівні установи провадили значну роботу з фондування документів та матеріалів громадських об'єднань. Дослідники мали можливість вивчати події, що відбувалися у 1985-1996 роках, використовуючи значний масив джерельної інформації. Створилися умови для поглибленого аналізу процесів виникнення та діяльності громадських організацій. По-третє, важлива особливість нового етапу полягала в тому, що авторами праць були не лише науковці, але й активісти громадських об'єднань. Відбувалися наукові та науково-практичні конференції, семінари, „круглі столи”, на яких обговорювалися шляхи правового унормування діяльності громадських організацій, їх місце і значення у суспільстві. Чільне місце в обговоренні посіли проблеми функціонування об'єднань громадян в

умовах ринкової економіки, законодавче забезпечення діяльності громадських організацій, розвиток профспілкового руху в умовах соціальної та економічної кризи, становлення громадянського суспільства в Україні, перспективи співпраці громадських організацій та політичних партій.²⁶

На наукових конференціях та „круглих столах” обговорювалися актуальні теми створення та діяльності громадських організацій. Так, на першому Форумі громадських ініціатив, що відбувся у Львові в жовтні 1998 року, розглядалася концепція існування „трьох секторів” у демократичному суспільстві. Учасники форуму зійшлися на тому, що державний сектор має охоплювати урядові інституції, забезпечувати громадянам національну безпеку і соціальний добробут; приватний сектор має охоплювати об’єднання та підприємства, які працюють на основі принципів ринкової економіки, тоді як „третій сектор” об’єднує неурядові, некомерційні організації, кожна з яких керується своєю суспільною, релігійною або етнічною місією і націлена на сприяння громадянам в їх участі у демократичному процесі та розвитку громадської ініціативи.²⁷

На наш погляд, громадські організації є складовою частиною „третього сектора” України, але особливості правового регулювання вимагають чіткого відокремлення громадських організацій від інших об’єднань громадян. Відсутність виваженого правового підходу у використанні загальноживаної термінології призводить до підміни понять. Зокрема, Т. Андрусак трактує термін „громадська організація” у широкому та вузькому розумінні. Дослідник вважає, що у широкому розумінні – це всі структури, які становлять „третій сектор”, що разом з недержавними підприємствами становлять основу громадянського суспільства. До них відносить всі релігійні, професійні, кооперативні та інші організації, а також політичні партії. Громадські організації у вузькому розумінні – це організації, метою яких є сприяння інтересам суспільства або інтересам членів цієї організації в таких сферах, як охорона здоров’я, освіта, наука, культура, мистецтво, надання допомоги соціально незахищеним верствам населення, захист навколишнього середовища, людських цінностей та прав людини.²⁸ На нашу думку, „громадські організації у

широкому розумінні” відповідають дефініції „об’єднання громадян”, тоді як „громадські організації у вузькому розумінні” є суто громадськими організаціями.

У колективній монографії „Третій сектор в Україні: проблеми становлення”, підготовленій науковцями Українського інституту соціальних досліджень, висвітлено розвиток „третього сектора” як невід’ємної складової громадянського суспільства. Особливу увагу приділено соціополітологічній суті явища, історико-культурним і законодавчим умовам його становлення в Україні. Спірним є ототожнення дослідниками інформації про чисельність громадських організацій (включаючи місцеві осередки) з числом об’єднань, які складають „третій сектор” України.²⁹

У вивчення та висвітлення правового статусу громадських організацій, джерел їх фінансування, наслідків діяльності протягом 90-х років ХХ ст. помітний внесок зробив О. Сидоренко.³⁰ Однак дослідник, аналізуючи поточні архіви Держкомстату України, не звернув увагу на значну кількісну розбіжність між зареєстрованими громадськими організаціями та тими, які звітували про свою діяльність, що ускладнює об’єктивну оцінку розвитку громадянської активності протягом 90-х років ХХ ст.

Аналізуючи суспільно-політичні процеси в пострадянських державах, науковці доходять до висновку, що особливість їх розвитку полягає у повільному переході від тоталітарного режиму до громадянського суспільства. Зокрема, таку думку висловив А. Фартушний.³¹ Американські політологи Е. Арато та Д. Коген вважають, що поняття „громадянське суспільство” набуло особливого значення із середини 70-х років ХХ ст. Таке суспільне явище вони трактують як надзвичайне історичне досягнення, оскільки воно передбачало „стратегію трансформування диктаторських режимів – спочатку на Сході, а згодом і в Латинській Америці – на підставі ідей про самоорганізацію суспільства, перебудову суспільних зв’язків поза мережами державного авторитаризму”.³² Д. Пілон, яка у середині 90-х років ХХ ст. була безпосередньо причетна до програми міжнародної фундації виборчих систем (IFES), вважала за необхідне сприяти розгортанню широкої освіти в посткомуністичних суспільствах, яка б сприяла прискоренню побудови

громадянського суспільства. На практиці це означало надання підтримки у створенні добровільних недержавних організацій, призначених для захисту та реалізації прав та свобод громадян.³³

О. Лавринович визнає, що недержавні неприбуткові громадські організації впродовж 90-х років ХХ ст. намагалися привернути увагу законодавчої та виконавчої влади, оскільки перебували у повній законодавчій блокаді й були неспроможні самостійно розвиватися. Автор умовно поділяє громадські організації на дві групи. Перша група громадських організацій користувалася підтримкою держави, фактично створювалася державними (відомчими) структурами, дбаючи при цьому про кланові чи відомчі інтереси. Іншу групу складають громадські організації, що утворилися на основі ініціативи громадян, їх активності та інтересів.³⁴ Р. Карплич, аналізуючи стан розвитку громадської ініціативи в західному регіоні України, розділяє громадські організації на три категорії: організації, що існували на території Західної України до 1939 року і відновили свою діяльність в умовах проголошення Україною державного суверенітету; громадські організації, які створені за часів радянської влади та зазнали суттєвої трансформації. Третю групу організацій створено за часів незалежності Української держави, а розвивається вона переважно за рахунок закордонної фінансової та організаційної допомоги.³⁵

Є. Захаров за основу класифікації неурядових організацій взяв їх організаційний устрій. Він поділяє всі неурядові організації України на асоціації та фонди. До асоціацій відносить об'єднання громадян, створених для реалізації їхніх інтересів, тоді як фонди мають на меті накопичувати кошти для досягнення певних цілей. Класифікація за метою діяльності поділяє неурядові об'єднання на дві групи: об'єднання, що слугують суспільним інтересам (екологія, просвітництво, допомога бідним, охорона здоров'я, права людини) та організації, що прагнуть захистити або реалізувати права та свободи своїх членів: профспілки, політичні партії, об'єднання промисловців, спортивні асоціації тощо. Щодо напрямків діяльності неурядових організацій, Є. Захаров виділяє: політичні (партії, громадсько-політичні рухи, правозахисні організації, організації, що опікуються виборами та референдумами);

економічні (профспілки, спілки підприємців та товаровиробників, кредитні спілки); організації, які займаються духовною сферою суспільства (релігія, творчість, культура, національні відносини, наука); об'єднання, що опікуються соціальною сферою (сім'єю та шлюбом, дітьми, молоддю, екологією, фізкультурою та спортом).³⁶

На думку Л. Кормич та Д. Шелеста, громадські об'єднання допомагають державним структурам у вирішенні різнопланових проблем соціально-демографічних груп. Науковці розглянули типологію суспільно-політичних об'єднань та рухів, акцентувавши увагу на суспільних інтересах їх діяльності. На основі цього підходу виділяють: 1) в економічній сфері (профспілки, підприємницькі асоціації); 2) у соціальній сфері (об'єднання ветеранів, інвалідів, добродійні спілки); 3) у сфері дозвілля (спортивні спілки, спілки філателістів і т. ін.); 4) у сфері науки, релігії і культури (церкви, наукові асоціації, творчі спілки); 5) організовані групи у політичній сфері (екологічні рухи, захист прав жінок, національних меншин і т. ін.).³⁵ Дослідники справедливо відзначили, що за умов дієвого функціонування громадських об'єднань уможлиблюється адекватне відбиття інтересів різних соціально-демографічних груп, вихід у легітимний правовий простір, що підвищує рівень політичної рівноваги та стабільності в суспільстві. За умов ефективної діяльності громадських організацій створюється противага посиленню зловживань влади, авторитаристським та радикальним настроям, у кінцевому підсумку зумовлює нормальне функціонування суспільства.³⁷

Аналіз неформального руху в Україні 1987-1989 років, його виникнення та діяльність здійснено у працях О. Бойка.³⁸ Автор з'ясовує причини появи неформальних об'єднань, вказуючи на глибинну суть цього явища, – „розвиток структур громадянського суспільства, формування відносин між людьми, неопосередкованими державою.”³⁹ Виділяючи серед неформальних об'єднань Товариство української мови (ТУМ) ім. Тараса Шевченка, історико-просвітницьке товариство „Меморіал”, екологічну асоціацію „Зелений світ”, дослідник дотримується думки про розгортання в Україні у другій половині 80-х років ХХ ст. класичної формули розвитку національних рухів, відповідно до якої на перших двох

етапах відбувається повернення історичної пам'яті та відродження мови народу, а на третьому з'являються політичні організації, що провадять боротьбу за національне визволення.⁴⁰

А. Русначенко розглядає процес утворення неформальних об'єднань в Україні у контексті формування національної опозиції, виділяючи період 1985-1991 років як останній етап українського національно-визвольного руху. Основною організаційною структурою руху стали ТУМ ім. Тараса Шевченка, УГС, що трансформувалася в Українську республіканську партію (УРП) та Народний Рух України (НРУ).⁴¹ На нашу думку, громадсько-політичну діяльність ТУМ ім. Тараса Шевченка слід оцінювати з огляду на статутні цілі об'єднання.

Російський історик А. Соснило стверджує, що неформальний рух в СРСР розпочав формуватися у 1986-1989 роках та став реакцією суспільства на зміни, що відбувалися у період перебудови. Вихідним моментом становлення політичного плюралізму в СРСР дослідник вважає 1987 рік, коли, після січневого пленуму ЦК КПРС, що проголосив курс партії на демократизацію суспільства, почалося послаблення політичного режиму: було зупинено карне переслідування за політичними мотивами та амністовано більшість в'язнів сумління, практично скасовано ідеологічну цензуру, а з січня 1987 року розпочався період гласності.⁴² Предметом пошуків С. Сороки стали особливості та результати суспільно-політичної діяльності неформальних молодіжних об'єднань України у 1985 – 1991 роках. Авторка доводить, що з початком перебудови владні структури змінили своє ставлення до неформальних молодіжних ініціатив, намагалися встановити над ними ідеологічний та організаційний контроль.⁴³

Домінуюча тенденція досліджень громадських організацій на третьому етапі історіографії характеризується зосередженням зусиль дослідників на їх висвітленні за напрямками та змістом їх діяльності. Зокрема, низка науковців зосереджувалася на вивченні молодіжних громадських організацій. Так, молодіжна проблематика з квітня 1991 року стала домінуючою для науковців Українського інституту соціальних досліджень (до жовтня 1997 року він називався Український науково-

дослідний інститут проблем молоді). Упродовж шести перших років його діяльності колективом інституту було реалізовано понад 150 наукових проектів та програм.⁴⁴

О. Корнієвський і В. Якушик у 1997 році видали наукову розвідку „Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні”, в якій проаналізували зміни, що сталися в соціально-політичній орієнтації молоді за роки незалежності держави. Автори доводять, що кризова ситуація в українському суспільстві вплинула на те, що у молодіжному середовищі стала поширюватися орієнтація на вирішення соціально-економічних проблем власними зусиллями, без сподівань на допомогу від державних або громадських структур.⁴⁵ Дослідники здійснили класифікацію молодіжних громадських організацій за основними цілями та напрямками діяльності, виділивши такі групи (різновиди): організації, зорієнтовані на вирішення різнобічних соціальних, економічних проблем молоді; молодіжні благодійницькі організації; молодіжні „стилістичні” організації, які мали намір захищати та реалізовувати неполітичні ініціативи (екологічні, культурологічні, мистецькі, спортивні та ін.); об'єднання, що виховували національно свідомих інтелектуалів; дитячо-юнацькі організації; об'єднання молоді, які головну увагу приділяють суспільно-політичній діяльності; молодіжні організації релігійної орієнтації; молодіжні неформальні організації та групи альтернативного способу життя; молодіжні товариства, створені за національною ознакою.⁴⁶ На наш погляд, недоліком запропонованої класифікації є її надмірна деталізація. Крім того, практика показує, що статутні принципи не завжди збігаються із реальними справами організації.

Низка дослідників присвятили свої праці тим громадським організаціям, діяльність яких справила суттєвий вплив на перебіг суспільно-політичних процесів в Україні у другій половині 80-х років ХХ ст. І. Кривдіна розглянула діяльність Української Гельсінської спілки, що оцінюється авторкою як каталізатор демократичних процесів в Україні.⁴⁷ Роль товариства „Просвіта” у піднесенні національної свідомості громадян України висвітлила І. Місевіра.⁴⁸ Дослідниця показала, що діяльність „Просвіти” формувала україномовну інфраструктуру, захищала та утверджувала українську мову. Територіальними рамками Лівобережжя

України обмежено дослідження Л. Бадєєвої, в якому розглядається історія „Просвіти” впродовж ХХ ст.⁴⁹

С. Заремба розглянув діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПК) з моменту створення та до кінця 90-х років ХХ ст. Дослідник відзначив особливу роль товариства у збереженні культурної спадщини українського народу в умовах радянського ладу. Водночас, причини кризових явищ у діяльності організації протягом перших років незалежності залишилися за межами дослідження.⁵⁰ Становлення та розвиток пам'яткоохоронної діяльності у контексті українського національно-культурного руху у 50-х – 80-х роках ХХ ст. аналізує О. Шевчук.⁵¹ У дисертаційному дослідженні він акцентує увагу на практичних заходах Українського товариства охорони пам'яток історії та культури по збереженню багатовікової національно-культурної спадщини. В. Таборанський розглянув процес відродження історико-краєзнавчого руху в Україні, свідченням чого стало утворення у березні 1990 року Всеукраїнської спілки краєзнавців.⁵²

Можливість використання благодійних організацій для підтримки української культури, відновлення традицій благодійності в Україні аналізується у статтях О. Гриценка, М. Дмитренка, О. Яся. На думку дослідників, у сучасному суспільстві до благодійності залучаються різні верстви населення, що сприяє взаємодії держави та громадських організацій у вирішенні соціальних проблем.⁵³

Національно-культурне відродження етнічних меншин України досліджувала І. Мащенко.⁵⁴ Авторка доводить, що діяльність національних культурних об'єднань у 90-і роки ХХ ст. стала зосереджуватися на відродженні, збереженні і розвитку національних традицій, вихованні дбайливого ставлення до культурного надбання, захисту та розвитку рідної мови.

У контексті розбудови демократичної держави дослідники аналізують міжетнічні взаємини українців та росіян, що проживають в Україні. До вивчення взаємодії двох етносів зверталися М. Шульга, В. Сніжко, О. Розумков, досліджуючи становище російської культури в сучасній Україні, участь національно-культурних та просвітницьких організацій у збереженні та розвитку культури російської меншини, етнічне походження та лінгвокультурне самовизначення українців і росіян у межах України. О. Розумков висловив правомірне твердження, що

наявність конфліктності в україно-російських міжетнічних стосунках існує на рівні публічних лідерів, тоді як на рівні масової суспільної свідомості стан взаємин між народами залишається стабільним.⁵⁵

Повернення та облаштування в Україні депортованого в 1944 році кримськотатарського народу залишається важливим фактором досягнення історичної справедливості та реалізації права етнічної меншини жити на своїй землі. Становлення кримськотатарського правозахисного руху розглядав О. Волобуєв.⁵⁶ Участь кримськотатарських громадських організацій у вирішенні національно-просвітницьких запитів свого народу, сприяння інтеграції кримських татар в українське суспільство протягом 90-х років ХХ ст. аналізуються у статтях А. Сейтмуратової, Б. Парахонського, Н. Беліцер, В. Притули, Ю. Білухи, А. Єловича, Т. Агджі.⁵⁷ При цьому автори наголошують на тому, що Україна одноосібно несе увесь тягар видатків, пов'язаних з облаштуванням депортованих. Ю. Бузницький, Л. Литовченко розглядають джерела фінансової підтримки громадських організацій кримськотатарського народу протягом 90-х років ХХ ст.⁵⁸

Суттєвий внесок у вивчення процесу самоорганізації етнічних меншин зроблено Л. Лойко, яка виділяє три етапи становлення та розвитку національно-культурного руху в Україні. Перший етап дослідниця відносить до кінця 80-х - середини 90-х років ХХ ст. Його характерна особливість полягала у прагненні етнічних меншин до створення національно-культурних організацій, розширення мережі місцевих об'єднань, потреба у реалізації прав та інтересів представників своєї національної групи. На другому етапі (друга половина 90-х – перші роки ХХІ ст.) домінувала тенденція відцентровості і роздробленості національно-культурних товариств. Тоді як третій етап, що розгортається з 2002 року, характеризується активною участю громадських організацій національно-культурного спрямування у вирішенні загальнодержавних проблем.⁵⁹

Становлення „афганського” руху протягом 80-х – початку 90-х років ХХ ст. в Україні досліджує С. Червонописький, голова Української спілки ветеранів Афганістану (УСВА). Він акцентує увагу на тому, що офіційна підтримка самодіяльному „афганському” руху була надана лише у 1987-1988 роках та мала намір протиставити їх неформальним об'єднанням, проголосити організації воїнів-інтернаціоналістів носіями „перебудовчого” патріотизму.⁶⁰ Проголошення

незалежності України сприяло виробленню нової стратегії і тактики існування „афганської” організації. „Після подій 1991 року ми вирішили „воювати” за свій „афганський” Комітет у парламенті, бо розуміли, що без державної підтримки УСВА буде важко вести боротьбу за своє існування”, – вважає С. Червонописький.⁶¹ Отже, керівник громадської організації визнав, що діяльність УСВА в перші роки незалежності України залежала від конструктивної співпраці з державними структурами.

Розбудові ветеранських організацій у столиці України присвячено працю І. Красильнікова, С. Григор’єва, Г. Галкіна, Л. Бесараба. Виділяється аналітична розвідка про ветеранський рух України 90-х років ХХ ст., здійснена В. Аблазовим, який у ті часи був заступником голови Комітету у справах ветеранів війни та воєнних конфліктів при Кабінеті Міністрів України. Автор правомірно стверджує, що реальний рівень соціального захисту ветеранів і кількість організацій, які його декларують, не пов’язані взаємно. Відсутність у Законі України „Про об’єднання громадян” вимоги до громадських організацій мати фіксоване членство стало головною причиною появи ветеранських організацій, які, крім керівників і апарату управління, не мають реальних членів.⁶²

Створення Всеукраїнської організації інвалідів війни та Збройних сил в 1993 році, її організаційна структура та участь у соціальному захисті інвалідів війни та Збройних сил описуються В. Бондаруком, М. Лебединським, П. Машковцем, В. Сушкевичем.⁶³ Автори вважають, що виокремлення об’єднання з Організації ветеранів України мало на меті захистити особливий статус інвалідів війни та їх право на державну підтримку, яке вони мали до 1987 року, коли до числа членів українського підрозділу Всесоюзної організації ветеранів війни та праці були включені всі категорії ветеранів – інваліди війни, ветерани війни, ветерани праці, пенсіонери. Автори об’єктивно оцінюють можливості організації, вказуючи, що основним джерелом фінансування залишаються надходження з бюджету.

Становище із соціальним захистом постраждалих від Чорнобильської катастрофи розглядалися у працях В. Пилипенко, Г. Мімандусової, О. Вишняка. Дослідники зосереджували увагу на вивченні соціально-психологічного стану

постраждалих, аналізували джерела допомоги ліквідаторам аварії та переселенцям із зони відчуження. Водночас поза увагою дослідників залишився процес становлення громадських організацій, які об'єднували постраждалих від Чорнобильської катастрофи, їх участь у законодавчому процесі, направленому на вирішення соціальних проблем „чорнобильців”, у захисті їх законних інтересів.⁶⁴

Страйковий рух шахтарів України у 1989-1999 роках досліджувала С. Кузьміна. Авторка визначила соціально-економічні, політичні та психологічні причини появи робітничого страйкового руху в рамках єдиної радянської держави, в умовах розбудови української державності та в роки незалежності. Важливим наслідком першого періоду (1989-1991 роки) робітничого руху, на думку дослідниці, стало утворення незалежних від партійно-державної бюрократії профспілкових організацій.⁶⁵

З'ясуванню форм і методів діяльності Федерації профспілок України (ФПУ), ролі профспілкового руху у процесі соціально-економічних перетворень в Україні впродовж 1992-1997 років присвячено наукові пошуки Г. Стоян. Дослідниця наголошує на тому, що ФПУ залишалася основною профспілковою організацією, з якою рахувалися урядові структури і яка впливала на суспільно-економічне життя держави.⁶⁶ Якісно новий період в історії профспілкового руху, що позначений його поверненням до первісного призначення профспілок – соціального захисту прав працівників розпочався у 1990 році – вважає О. Стоян, який є співавтором фундаментального історичного дослідження „Нариси історії професійних спілок України.”⁶⁷ Головну увагу автор приділив аналізу стратегії і тактики ФПУ в умовах запровадження ринкових відносин. Висвітлено непросту діалектику стосунків профспілкових центрів з державними структурами. Разом з тим, у дослідженні не приділено уваги створенню та діяльності профспілок, що не входили до ФПУ. Лакуну в історії профспілкового руху заповнили О. Голубуцький, Ю. Докукін та В. Кулик, які досліджували історію становлення та особливості взаємовідносин між ФПУ та альтернативними профоб'єднаннями в Україні протягом перших років незалежності.⁶⁸

Діяльність добродійної громадської організації – товариства Червоного Хреста (ТЧХ) України розглядали І. Усіченко, Ю. Віленський, О. Заграничний, А. Хабарова. Автори вказують на те, що лише з проголошенням незалежності України Товариство набуло змоги стати самостійною неурядовою та позапартійною організацією та інтегруватися у міжнародний червонохресний рух, але не аналізують причини значного зменшення числа членів ТЧХ України протягом 90-х років ХХ ст., переорієнтацію Товариства на використання здебільшого фінансової допомоги міжнародних благодійних структур, зміну форм та методів взаємодії між державою та Товариством у наданні допомоги нужденним.⁶⁹

Виникненню нових жіночих об'єднань України присвятила свої праці Л. Смоляр. Дослідниця наголошує на тому, що розвиток демократичних процесів з другої половини 80-х років, поява нових політичних та громадських структур стали реальним підґрунтям активізації жіночого руху в Україні. Л. Смоляр виділяє чотири групи жіночих організацій: а) традиційні жіночі об'єднання, що постали на ґрунті тих організацій, які діяли в Україні у різні часи та на різних теренах; б) соціально-орієнтовані жіночі організації; в) організації ділових жінок; г) організації феміністичної орієнтації. На наш погляд, виділення організацій ділових жінок в окрему групу значною мірою має декларативний, гендерний характер, ці об'єднання по суті відносяться до організацій феміністичної орієнтації.⁷⁰

О. Ярош розглядає роль і місце жіночих об'єднань у суспільно-політичному житті України 90-х років ХХ ст., зосереджуючися на їх участі у процесах державотворення.⁷¹ На думку Г. Лактіонової, діяльність багатьох жіночих організацій занадто політизована, оскільки організації орієнтуються на підтримку окремих політичних партій і виконують їх замовлення. Жіночий рух, стверджує авторка, виділяється не тому, що у ньому беруть участь жінки, а в силу того, що він має специфічні, особливі цілі та завдання, втілення яких сприяє жінкам у здобутті свободи вибору життєвого шляху, реалізації себе як особистості, створенні нормальних умов життя для себе та своїх дітей.⁷²

Соціально-екологічні проблеми України другої половини 80-х – початку 90-х років стали об'єктом дослідження С. Васюти та І. Погрібного. Науковці оцінюють

екологічну політику в Україні за часів радянської влади як державно-імперську, розкривають наслідки Чорнобильської трагедії для довкілля та здоров'я населення, зупиняються на соціальних причинах екологічної кризи. На думку дослідників, відсутність дієвої згоди між владними структурами, громадськими організаціями не сприяє екологізації різних сфер життя в нашій державі.⁷³ М. Алексієвець вважає, що асоціація „Зелений світ” протягом 90-х років ХХ ст. була своєрідним координатором зусиль екологічних організацій та здійснювала вплив на громадську думку та свідомість громадян.⁷⁴ Таке твердження є малодоказовим, оскільки пік популярності та впливу на суспільну свідомість асоціації „Зелений світ” припав на кінець 80-х років ХХ століття. С. Федоринчик підкреслює, що протягом 90-х років ХХ ст. екологічний рух не мав явного лідера та значною мірою залежав від фінансової допомоги західних благодійних фондів та організацій. При цьому представники західних фондів були слабо обізнані з українськими реаліями, тому ефективність використання наданих коштів була невисокою.⁷⁵

Таким чином, нагромадження знань з історії виникнення та діяльності громадських організацій України у 1985-1996 роках відбувалося у три етапи. Перший етап – 1989-1991 роки. Увага науковців зосереджувалася на аналізі молодіжних неформальних організацій та на висвітленні цілей та завдань нових політизованих громадських об'єднань. Тогочасним науковим розвідкам притаманні публіцистичність, описовість, фрагментарність, слабкість джерельної бази та політична загостреність. На другому етапі (1991-1996 роки) дослідники, використовуючи матеріали поточних архівів та періодичної преси, висвітлювали політичні аспекти діяльності громадських організацій, їх участь у національно-демократичних перетвореннях, боротьбі за суверенітет та незалежність України. З'являються перші дослідження, присвячені об'єднанням громадян за видами та напрямками їх діяльності. Розпочинають вивчення громадянської активності населення та політичної ситуації в країні урядові та неурядові дослідницькі організації – Український науково-дослідний інститут проблем молоді (згодом Український інститут соціальних досліджень), Український незалежний центр політичних досліджень, фонд „Демократичні ініціативи”. На третьому етапі (1996 –

початок ХХІ ст.) у науковий обіг вводиться значна кількість документів та матеріалів архівів, здійснюється подальша деталізація, класифікація та заповнення прогалин у вивченні історії окремих видів громадських організацій (екологічних, молодіжних, жіночих тощо). У науковій літературі розгорнулася широка дискусія про роль і місце громадських організацій України у становленні громадянського суспільства. Використовуючи фінансову допомогу закордонних фондів та організацій, неурядові дослідницькі організації вивчали стан розвитку „третього сектору” України, його взаємини з державою та бізнесовими структурами (Центр інновацій та розвитку), аналізували законодавчі акти, що визначали розвиток громадських організацій (Інститут демократії ім. Пилипа Орлика, Інститут трансформації суспільства).

Однак поза увагою дослідницького загалу залишилися важливі грані історії громадських організацій в Україні, зокрема: регіональний аспект виникнення об'єднань громадян у 1985-1989 роках; причини кризи одержавлених громадських організацій; трансформація громадських організацій радянської системи у незалежні від компартійного впливу структури; намагання керівництва КПРС-КПУ в умовах політичного плюралізму створити громадські об'єднання, які б перебували під впливом правлячої партії; потребують аналізу здобутки та прорахунки громадських організацій у перші роки незалежності України; взаємодія громадських організацій та новостворених політичних партій у суспільно-політичних процесах; діяльність громадських організацій у соціальному захисті населення України в умовах економічної кризи 90-х років ХХ ст. та під час становлення ринкових відносин у державі; правова інституалізація громадських організацій у незалежній Україні; фінансовий, матеріальний та організаційний вплив владних структур, міжнародних фондів та інституцій на розвиток громадської ініціативи в Україні впродовж першої половини 90-х років ХХ ст.

1.2 Характеристика джерельної бази дослідження

Вивчення та висвітлення історії становлення, розвитку, трансформації громадських об'єднань в Україні з часів перебудови і до 1996 року стало можливим завдяки використанню різних за походженням документів та матеріалів, що складають джерельну базу дослідження. Основу джерельної бази становлять архівні та опубліковані документи, які доповнюються матеріалами Держкомстату України, періодичних видань громадських організацій та даними соціологічних досліджень.

Використані джерела доцільно віднести до декількох груп. Першу групу становлять Конституція України, законодавчі акти та нормативно-правові документи вищих органів державної влади України – Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Укази Президента України, які складають правову основу суспільства, а також регулюють діяльність громадських організацій України. У свою чергу, із першої групи джерел слід виділити дві підгрупи:

1) закони та нормативно-правові акти, що визначали правовий статус і повноваження громадських організацій у 1985-1991 роках. До жовтня 1990 року порядок утворення та діяльності громадських організацій визначався правовими актами початку 30-х років ХХ ст., які стримували громадську ініціативу, не відповідали темпам суспільних перетворень, захищали тоталітарно-репресивну владу. Розпочата демократизація та політика гласності в часи перебудови сприяли становленню та розвитку неформального руху, спричинили потребу в суттєвому оновленні законодавчого забезпечення діяльності громадських об'єднань;⁷⁶

2) правові документи, що регулювали процес утворення громадських організацій в умовах незалежної України. Це, передусім, Закон України „Про об'єднання громадян”,⁷⁷ постанови Уряду, які регулювали порядок легалізації об'єднань громадян та реєстрації їх символіки.⁷⁸ Дослідником проаналізовані нормативно-правові акти, що надавали преференції і для окремих видів громадських організацій.⁷⁹ Використані законодавчі акти опубліковані у Відомостях Верховної Ради України, газетах, окремими брошурами, у тематичних збірниках законодавчо-нормативних актів.

До другої групи джерел віднесено матеріали, що зберігаються у державних архівах, збірники документів, матеріали поточних архівів громадських організацій. Архівосховища України дають широку можливість для вивчення документальної спадщини зі створення та діяльності громадських об'єднань в Україні у 1985-1996 роках. Більшість документів з цієї проблематики зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади і управління (ЦДАВОВУ України) та в обласних державних архівах.

Основний масив архівних матеріалів і документів, без яких неможливо науково досліджувати проблему, провадити аргументовану дискусію й робити обґрунтовані висновки, зосереджено у ЦДАГО України (фонд 1 „ЦК Компартії України” та фонд 7 „ЦК ЛКСМУ України”). При підготовці дисертації проаналізовано:

1) Офіційні документи компартійних та комсомольських структур (протоколи засідань Політбюро ЦК КПУ; довідкові матеріали до виступів керівників КПУ; протоколи Секретаріату ЦК ЛКСМУ та бюро ЦК ЛКСМУ; матеріали з'їздів, конференцій, пленумів ЦК ЛКСМУ, обкомів та Київського міськкому ЛКСМУ);

2) Інформаційно-аналітичні документи (інформації ЦК КПУ до ЦК КПРС; довідки обкомів КПУ, Київського міськкому КПУ про виконання постанов ЦК КПУ; довідки про суспільно-політичну ситуацію в республіці, підготовлені відділами ЦК КПУ; результати соціологічних досліджень; аналіз діяльності опозиційних до КПУ об'єднань);

3) Матеріали державних органів та одержавлених громадських організацій (інформації та довідки керівників державних структур та громадських організацій – Верховної Ради, МВС, КДБ, прокуратури, ЦК ЛКСМУ, профспілок, Мінкультури УРСР, наукових установ республіки, товариства Червоного Хреста УРСР, Фонду милосердя та здоров'я, Республіканської ради жінок тощо);

4) Матеріали невідконтрольних КПУ громадських об'єднань (статути, програми, заяви, декларації, матеріали з'їздів та конференцій, виступи представників опозиції).

За тематичною ознакою важливими є матеріали про розгортання неформального руху в Україні. Автор аналізував інформації обкомів ЛКСМУ про неформальні об'єднання молоді за 1987 рік (ф. 7, оп. 20) та аналітичні доповідні записки до протоколів засідань Секретаріату ЦК ЛКСМУ (ф. 7, оп. 18), у яких йшлося про факти антикомуністичної активності неформальних молодіжних угруповань протягом 1984-1987 років, а також заяви, маніфести, проекти програм, пропозиції молодіжних суспільно-політичних клубів, що діяли у 1987-1988 роках. У фонді 1 (опис 11) проаналізовано інформації ЦК КПУ до ЦК КПРС, довідки обкомів КПУ, Ради профспілок УРСР, ЦК ЛКСМУ, Мінкультури УРСР про розвиток самодіяльних об'єднань в Україні та їх участь у суспільно-політичному житті протягом квітня 1988 – грудня 1989 років.

Інформації МВД, КДБ, обкомів КПУ, доповідні записки, матеріали до виступів секретарів ЦК КПУ про суспільно-політичну ситуацію в республіці, про акції національно-демократичних сил, проведення мітингів, пікетувань, студентського голодування в жовтні 1990 року знаходяться у ЦДАГО України (ф. 1, оп. 32).

Слід зазначити, що головна увага компартійних аналітиків приділялася об'єднанням, що розглядалися як політизовані, а їх діяльність підривала монополію КПУ на владу. До них відносили: Українську Гельсінську спілку, Народний Рух України, товариство „Меморіал”, Товариство української мови ім. Тараса Шевченка. У ЦДАГО України (ф. 1, оп. 32) зосереджено інформацію про установчі з'їзди, конференції громадсько-політичних організацій, знаходиться проект програми та статуту НРУ, аналіз соціальної бази прихильників НРУ, інформації обкомів КПУ про створення та діяльність обласних організацій НРУ протягом 1989-1991 років. Значна кількість справ містить інформацію про вибори народних депутатів СРСР у 1989 та про підготовку та проведення виборів до Верховної Ради та місцевих органів влади України у 1990 році. У них знаходяться рекомендації партійно-комуністичних органів про протидію представникам опозиційних громадсько-політичних організацій, які у низці областей України здобули більшість на виборах у місцеві ради.

У фонді 1 (опис 32) ЦДАГО України зберігаються матеріали, які свідчать про перебіг шахтарського страйку 1989 року, зокрема, розгорнута інформація, надіслана республіканським органам ЦК КПРС про спілку страйкомів Донбасу, спільне засідання у Москві у серпні 1989 року страйкомів та робітничих комітетів Кузбасу, Донбасу, Кемерова, Прокоп'ївська, про участь національно-демократичних сил України у створенні страйкових комітетів у регіонах республіки, появу незалежних профспілок, реформування традиційних профспілкових структур.

Загострення міжнаціональних конфліктів в СРСР наприкінці 80-х років ХХ ст. спонукали ЦК КПУ об'єктивніше підійти до вивчення національно-культурних запитів національних меншин України. У фонді 1 (опис 32) ЦДАГО України наявні пропозиції Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн з проблем міжнаціональних відносин; робочі матеріали Товариства угорської культури Закарпаття. В архіві знаходиться інформація Антисіоністського комітету радянської громадськості про створення єврейських культурних товариств в Україні, довідки про ситуацію у національно-культурних об'єднаннях республіки; про Курултай кримськотатарського народу. Наявні доповідні записки Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР свідчать про зростання уваги державних структур до прав національних меншин республіки.

У ЦДАГО України (фонд 1, опис 32) проаналізовано інформації про розгортання екологічного руху в Україні, про екологічну ситуацію в УРСР, тексти виступів лідерів екологічних організацій, вимоги учасників екологічних мітингів, статут „Союзу Чорнобиль”, матеріали конференції, з'їздів екологічної асоціації „Зелений світ” та установчого з'їзду Партії зелених України.

Вивчення архівних джерел свідчить про те, що поява громадсько-політичних організацій, непідконтрольних компартійним структурам, загострення політичного протистояння між національно-демократичними організаціями та правлячою партією у 1989-1991 роках спонукало керівництво Компартії України до пошуків нових форм та методів взаємодії з громадськими організаціями. Відбувалися зміни у структурі апарату парткомів Компартії республіки, посилювався централізований контроль за обласними управліннями МВС, телебаченням та радіомовленням,

видавничою справою. Низка матеріалів свідчить про участь працівників апарату ЦК КПУ у створенні сателітних громадських об'єднань.

У фонді 1 (опис 32) були вивчені матеріали, аналітичні довідки, інформації про становлення молодіжного студентського руху, тези виступів активістів студентських громадських об'єднань на установчому з'їзді Української студентської спілки.

Документальні матеріали, що характеризують діяльність ЛКСМУ протягом 1985-1991 років проаналізовано у Фонді 7 „ЦК ЛКСМ України”. Більшість матеріалів складають стенограми, протоколи, довідкові матеріали з'їздів комсомолу, пленумів, засідань бюро республіканської комсомольської організації (опис 18). А також протоколи, резолюції пленумів обкомів та Київського міськкому комсомолу (оп.19), у яких наявні матеріали про створення демократичних спілок молоді у Львівській та Івано-Франківській областях; виступи учасників реформаторського крила ЛКСМУ; резолюції регіональних комсомольських організацій щодо оцінки суспільно-політичної ситуації в республіці та заяви на підтримку вимог голодуючих студентів. Матеріали фонду відображають посилення компартійного контролю за діяльністю обкомів ЛКСМУ на початку 1991 року.

Матеріали про діяльність громадських організацій України періоду 1985-1996 років вивчено у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України). Щодо інформаційного навантаження документи поділяються на дві групи. До першої віднесено фонди громадських організацій України, які довгий час були складовою політичної системи СРСР, зокрема, фонд 4760 „Українське республіканське товариство охорони пам'яток історії та культури”. У фонді зберігаються матеріали V з'їзду товариства (грудень 1986 р.) – доповідь голови правління академіка П.Тронько, стенограма та постанови з'їзду. Важливим джерелом пам'яткоохоронної діяльності товариства протягом 1986-1987 років є листи, звернення, доповідні записки Раді Міністрів СРСР, Раді Міністрів УРСР, Голові правління Радянського фонду культури. Документи та матеріали, що розкривають діяльність товариства Червоного Хреста України протягом 1985-1990 років, зберігаються у фонді 4616 „Центральний комітет

товариства Червоного Хреста УРСР”. До їх числа належать дані про кількість первинних організацій, чисельний склад товариства протягом 1985-1987 років; діяльність служби милосердя Червоного Хреста; основні методи інформаційно-пропагандистської діяльності товариства в часи перебудови; критичні зауваження активістів, звіти про діяльність товариства у 1988 році. Найвні документи свідчать про діяльність служби милосердя товариства в областях України, участь у допомозі постраждалим від аварії на ЧАЕС протягом 1990 року.

Другу групу матеріалів зосереджено у фонді 1 „Верховна Рада України”. Увагу дослідника привернув опис 22, в якому відображено участь громадських організацій у законотворчій діяльності в 1991-1996 роках. У фонді зосереджено документи про участь громадськості у підготовці законопроектів, які стали основою правового забезпечення функціонування об’єднань громадян в Україні. Зокрема, пропозиції та зауваження політичних партій, народних депутатів України, громадських організацій щодо Закону України „Про об’єднання громадян”. У справах збережено пропозиції та коментарі щодо ухвали Закону України „Про благодійну діяльність та благодійні організації”, альтернативний проект Закону „Про неприбуткові громадські організації та їх діяльність”, які були підготовлені активістами громадських організацій. Разом з протоколами засідань Комісії Верховної Ради з питань культури та духовності зберігаються проекти Закону України „Про професійних творчих працівників та творчі спілки”.

В описі 22 зберігаються матеріали про участь громадських організацій у розробці та внесенні змін до Законів України, які визначали особливий правовий статус та преференції держави для найбільш незахищених в умовах економічної кризи верств населення України. Зокрема, пропозиції організацій інвалідів, рішення Комісії з питань соціальної політики та праці, виступи народних депутатів, направлені на розробку змін до Закону України „Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР”. Значний масив інформації міститься щодо розробки законопроектів про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту. Особливою активністю у законотворчій діяльності відзначалися громадські організації постраждалих від Чорнобильської катастрофи. Всеукраїнська громадська

організація „Союз Чорнобиль України”, інші організації висловлювали побажання щодо вдосконалення законодавства, інформували державні структури про нецільове використання державних коштів, призначених для допомоги постраждалим.

У фонді 1 ЦДАВОВУ України проаналізовано звернення громадських організацій до Верховної Ради України, зокрема, з приводу складного соціально-економічного становища пенсіонерів та ветеранів; екологічних організацій із закликами до Комісії з питань екологічної політики про налагодження співпраці у захисті довкілля, сприяння проведенню екологічної експертизи в зоні можливого екологічного лиха.

Діяльність громадських об'єднань у регіонах України відображено у матеріалах фондів обласних державних архівів України. Особливою інформаційною наповнюваністю виділяється фонд П-3 „Львівський обком КПУ” Державного архіву Львівської області. Використано документи та матеріали, що знаходяться у фонді їхнього архіву:

1) інформація офіційних структур влади про розгортання неформального руху, довідки про суспільно-політичну ситуацію у Львівській області, про створення страйкомів на підприємствах та навчальних закладах, проведення мітингів та демонстрацій національно-демократичними організаціями; проаналізовано довідкові матеріали про Спілку незалежної української молоді, молодіжні об'єднання „Пласт” і „Січ”, діяльність „Студентського братства”, Демократичної спілки молоді Львівщини, про відродження товариства „Рідна школа”, матеріали російських національно-культурних товариств Львівщини;

2) аналітичні матеріали компартійних структур, що дають можливість з'ясувати думку громадськості області стосовно неформальних громадських організацій та діяльності компартійних функціонерів; наслідки виборів до Верховної Ради та місцевих органів влади; розвиток політичної ситуації після виборів. У фонді зберігається інформація про республіканські соціологічні дослідження, зокрема, аналітична довідка „КПУ на етапі оновлення”, яку було підготовлено у квітні-травні 1990 року під грифом „Таємно”.

3) матеріали громадських організацій – заяви, декларації, статuti Української Гельсінської спілки (УГС), обласного товариства української мови (ТУМ) ім. Тараса Шевченка, товариства „Меморіал”, спілки воїнів-інтернаціоналістів України, Української конфедерації вільних профспілок, Львівської обласної спілки захисту прав громадян (страйкому), асоціації жінок Львівщини, проект статуту Союзу жінок України, статут Спілки Українок, заключна заява Львівської наради представників національно-демократичних сил СРСР (квітень 1988 р.).

У фонді ПР-102 Державного архіву Запорізької області проаналізовано матеріали про самодіяльні формування, які діяли в області у 1986-1989 роках. Тут же зосереджено інформації про розгортання обласних структур НРУ, ТУМ ім. Тараса Шевченка, жіночих об'єднань; матеріали установчої конференції товариства російської культури „Русь”, яка відбулася у Києві у березні 1990 року. Вивчено матеріали фонду ПР-157, де зберігаються протоколи засідань бюро Запорізького міськкому КПУ, інформація про підтримку керівництвом КПУ ініціативи ветеранів Великої Вітчизняної війни щодо проведення влітку 1991 року маршу „Братерство”. Фонд ПР-24 цього ж архіву зберігає протоколи конференцій та пленумів Запорізького обкому ЛКСМУ. Дослідником проаналізовано документи про виникнення військово-патріотичних об'єднань та клубів серед підлітків протягом 1985-1989 років, результати соціологічних опитувань молоді, які проводилися у 1989-1991 роках, матеріали останньої XXVI обласної конференції ЛКСМУ від 26 жовтня 1991 року та створення на її базі Запорізької спілки молоді.

Вивчено та використано матеріали та документи, що зберігаються у Державному архіві Вінницької області (ДАВО), зокрема, проаналізовано протоколи конференцій та пленумів Вінницького міськкому ЛКСМУ, що знаходяться у фонді П-399 „Вінницький міськком ЛКСМУ”. Заслуговує на увагу інформація про об'єднання підліткових клубів, створених при міськкомі ЛКСМУ, а також матеріали позачергової конференції Вінницького міськкому комсомолу, на якій ухвалено рішення про перейменування міської комсомольської організації в Демократичну спілку молоді Вінниччини. Фонд П-136 „Вінницький обком КПУ” зберігає матеріали про розвиток неформального руху в області, інструкції парткомам щодо

форм та методів протидії структурам Народного Руху, рекомендації правоохоронним органам щодо реагування на несанкціоновані мітинги демократичних сил.

У фонді Р-4956 „Вінницький обласний комітет товариства Червоного Хреста України” дослідник скористався з матеріалів щорічних зведених звітів про діяльність місцевих організацій товариства з 1986 по 1996 роки, що дало змогу окреслити зміни у статусі організації, формах і методах діяльності в перші роки самостійної діяльності організації. У фонді зберігаються довідки обласної організації Товариства про надання допомоги постраждалим від аварії на ЧАЕС за 1989-1997 роки. Важливим джерелом інформації про результати діяльності товариства Червоного Хреста УРСР за 1985-1986 роки стали постанови Президії ЦК товариства Червоного Хреста УРСР, які зберігаються у цьому ж фонді.

Аналіз складу обласної організації товариства „Знання”, довідки, інформація про тематику лекційної пропаганди, виконання фінансового плану організації протягом 1985-1986 років знаходяться у фонді Р-5346 „Вінницька обласна організація товариства „Знання”. Там само зберігаються виступи активістів організації, постанови засідань пленумів правління обласної організації товариства, стенограма обговорення нового статуту республіканської організації (1990 р.).

У фонді Р-6119 „Фонд милосердя та здоров’я” Вінницької територіальної первинної організації УТОС” того самого архіву проаналізовано статут, протоколи конференцій Фонду милосердя і здоров’я, створеного Вінницькою територіальною організацією Українського товариства сліпих (УТОС) у 1993 році.

Документи та матеріали, які розкривають механізм становлення республіканської організації ветеранів війни, праці та Збройних сил та трансформацію об’єднання в Організацію ветеранів України розміщено у фонді Р-6156 „Вінницька обласна Рада ветеранів війни та праці”.

У Державному архіві Київської області (ДАКО) проаналізовано матеріали фонду П-1 „Київський міськком КПУ”, зокрема, звернення до учасників ХІХ Всесоюзної партійної конференції КПРС, представників української інтелігенції, українознавчого клубу „Спадщина” із закликом відновити державний статус

української мови в республіці. Там само знаходиться інформація про розвиток неформального руху в Києві, матеріали про створення жіночих рад, довідка про мітинги та демонстрації у Києві протягом 1990 – першої половини 1991 років (опис 88). У фонді П-5 „Київський обком КПУ” цього самого архіву проаналізовано аналітичну записку, в якій йдеться про результати всесоюзного соціологічного дослідження, проведеного в листопаді 1989 року, довідка про святкування 500-річчя українського козацтва у Дніпропетровській та Запорізькій областях. Використані також наявні матеріали про суспільно-політичну ситуацію у Києві (січень-червень 1991 року), розвиток жіночого руху в Київській області (опис 117) та матеріали установчої конференції організації „Союз Відлуння Чорнобиля” (опис 118-2).

При підготовці монографії використано матеріали та документи вміщені у збірниках. До їх числа належить збірник „Сучасні політичні партії та рухи на Україні”, укладений 1991 року працівниками Інституту політичних досліджень під керівництвом І. Кураса. До якого увійшли програмові документи та статuti створених на момент друкування збірника партій та ряду громадсько-політичних утворень (НРУ, Селянська спілка, Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову, ЛКСМУ, Пласт, Спілка незалежної української молоді, Студентське братство, Українська студентська спілка).⁸⁰

Важливим джерелом інформації про розвиток молодіжних організацій України часів перебудови слугує збірник матеріалів про молодіжні об'єднання, що діяли в Україні у 1991 році,⁸¹ підготовлений В. Головеньком та М. Пашковим та довідник „Молодіжний рух в Україні”, виданий колективом Українського інституту соціальних досліджень, в якому вміщено відомості про всеукраїнські молодіжні громадські організації, включаючи їх програми та статuti, що активно заявили про себе станом на 1 липня 1997 року.⁸²

У збірнику „Національні відносини в Україні у ХХ ст.” використано документи, які характеризують становлення громадських організацій національних меншин України: Постанову Президії Верховної Ради УРСР від 22 лютого 1991 року „Про стан роботи органів державного управління по створенню умов для розвитку культур національних меншин України”, Декларацію прав національностей України

від 1 листопада 1991 року, Резолюцію першого Всеукраїнського Міжнародного конгресу.⁸³ У збірнику „Національні процеси в Україні: історія та сучасність” використано інформацію про число національно-культурних товариств в Україні на початок 1995 року, етнічний склад населення України станом на 1989 рік.⁸⁴

У 1998 році вийшов збірник документів та матеріалів, присвячених 130-річчю ВУТ „Просвіта” ім. Тараса Шевченка.⁸⁵ У збірнику вміщено інформацію про діяльність мовної комісії Спілки письменників України, звіт про установчу конференцію ТУМ ім. Тараса Шевченка, тексти виступів на конференціях О. Гончара, Д. Павличка, Р. Іваничука, статuti Товариства, матеріали V з'їзду просвітницької організації тощо.

Важливим джерелом інформації про реакцію громадських організацій на спробу державного перевороту в СРСР (19-21 серпня 1991 року) стала збірка „Хроніка опору” (упорядник Л. Танюк), в якій підібрано офіційні документи державних структур, інформаційні матеріали, звернення, заклики, заяви опозиційних до компартійного режиму рухів, партій та організацій.⁸⁶

Інформація, що відображає розвиток громадських об'єднань за роки незалежності, зберігається у поточному архіві Державного комітету статистики України. У формі звітності №1-ОГ (таблиці №5-8) подається аналітична інформація про джерела фінансування та витрати об'єднань громадян, загальне число членів організацій та склад працівників апарату управління, про діяльність об'єднань громадян та кількість проведених ними офіційних заходів протягом 1996-2000 років. В архіві наявні зведені дані про легалізовані громадські організації з міжнародним, всеукраїнським та місцевим статусом (включаючи місцеві осередки).

Автором використані результати соціологічних досліджень, матеріали поточних архівів неурядових дослідницьких організацій України, зокрема, дослідження Центру інновацій та розвитку „Тенденції розвитку третього сектору в Україні”, в якому відображено реєстрацію громадських організацій в Україні протягом 1991-1999 років.⁸⁷ Результати щорічних загальноукраїнських опитувань фонду „Демократичні ініціативи” – „Українське суспільство 1994-2000 рр.”, що дозволяють оцінити стан громадської активності українців та їх членство у

громадських та політичних організаціях.⁸⁸ Опитування громадської думки (липень 1999 р.), проведене Центром інновацій та розвитку за підтримки фонду Ч.С. Мотта, дало змогу проаналізувати ставлення населення до громадських і благодійних організацій.⁸⁹

Важлива група джерел складається з бюлетенів, інформаційних вісників та періодичних видань, засновниками яких є громадські організації. Зокрема, матеріали про діяльність ТЧХ України знаходяться на шпальтах Інформаційного вісника Національного комітету товариства Червоного Хреста України за 1990-1993 роки. Інформації про розгортання неформального руху у 1987-1990 роках вміщено у самвидавній пресі. Матеріали Народної спілки сприяння перебудові, „Союзу марксистів”, Київського об'єднання „Виборець” розміщені на шпальтах безпартійного журналу „Шляхи” (м. Київ, 1989 р.). Про становлення структур НРУ, їх участь у боротьбі за незалежність України йдеться у виданнях НРУ „Вільне слово” та „Студентський вісник”. Програму Київської організації СНУМ видрукувано у самвидаві „Замкова гора”. Справжнім рупором опозиційних до КПРС-КПУ сил за часів перебудови була „Літературна Україна”, яка надавала можливість широкому загалу ознайомитися з матеріалами з'їздів НРУ, виступами на них провідних поетів та письменників України. Газета публікувала програмові матеріали та статuti ТУМ ім. Тараса Шевченка, асоціації „Зелений Світ”, товариства „Меморіал”, програмові документи Української наукової асоціації, звернення, відозви та заклики, інформацію з установчих зборів тощо. Матеріали з'їздів, конгресів, рішення пленумів, концепції подальшого розвитку об'єднань, виступи активістів протягом 90-х років ХХ ст. вміщувалися у різнопланових періодичних виданнях громадських організацій та були використані дослідником.

Аналіз першоджерел свідчить про те, що вони забезпечують необхідну базу для об'єктивного наукового дослідження історії виникнення та діяльності громадських організацій в умовах трансформації українського суспільства та розбудови демократичної країни. Слід зазначити, що документи та матеріали періоду 1985-1991 років стали доступними для дослідників здебільшого з другої половини 90-х років ХХ ст. Керівництво більшості громадських організацій, що

створювалися протягом 1991-1996 років, не дотримувалося вимог законодавства щодо архівації документів. Тому автор заповнював лакуни в інформації про діяльність громадських організацій на основі поточних архівів, даних Держкомстату України та періодичних видань. Автор вважає, що наявні джерела дають можливість визначити завдання дослідження та його вирішувати.

Методологічну основу дослідження складають принципи об'єктивності, науковості, історизму. Динаміка змін у правовому статусі, організаційній структурі, формах та методах діяльності громадських організацій упродовж 1985-1996 років потребувала виділення головних етапів розвитку об'єднань громадян з урахуванням якісних особливостей на різних стадіях процесу. Автор оцінював своєрідність суспільно-політичного явища (громадських організацій) у конкретних історичних умовах, його органічну єдність та взаємозв'язок із суспільним розвитком, економічними реформами. На основі зібраного фактичного матеріалу було складено хроніку подій, здійснено узагальнюючий етап дослідження, виокремлено внутрішню, синхронну хронологію двох періодів дослідження: 1985-1991 років та 1991-1996 років.

При висвітленні теми було застосовано системний підхід, що дозволило розглянути громадські організації в якості елемента політичної системи суспільства. Застосування системного підходу вимагало комплексного дослідження змін, що відбувалися у політичній системі в умовах трансформації суспільства, врахування взаємозв'язків елементів та явищ, їх супідрядності, ієрархії, динаміки розвитку (типологія та класифікація громадських формувань у період 1985-1991 років). Були використані загальнонаукові методи: типологізації та класифікації, спеціально-історичні: конкретно-пошукові (аналіз і систематизація джерел з проблеми), статистичні (узагальнення інформації Держкомстату України, неурядових дослідницьких організацій про число громадських організацій у 1996 році та комплексний аналіз зведених даних про результати їх діяльності).

II. Громадські об'єднання в умовах трансформації українського суспільства (квітень 1985 – серпень 1991 років)

2.1. Криза одержавлених громадських організацій

Для оцінки суспільно-політичних трансформацій у добу перебудови та гласності, які сприяли появі об'єднань громадян, вільних від компартійного впливу, та уникнення неоднозначного трактування понять „самодіяльний”, „неформальний”, „громадська організація”, слід дати пояснення відповідним дефініціям та обмежити їх використання певними часовими проміжками. Це допоможе здійснити типологізацію та класифікацію об'єднань громадян за різними критеріями.

Дефініція „громадські організації” в радянські часи окреслювалася такими ознаками: формально добровільне членство; принцип демократичного централізму як основа організаційної структури; діяльність, направлена на досягнення цілей, декларованих у статуті; участь у комуністичному будівництві під керівництвом КПРС.¹ Важливим критерієм при оцінці роботи громадської організації була масовість. Партійна пропаганда підкреслювала, що число членів профспілок в Україні станом на 1 січня 1989 р. сягало більше 25 млн. 700 тис. осіб, ЛКСМУ України – 5 млн. 879 тис.² Однак зростання чисельності призводило до посилення пасивності рядових членів, які здебільшого брали участь у діяльності організації шляхом сплати членських внесків.

До жовтня 1990 року порядок утворення, реєстрації та ліквідації об'єднань громадян в Україні був регламентований інструкцією Секретаріату Президії ВУЦВК від 16 липня 1932 року „Як реєструвати статути товариств і спілок, що не мають на меті добувати зиск та наглядати за їх діяльністю”, а також постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 20 лютого 1933 року „Про органи, які проводять реєстрацію статутів товариств і спілок, що діють не для зиску”. У документах відзначалося, що „об'єднання, які мають на меті різні суспільно-корисні цілі, а не набуття матеріальних цінностей”³, повинні мати статут, зареєстрований у відповідних народних комісаріатах і прирівняних до них центральних установах УСРР, з діяльністю яких пов'язано завдання цих товариств і спілок, а також у відповідних

управліннях обласних і районних виконавчих комітетів.⁴ Нагляд за діяльністю новостворених організацій покладался на органи, що зареєстрували товариства та спілки. Кожне об'єднання повинно надавати щорічний звіт про свою діяльність, який мав пояснювати науково-академічну, адміністративно-господарську діяльність товариства чи спілки та мати як додаток план роботи на наступний рік та розроблений кошторис.⁵

Завдяки цим документам компартійні та державні структури набули право визначати не тільки законність, але і доцільність існування будь-якого об'єднання громадян, виходячи з ідеологічних та відомчих інтересів. Слід відзначити, що дефініція „товариства та спілки, що діють не для зиску” поширювалася на різнопланові об'єднання громадян: релігійні громади, каси громадської взаємодопомоги, колгоспи, споживчі спілки, добровільні пожежні дружини, Всеукраїнське товариство сліпих, тощо.

Значні зміни у статусі громадських організацій відбулися з ухвалою Конституції УРСР у квітні 1978 р. З метою офіційного закріплення правлячої ролі КПРС було введено Статтю 6, відповідно до якої партія проголошувалася керівною та спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром політичної системи. КПРС не тільки перестала фігурувати у переліку громадських організацій, зафіксованому у сталінській 1936 року Конституції, але набула принципово нового статусу – наддержавної правлячої партії. Стаття 49 Конституції надавала право громадянам Української РСР об'єднуватися у громадські організації для розвитку політичної активності і самодіяльності, задоволенню їх інтересів у відповідності з цілями комуністичного будівництва.⁶ Таким чином, унеможлиблювалося легальне утворення громадської організації, статутні цілі якої не мали б на меті комуністичну перспективу або ж були б в опозиції до КПРС. Стаття 7 Конституції надавала право професійним спілкам, комсомолу, кооперативним та іншим громадським організаціям брати участь в управлінні державними справами, у рішенні політичних, господарських і соціально-культурних завдань⁷, що посилювало значущість названих громадських об'єднань як складових частин радянської політичної системи.

За рівнем підпорядкування правлячій Комуністичній партії громадські організації радянської доби поділялися на дві групи: 1) громадські організації безпосереднього підпорядкування – комсомол, профспілки, товариство „Знання”. Керівна роль КПРС не обмежувалася традиційними формами впливу (через партійні директиви, керівництво через партійну групу і т.п.). Відповідні партійні органи мали щільний поточний контакт з республіканськими та місцевими відділками організацій та налагоджували стратегічне керівництво їх діяльністю. Їх статuti не підлягали реєстрації або затвердженню в державних органах, а керівні посади обіймали представники партійної номенклатури. Подібний статус визначався виключним значенням цих спілок як єдиних та безальтернативних для компартійного впливу на молодь, робітників, пропаганди комуністичної ідеології в суспільстві, масовістю та централізацією у масштабах країни; 2) громадські організації опосередкованого партійного керівництва – творчі спілки, Товариство Червоного Хреста УРСР, Українське товариство з охорони природи, Українське товариство охорони пам’яток історії та культури тощо. Ці громадські об’єднання розпочинали свою діяльність згідно з постановами вищих органів виконавчої влади. Так, Українське товариство охорони пам’яток історії та культури було створено відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 28 березня 1966 року.

Особливою формою об’єднань громадян у радянську добу були добровільні товариства, гуртки, клуби, секції, групи, які діяли під егідою масових громадських організацій на кшталт комсомолу і профспілок. Відносно об’єднань компартійної ідеології використовували термін „самодіяльні організації.”⁸ Визнаючи у статутах свій підпорядкований статус, за географією поширення та числом членів низка самодіяльних організацій не поступалася громадським організаціям. Так, у статуті Вінницького обласного відділення Педагогічного товариства України відзначалося, що відділення є самодіяльною організацією, яка об’єднує за професійними інтересами працівників навчальних і виховних закладів, органів освіти, ветеранів педагогічної праці, батьків, студентів педагогічних навчальних закладів, виробничі колективи та працює у складі об’єднання професійної спілки працівників освіти і науки на асоційованих правах.⁹ Відповідним статусом володіли добровільні

спортивні товариства („Авангард”, „Нива”, „Колос”), утворені при профспілках. Вони відрізнялися від інших самодіяльних об’єднань діяльністю у масштабах республіки, необхідністю формального членства, виконанням значимої суспільної функції (заняття спортом, виховання), підпорядкуванням певній громадській організації.

Неможливість реалізувати свої права та свободи у прокрустовому ложі формалізованих та політизованих громадських організацій, цілі та програми яких були відірвані від реалій звичайного життя, спонукала громадян до здійснення свого права на створення об’єднань за межами офіційної ініціативи. Належний нагляд та контроль за самодіяльними організаціями здійснювався виконкомом місцевих рад, комсомолом, профспілками, які розробляли та ухвалювали Положення про їх діяльність. Влада не була зацікавлена в офіційному визнанні статусу місцевих самодіяльних організацій як громадських, так як при цьому масові організації втрачали привілейований статус. Крім того, необов’язковість фіксованого членства, можливість появи на чолі організації несанкціонованих партійними та державними органами осіб, викликала занепокоєння, яке було небезпідставним. Саме із середовища самодіяльних об’єднань, дискусійних клубів, гуртків під комсомольським та профспілковим „дахом” з’явилися різноманітні неформальні організації та рухи, які в часи перебудови були провідниками демократичних ідей, боролися за права та свободи українського народу.

На квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов заявив про потребу значних змін в економіці, соціальному та духовному житті країни. Отже, оновлення суспільства розпочалося як „революція згори”. Новий курс отримав назву „перебудова” і мав намір прискорити соціально-економічний розвиток країни. Консервативно налаштована компартійна номенклатура прагнула зберегти владу та не погоджувалася з реформами. У статуті КПРС, ухваленому на XXVII з’їзді партії навесні 1986 р., відзначалося, що „КПРС, діючи у рамках Конституції СРСР, здійснює політичне керівництво державними і громадськими організаціями, спрямовує та координує їх діяльність”.¹⁰ Як зазначає дослідник О. Бойко, у роки перебудови групі реформаторів не вистачало допомоги

„знизу”, і тому вона радикалізувала свої заклики, намагаючись знайти опору в суспільстві.¹¹

Зростання громадянської активності населення призвело до появи неформальних організацій. Для розуміння сутності цього явища, його слід розглянути у суспільно-політичних взаємозв'язках. На організаційно-правовому рівні особливості неформальних громадських формувань проявлялися у добровільності, стихійності виникнення, відсутності впливу державних та компартійних структур, спільності інтересів засновників, відмові від фіксованого членства. На громадсько-політичному рівні неформальні організації сприяли реалізації прав та свобод громадян, стали зародками громадянського суспільства в Україні. На соціально-психологічному рівні неформали створили умови для прояву почуття гідності у пересічних українців, які стали активними суб'єктами суспільно-політичного розвитку України доби перебудови. Хоча їх гасла та реальні дії не завжди були радикальними, але самим фактом появи неформальні організації набували в масовій свідомості ореолу опозиційності до правлячого режиму.

Слід зазначити, що правовий статус окремих громадських об'єднань не завжди відповідав стереотипам суспільної свідомості та залежав від розгортання процесів демократизації та політичного плюралізму. Так, Товариство української мови ім. Тараса Шевченка набуло офіційного статусу громадської організації відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 20 травня 1989 року, але певний час по тому суспільна думка продовжувала визнавати активістів товариства неформалами. Статут української екологічної асоціації „Зелений світ” за рекомендацією Ради Міністрів УРСР було зареєстровано при Державному комітеті з охорони природи УРСР, у чому була певна логіка – спільна мета діяльності державної та громадської структури. Але це понизило статус асоціації до рівня самодіяльної організації, позбавило права висувати кандидатів у депутати на виборах до Верховної Ради УРСР 1990 року, тоді як таке право згідно із Законом про вибори набули громадської організації.¹²

Поява та розвиток неформальних об'єднань громадян відбувалися впродовж квітня 1985 – вересня 1990 року. 29 вересня 1990 року Президія Верховної Ради

УРСР ухвалила постанову „Про порядок реєстрації громадських об'єднань”. Встановлювалося, що до прийняття Закону Української РСР про громадські об'єднання статuti новостворених політичних партій, добровільних товариств, громадських рухів, фондів та інших об'єднань, що мають республіканські органи керівництва, підлягають реєстрації Мін'юстом УРСР, а місцеві громадські об'єднання відповідно реєструють ради народних депутатів. Для реєстрації поряд зі статутом до відповідного державного органу подавалися заява, витяг з протоколу установчого з'їзду, які ухвалили статут, рішення з'їзду (конференції) про створення партії або громадської організації, її назву та керівні органи.¹³ Постанова доповнилася низкою положень 14 листопада 1990 року. Було визначено, що для реєстрації Міністерством юстиції України подаються також статuti міжреспубліканських та міжнародних об'єднань. Республіканськими політичними партіями мали вважатися ті з них, у складі яких нараховувалося не менше як 3 тисячі членів, а до складу інших республіканських об'єднань мало входити не менше як 300 осіб.¹⁴ Таким чином, нові правові акти легалізували неформальні об'єднання та примусили українські відділи всесоюзних громадських організацій набути статусу республіканських.

9 жовтня 1990 року було оприлюднено Закон СРСР „Про громадські об'єднання”, відповідно до якого громадським об'єднанням визнавалися добровільні формування, що виникли як результат вільного волевиявлення громадян, які об'єдналися на основі спільності інтересів. Громадськими об'єднаннями визнавалися політичні партії, масові рухи, профспілки, жіночі, ветеранські організації, організації інвалідів, молодіжні та дитячі організації, добровільні товариства, фонди, творчі спілки та інші об'єднання громадян. Дія Закону не поширювалася на організації, які займалися комерційною діяльністю, на релігійні організації, органи територіального самоврядування та органи громадської самодіяльності.¹⁵ Важливим кроком на шляху до демократизації суспільства стала заборона державним органам втручатися у діяльність громадських об'єднань, які набули право брати участь у формуванні та діяльності органів державної влади та управління, право законодавчої ініціативи, захищати інтереси своїх членів у

державних та громадських органах. У Законі наголошувалося, що військовослужбовці та працівники правоохоронних органів у своїй службовій діяльності мають керуватися вимогами законів, а не рішеннями політичних партій чи масових громадських рухів.¹⁶ Прийняття Закону стало важливим кроком на шляху подальшої демократизації суспільства, створювало умови для діяльності новостворених об'єднань у правовому полі.

Слід зазначити, що народні депутати СРСР, прихильники демократичних реформ С. Станкевич, С. Солдатов, М. Федотов, підготували альтернативний проект закону „Про громадські об'єднання громадян (про свободу спілок) в СРСР”, який, однак, не був підтриманий депутатами-комуністами. У проекті пропонувалося заборонити створювати первинні організації політичних партій в армії, КДБ, МВС, Міністерстві іноземних справ, прокуратурі та в судових органах.¹⁷ Тоді як Стаття 5 Закону „Про громадські об'єднання” дозволяла діяльність осередків організацій політичних партій, інших громадських об'єднань у державних структурах у неробочий час.¹⁸

Закон СРСР „Про громадські об'єднання” віддзеркалював тогочасну суспільно-політичну ситуацію в країні, відсутність демократичного досвіду та неупередженого аналізу різнопланових об'єднань громадян. Не враховувався особливий статус політичних партій як об'єднань громадян, що створювалися з метою опанувати державну владу та реалізувати спільну концепцію суспільного розвитку. Непоширення дії Закону на релігійні організації, органи територіального самоврядування, органи громадської самодіяльності звужувало рамки прояву активності громадян, а утворення та діяльність профспілкових, молодіжних організацій, творчих спілок, фондів потребувала окремих правових актів.

24 жовтня 1990 року Верховна Рада УРСР ухвалила зміни та доповнення до Конституції УРСР. Було виключено Статтю 6, в якій КППС проголошувалась керівною та спрямовуючою силою, ядром політичної системи. Громадянам УРСР гарантувалося право об'єднуватися у політичні партії, громадські організації та рухи, які через своїх представників, обраних до Рад, та в інших формах можуть

брати участь у розробці і здійсненні політики, в управлінні державними та громадськими справами.¹⁹

Типологія неформальних організацій, що діяли в роки перебудови, може бути здійснена із урахуванням їх соціальної бази та основ їх утворення. Маються на увазі соціальні групи, верстви населення, інтереси яких вони виражали та захищали. Це – культурологічні („Громада”, „Спадщина”), демографічні (СНУМ, „Пласт”, Союз українок), етнічні (товариство єврейської культури), робітничі (страйкові комітети), організації постраждалих від аварії на ЧАЕС („Союз Чорнобиль”) тощо.

Іншим критерієм типологізації неформальних організацій є врахування їх суспільно-політичного значення та способу організації: масові (НРУ), елітарні (Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції), регіональні („Товариство Лева”), локальні (клуби любителів кіно, фантастики, брейк-дансу). Важливим критерієм, що доповнює вищезазначений, є рівень організаційного становлення неформальних організацій, який, на нашу думку, вимагає врахування хронологічного чинника. Протягом 1985-1987 років основною організаційною структурою неформальних об’єднань були клуби однодумців (у середньому 25-30 осіб). З осені 1987 року відбувається збільшення місцевих об’єднань та утворення на їх основі регіональних організацій, що потребувало ухвали програмових положень та статутів. З 1989 року на основі регіональних (обласних) об’єднань стали утворюватися всеукраїнські організації.

Традиційним критерієм, що базується на аналізі програм і статутів та врахуванні реальної ролі у суспільно-політичному житті, є визначення напрямів та сфери діяльності неформальних об’єднань. При цьому слід зважати на те, що діяльність екологічних („Зелений світ”), культурологічних (ТУМ ім. Тараса Шевченка), правозахисних (УГС) організацій доволі часто мала політичний характер. Тому слід враховувати їх ставлення до існуючого суспільно-політичного ладу, який зазнавав трансформацій. За цією ознакою виокремлювалися неформальні організації:

- радикальні – заперечували існуючу радянську систему, вимагали політичного плюралізму, демократичних прав, свобод громадянам та незалежності України

(Українська Гельсінська спілка, Спілка незалежної української молоді, Український Культурологічний клуб);

- реформістські – орієнтувалися на реформування радянської системи, вимагали поліпшення прав та свобод громадян („Зелений світ”, ТУМ ім. Тараса Шевченка);

- консервативні – налаштовані на збереження партійно-комуністичного режиму, але вважали за потрібне вдосконалити окремі сторони суспільного життя.

На початковому етапі перебудови можливість утворення радикальних неформальних організацій була унеможливлена через відсутність відповідного законодавства, домінування консервативних тенденцій у керівництві КПРС, наявності цензури, підконтрольним владі засобам масової інформації, силі репресивних органів та відсутністю масової підтримки громадян. Тому діяльність Народного Руху України, „Товариства Лева”, ТУМ ім. Тараса Шевченка у зазначений період зосереджувалася на необхідності реформування радянської системи. Тільки з 1990 року їх практична діяльність та програмові засади набувають радикального характеру. Представники громадських об’єднань відкрито поривають з комуністичною ідеологією, обстоюють державний суверенітет України, вимагають впровадження політичного та економічного плюралізму. На консервативних позиціях перебували об’єднання ветеранів, жіночі ради, організації ветеранів Афганістану, комсомол та інші об’єднання, що знаходилися під керівництвом КПУ.

Поява неформальних організацій, які утворювалися та діяли поза впливом державних та компартійних структур, зруйнувала на перший погляд стабільну та жорстко контрольовану сферу громадської активності. Правові акти, які з часів сталінщини регламентували права громадян на створення об’єднань, були відкинуті. Унормування діяльності новостворених організацій відбувалося із запізненням, тому нові законодавчі акти потребували корективів, які були внесені після проголошення незалежності України.

На відміну від неформальних об’єднань, одержавлені громадські організації були жорстко структуровані в політичну систему радянського суспільства. Їх

діяльність постійно перебувала в полі зору КПРС-КПУ. Зокрема, із середини 20-х років ХХ ст. комсомол залишався єдиною офіційно визнаною молодіжною організацією в Україні. Він розглядався як самодіяльна громадсько-політична організація молоді, помічник і резерв партії. У Статуті КПРС, прийнятому на ХХVII з'їзді партії навесні 1986 року, відзначалося, що „ВЛКСМ працює під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу. Робота місцевих організацій ВЛКСМ спрямовується і контролюється відповідними республіканськими, крайовими, обласними, окружними, міськими і районними партійними організаціями”.²⁰ У другій половині 80-х років у молодіжному русі простежуються дві тенденції. Перша полягала у розгортанні деструктивних процесів у ЛКСМУ, друга – у появі молодіжних організацій поза компартійним впливом.

Однією із ознак кризи комсомолу України стало зменшення числа членів організації. Станом на 1 січня 1987 року республіканська комсомольська організація нараховувала 6 млн. 620 тис. осіб, або 70 відсотків молоді комсомольського віку. Соціальний склад організації був таким: 35,5 відсотка – робітники; 6,3 відсотка – колгоспники; 17,1 відсотка – службовці; 39 відсотків – учні та студенти. Протягом 1986 року чисельність організації зменшилася на 121544 особи,²¹ що, на нашу думку, корелює з розгортанням неформального руху серед молоді.

Слід відзначити, що самодіяльні молодіжні групи почали виникати у другій половині 50-х років ХХ ст. Їх об'єднання у Комітет молодіжних організацій УРСР (КМО) було приурочено до Міжнародного фестивалю молоді і студентів у Москві та мало суто формальний характер.²² Для абсолютної більшості рядових комсомольців назва та діяльність цих організацій залишалися невідомими. З початком перебудовчих процесів ЦК ЛКСМУ стала розглядати КМО як найбільш ефективну форму об'єднання самодіяльних молодіжних формувань під ідейним керівництвом комсомолу. У жовтні 1988 року до КМО УРСР входило 45 молодіжних формувань. Згідно з постановою бюро ЦК ЛКСМУ від 28 жовтня 1988 року для КМО УРСР визначалися такі функції: організація міжнародних контактів комсомолу та інших молодіжних організацій з прогресивними молодіжними організаціями за кордоном; налагодження науково-технічних, економічних зв'язків, заснування спільних

підприємств; координація зусиль у боротьбі за мир.²³ Орієнтація КМО в основному на міжнародні контакти викликала критику серед частини комсомольських активістів. На XXXII конференції Київської міської організації ЛКСМУ, яка відбулася у грудні 1989 року, було висловлено побажання КМО республіки приділяти більше зусиль в координації роботи різних молодіжних формувань і організацій, а не перетворюватися на міжнародну комерційну фірму.²⁴

Особливу тривогу у компартійного керівництва викликала політизація самодіяльних організацій, їх орієнтація на соціально-економічні, національні та історико-просвітницькі питання. Комсомол намагався реформувати свою роботу, взяти під контроль неформальні об'єднання молоді та підлітків, спрямувати активність у русло дозвілля. На початку 1988 року при комітетах комсомолу республіки було створено 105 госпрозрахункових молодіжних центрів, 22 рок-клуби, було відкрито 450 молодіжних кафе.²⁵ Значну роль у вихованні дітей та підлітків за межами колективу, в якому вони навчалися, відіграла мережа клубів, підліткових кімнат, гуртків, спортивних секцій за місцем проживання тощо. Комсомольська організація координувала свою діяльність з іншими одержавленими структурами, які володіли необхідними матеріальними ресурсами для організації молодіжного дозвілля. На початок травня 1988 року під егідою Української республіканської ради профспілок було створено 900 підліткових клубів, в яких організовано 1430 любительських об'єднань із кількістю учасників близько 57 тис. осіб, 786 груп ритмічної гімнастики, 130 клубів і секцій атлетичної гімнастики, в яких займалися 25 тис. осіб.²⁶ При державних клубних установах діяло 15439 любительських об'єднань та клубів. З молоддю працювали 3682 підрозділи культурно-спортивних комплексів. Було створено 2498 нових дитячих колективів самодіяльної художньої творчості, в яких займалися понад 42 тис. учасників.²⁷

З початку 80-х років в Україні з'являються неформальні групи підлітків та молоді, які часто у підвалах будинків та на пустищах під керівництвом демобілізованих воїнів запасу проходили своєрідні курси на виживання, що мали намір краще підготувати призовників до служби в армії. Слабкий рівень фізичної та морально-психологічної підготовки молодих солдатів, особливо під час їх

військової служби в Афганістані, призводив до значних втрат та зниження боєздатності військових з'єднань. У квітні 1982 року постановою Добровільного товариства із сприяння армії авіації та флоту (ДТСААФ)УРСР було акцентовано увагу місцевих організацій на поліпшенні організаційної діяльності з оборонно-масової роботи, сприянні розвитку військово-технічних видів спорту, створенні спортивно-технічних клубів в усіх навчальних центрах ДТСААФ, залученні усієї допризовної молоді до занять. Було поставлено завдання до середини 80-х років охопити технічними та військово-прикладними видами спорту не менше 20-25 відсотків населення республіки у віці від 10 до 60 років.²⁸

Місцеві комітети комсомолу сприяли набуттю цими об'єднаннями статусу військово-патріотичних клубів. Так, на початку 1989 року у Вінниці діяло 10 військово-патріотичних клубів. Серед них найбільшими були: „Ленінець”, який нараховував 320 осіб, „Купол” – 260, „Поєдинок” – 78, „Патріот” – 60 осіб. У клубах перебувало 1350 курсантів, з яких 65 відсотків склали школярі, 25 відсотків – студенти ПТУ та технікумів, 10 відсотків – робітнича молодь.²⁹ Клуби мали свої статuti, навчальні програми, зареєстровані у райвійськкоматах, у міськкоматах та райкоматах комсомолу. Головні завдання, які прагнули вирішити військово-спортивні клуби, полягали в організації дозвілля підлітків та підготовці їх до служби в лавах Збройних сил СРСР. Клуб „Ленінець” об'єднував у собі ідеологічний, фізкультурно-спортивний, соціологічний відділи, був місцем дозвілля для навколишньої молоді. У рамках цього об'єднання працювали клуби любителів фантастики, інтернаціональних зв'язків, сучасної музики; секції боротьби самбо і дзюдо, китайської гімнастики, туризму.³⁰

31 березня 1988 року було створено Вінницьке міське молодіжне об'єднання підліткових клубів „Позиція”. Об'єднання було організовано з метою підвищення суспільно-політичної та соціальної активності молоді, широкого залучення підростаючого покоління до наукової, технічної творчості, організації дозвілля. На початок 1989 року до складу об'єднання входили клуби: надлегких літальних апаратів, транспортних засобів, радіоелектроніки та комп'ютерної техніки, військово-технічний клуб „Купол”, клуб юних моряків „Бригантіна” та ін.

Виховною роботою було охоплено 800 дітей та підлітків. У 1988 році на розвиток клубу міський комітет комсомолу виділив 120 тис. карбованців,³¹ а в 1989 році було виділено 300 тис. карбованців.³²

У Запорізькій області у 1989 році діяло близько 130 військово-патріотичних об'єднань та клубів. У них проходили підготовку до служби в армії понад 20 тис. підлітків. Серед клубів найбільш відомими були „Братерство”, „Обов'язок”, „Зміна”. У грудні 1988 року було створено обласний центр військово-патріотичного виховання, який координував роботу клубів. Центр провадив роботу у трьох напрямках: підготовка молоді до служби в армії; надання допомоги сім'ям загиблих в Афганістані та інвалідам; пошукова робота задля увічнення пам'яті загиблих радянських воїнів під час Великої Вітчизняної війни. У 1989 році пошуковими групами були знайдені останки 415 загиблих воїнів, розшукані родичі 263 солдат та офіцерів, складені списки понад 30 тис. загиблих. У тісному контакті працювали група „Пошук”, що займалася увічненням пам'яті загиблих у роки Великої Вітчизняної війни, та група „Реабілітація”, яка увічнювала імена жителів Запоріжжя, загиблих під час сталінських репресій.³³

Позитивним напрямом діяльності комсомолу можна вважати його спроби сприяти молоді у вирішенні житлової проблеми. Певну увагу було зосереджено на будівництві молодіжних житлових комплексів (МЖК). На початок 1989 року під егідою комсомолу України було створено 8 багатoproфільних молодіжних кооперативів, близько 10 госпрозрахункових молодіжних об'єднань, 9 невеликих виробництв будматеріалів та товарів для молоді та дітей. У 1986-1988 роках зусиллями молоді було побудовано більше ніж 5 тис. квартир, засновано 23 житлово-будівельних кооперативи у містах та 119 у селах. У рухові зі створення МЖК брало участь більше ніж 30 тис. юнаків та дівчат.³⁴ Значна увага приділялася науково-технічній творчості молоді (НТТМ). До складу української асоціації центрів НТТМ на початку 1989 року входило 86 центрів, які перебували під опікою комітетів комсомолу. Ними було укладено понад 11 тис. господарчих угод на суму близько 126 млн. крб., з яких 56,7 відсотка на той час було виконано. У реалізації угод були задіяні більше ніж 52 тис. учасників молодіжних творчих колективів.³⁵

Слід зазначити, що МЖК та центри НТТМ не могли повною мірою вирішити проблеми, які поставали перед молоддю. Середня заробітна плата молодих робітників та службовців наприкінці 80-х років складала 120-140 карбованців – майже вдвічі нижче, ніж у середньому в державному секторі економіки. 70 відсотків самотніх матерів мали прибуток 70 крб. на місяць, 6 відсотків – 25 крб. Невирішеною для більшості молодих залишалася житлова проблема. 70 відсотків молодих людей республіки, які змушені були змінювати роботу або професію, вдавалися до цього через проблеми з житлом.³⁶

У кінці 80-х на початку 90-х років криза у ЛКСМУ відчутно посилюється. Суттєво зменшилася чисельність організації, активізувався вихід низки обласних та міських організацій ЛКСМУ зі складу республіканської організації. Виникли об'єднання молоді, які відкрито заявляли про необхідність боротьби за незалежність України, відкидали комуністичну ідеологію та співробітництво з КПУ. Криза довіри до комсомолу охопила всі регіони України.

За 1989 рік чисельність комсомольської організації міста Вінниці зменшилась на 10 тисяч осіб. На 25 відсотків скоротився вступ у члени ЛКСМУ, особливо серед робітників.³⁷ З січня по листопад 1990 року чисельність Вінницької міської комсомольської організації зменшилася ще на 9 тисяч членів. Молодь відверто ігнорувала комсомольські заходи, комсомольські збори та припинила оплачувати членські внески, що викликало самоліквідацію більше 70 первинних комсомольських організацій.³⁸ Чисельність Кримської комсомольської організації з 1985 по червень 1991 років зменшилася з 250 тис. до 140 тис. членів, у тому числі у 1989-1990 роках на 70 тис. осіб. Вступ до комсомолу в порівнянні з 1989 роком скоротився в 4 рази, припинили свою діяльність понад 400 первинних організацій.³⁹ У 1987-1990 роках майже на чверть серед школярів і наполовину серед учнів ПТУ зменшилася кількість комсомольців у Херсонській області.⁴⁰

Слід відзначити, що процес розпаду комсомольських організацій загалом в Україні був менш активним, ніж у західних областях. Причиною цього був вищий рівень національної самосвідомості серед юнацтва західних областей, активна просвітницька діяльність новостворених громадських організацій (ТУМ ім. Тараса

Шевченка, „Товариства Лева”, „Меморіалу”, Спілки незалежної української молоді). До того ж, на думку дослідника неформального руху В. Стецюка, на Львівщині „серед комсомольських функціонерів міського і навіть обласного масштабу було немало в більшій або меншій мірі національно свідомих молодих людей, вихованих у своїх родинях у національному дусі, в повазі не тільки до народних традицій, але у пошані до національно-визвольних змагань своїх батьків і дідів.”⁴¹ Львівська обласна організація ЛКСМУ в 1987-1989 роках скоротилася більше ніж на 65 тис. осіб. Кількість охочих стати членом ЛКСМУ серед робітників та колгоспників зменшилася відповідно в 6,4 та 8,9 разів.⁴² Значна частина комсомольців Львівщини була критично налаштована до політики КПРС-КПУ. Так, делегати Стрийської міської конференції ЛКСМУ в листопаді 1989 року підтримали резолюцію про необхідність скасування Статті 6 Конституції СРСР про керівну та спрямовуючу роль КПРС.⁴³ На XXIV звітно-виборній конференції Львівської обласної комсомольської організації, яка відбувалася у грудні 1989 року, було відзначено необхідність боротьби за утвердження: свободи створення громадських організацій; рівності правового та соціально-економічного становища кожної особи в суспільстві незалежно від її членства в будь-якій організації; гарантованого рівного права всіх організацій на законодавчу ініціативу, економічну та видавничу діяльність. Конференція звернулася до органів влади з вимогою: зареєструвати НРУ, виключити з усіх анкет при вступі на роботу чи навчання пункт про членство у ВЛКСМ, надати дієву допомогу всім самодіяльним формуванням, які діють в області.⁴⁴

Поява невеликих за кількісним складом, але вільних від впливу державних структур неформальних об'єднань, які відкрито стали боротися за молодь, не вплинула на зміну діяльності комсомольських формувань. Спроби радикального оновлення організації не були підтримані більшістю комсомольських функціонерів. Делегат М. Томенко у своєму виступі на XXXII конференції Київської міської організації ЛКСМ України у грудні 1989 року запропонував два можливі шляхи реформування комсомолу. Перший полягав у виділенні на основі ЛКСМУ декількох організацій та поділі між ними майна і засобів масової інформації. Другий

потребував призупинення членства у ЛКСМУ та створенні перехідного органу, який давав би можливість запропонувати декілька програм, а після того здійснити реорганізацію комсомолу на основі цих програм.⁴⁵ Але пропозиція не була підтримана делегатами конференції. ЛКСМУ, як організація молоді, що десятиліттями діяла в умовах радянської системи за підтримки компартійних та державних структур, не могла прийняти нові „правила гри”, нав’язані перебудовою. Намагання охопити своїми структурами всю молодь, різноманітні зльоти та маніфестації, що мали декларативний характер, поява комсомольської номенклатури, для якої перебування у ЛКСМУ на керівній посаді було першим кроком до вершин партійної влади, – все це свідчило про системну кризу організації.

На XXIV з’їзді ЛКСМУ, який відбувався у Києві 10-14 червня 1990 року, було зроблено спробу реформувати комсомол, визначити нові форми і методи діяльності організації. З цією метою ухвалено постанову про доповнення до назви ЛКСМУ „Молодь за демократичний соціалізм” (МДС). У програмі, прийнятій на з’їзді, відзначалося, що ЛКСМУ(МДС) є добровільним об’єднанням юнаків та дівчат у самостійну громадсько-політичну організацію молоді України. Підкреслювалося, що спілка є послідовником кращих традицій загальнодемократичного, соціалістичного та комуністичного міжнародного руху. У програмі окреслювалася політична позиція комсомолу, яка полягала у відстоюванні та пропаганді соціалістичних цінностей серед молоді.⁴⁶ Зміна взаємодії комсомолу з Комуністичною партією полягала в тому, що: „Спілка для досягнення своїх цілей будує взаємини із Комуністичною партією на принципах політичного партнерства, повної організаційної самостійності, взаємної поваги і товариського довір’я.”⁴⁷

Окреслення політичних орієнтирів не могло заперечити той факт, що в комсомолі, як було відзначено в політичній доповіді ЦК ЛКСМ України XXVI з’їзду ЛКСМУ, „є прихильники різних поглядів – від ортодоксально-комуністичних, соціал-демократичних, анархо-синдикалістських до відверто антисоціалістичних. Фактично члени ЛКСМУ вже орієнтуються на різні політичні структури... На

місцях окремі секретарі комітетів комсомолу одночасно є членами СНУМу (Спілки незалежної української молоді) і не приховують намірів розвалити комсомол.⁴⁸

На фоні прогресуючого падіння чисельності комсомольської республіканської організації (у 1990 році порівняно з 1987 роком майже наполовину скоротився прийом, на 1 млн. 300 тис. осіб зменшилося число комсомольців)⁴⁹, відбувалося дедалі більше „перелицювання” комсомолу з громадсько-політичної у комерційну структуру комсомольських функціонерів та різноманітних комерційних організацій, що були створені наприкінці 80-х років. Так, у 1990 році при ЛКСМУ (МДС) діяло 509 госпрозрахункових формувань, що дало змогу збільшити суму коштів на банківських рахунках організації з 66,8 млн. крб. у 1989 році до 175,9 млн. крб. наприкінці 1990 року.⁵⁰

Криза комсомолу України посилилася внаслідок студентського голодування у Києві в жовтні 1990 року. Хоча вимоги голодуючих були задоволені частково (відставка голови уряду В. Масола), але вплив акції на молодь був вражаючим. По-перше, частина обласних комсомольських організацій підтримала студентське голодування. Зокрема, 13 жовтня 1990 року на VI об'єднаному пленумі Київських міськкому та обкому ЛКСМ України (МДС) була оприлюднена політична заява, в якій зазначалося: „Ми виступаємо проти розгляду питання про новий союзний договір до прийняття нової Конституції України на основі Декларації про державний суверенітет УРСР. Ми вимагаємо відставки уряду В. Масола, як такого, що не має конструктивної та реальної програми, не користується підтримкою людей.”⁵¹

По-друге, посилилися відцентрові процеси в комсомолі, які почали загрожувати єдності ЛКСМУ. На XXV позачерговій конференції Львівської обласної організації ЛКСМУ (МДС), що відбулася 27-28 жовтня 1990 року, було ухвалено постанову про створення на базі Львівської обласної комсомольської організації нової молодіжної організації – Демократичної Спілки Молоді Львівщини (ДМСЛ).⁵² Декларація ДМСЛ проголошувала: „Ми бажаємо будувати суверенну соборну Україну. Ми проголошуємо своїм лозунгом – інтереси молоді, громадянське суспільство, та національну згоду.”⁵³

Восени 1990 року відмовилися від назви ЛКСМУ та прийняли нові статuti Івано-Франківська, Закарпатська обласні комсомольські організації. На позачерговій спільній конференції Вінницької міської та районних організацій ЛКСМУ(МДС), яка відбулася 17 жовтня 1990 року, відзначалось, що у складі спілки є люди з соціал-демократичними, анархо-синдикалістськими, комуністичними поглядами. Тому згадка в назві про комуністичну спрямованість спілки звужує соціальну базу організації.⁵⁴ Було взято курс на поступову деполітизацію молодіжної спілки, що мала зосередити зусилля на виконанні функцій профспілки – часткова оплата путівок, матеріальна підтримка дій молоді, проведення акцій милосердя. Комсомол мав перетворитися на організацію за інтересами, яка значну увагу приділятиме роботі з воїнами-інтернаціоналістами, об'єднаннями екологів та будівництву МЖК. Конференція ухвалила постанову, згідно з якою Вінницька міська організація ЛКСМУ(МДС) змінює назву на Демократичну Спілку Молоді Вінниці (ДСМВ)⁵⁵, залишаючись у складі ЛКСМУ. У виступі на конференції першого секретаря Вінницького обкому ЛКСМУ(МДС) М. Коваль відзначалося, що єдино реальною політичною силою, з якою має співпрацювати комсомол, залишається Комуністична партія. Висловлено критичну оцінку діям Спілки незалежної української молоді. Лідер ЛКСМУ(МДС) заявив, що СНУМ не стільки виражає інтереси молоді, скільки виконує програму тих політичних сил, які фінансують, підтримують і які стояли біля витоків цієї організації.⁵⁶

На іншій політичній платформі знаходилося керівництво реформованої спілки молоді Львівщини. З моменту створення ДСМЛ орієнтувалася на співпрацю з національно-демократичними силами області. Голова Ради ДСМЛ А. Шлапак став членом партії Демократичного відродження України (ПДВУ). Для кращої взаємодії з молодіжними формуваннями при Львівській обласній раді було створено комітет у справах молоді. У грудні 1990 року комітет звернувся до молоді області: „Правомірно поставити дилему таким чином: бути чи не бути імперським структурам та політиці. Якщо молодь Львівщини до подібних структур притягнута, вона тим самим підтримує імперію. Тому звертаємося до кожного, незважаючи на його національність, віросповідання і соціальне становище... Або ти хочеш жити у

вільній державі, або тобі по душі імперія? Або ти залишаєшся в складі комсомолу, наскрізь пов'язаного з КПРС, яка оголосила війну демократично обраній владі, або ти виходиш з цієї організації, як це сьогодні робить ДМСЛ?”⁵⁷

ДМСЛ у листопаді-грудні 1990 року провела перереєстрацію членів ЛКСМУ(МДС) на Львівщині. Всього було перереєстровано 39700 членів ЛКСМУ, що склало 24 відсотки всіх комсомольців, які перебували на обліку. З них, 11200 осіб стали прихильниками ДМСЛ, залишилися безпосередньо у ЛКСМУ(МДС) 2700 осіб.⁵⁸ Наведені дані свідчать про реальну політичну активність молоді, про зміну її орієнтирів. Абсолютна більшість юнаків та дівчат Львівщини відмовилася від підтримки комсомолу, але і не прийняла нову, реформовану молодіжну організацію. Однак до складу таких альтернативних комсомолу організацій, як СНУМ, „Студентське братство”, „Січ”, „Пласт” входило заледве декілька тисяч осіб. Абсолютна більшість молоді проявляла стійку антипатію до участі в будь-яких організаційних структурах. Можна розглядати цей феномен як своєрідну реакцію на „добровільну примусовість” участі у громадських організаціях за роки радянської влади. Подібні тенденції простежувалися в інших областях України. Серед значної частини молодих людей зростала недовіра до будь-яких організацій та суспільних інститутів. На запитання соціологічного дослідження, проведеного в Запоріжжі в кінці 1990 року, – „Яка організація, на Вашу думку, може виразити або захистити Ваші інтереси?”, молодь дала такі відповіді: КПРС – 2 відсотки, ЛКСМУ – 2 відсотки, профспілки – 7 відсотків, нові партії – 15 відсотків, депутати – 17 відсотків, Рух, неформали – 18 відсотків, жодна організація – 35 відсотків.⁵⁹

Невтішними для комсомольських та партійних функціонерів були результати опитування молоді, проведеного на початку 1991 року в Одеській області. Значну довіру до КПУ висловили лише три відсотки опитаних (при тому, що 65 відсотків опитаних були членами КПРС та ВЛКСМ). 30 відсотків вважали, що партія не визначилася у питаннях подальшого розвитку країни. 58 відсотків молоді оцінювали перебудову періодом тимчасових помилок, яка нічого не вирішила. Найбільш прийнятною моделлю майбутнього суспільства для 50 відсотків опитаних була деідеологізована держава, яка в першу чергу має бути орієнтованою на

загальнолюдські цінності. Комуністичну перспективу підтримали лише 12 відсотків опитаних, соціалістичний вибір – 15 відсотків. Орієнтації на буржуазні цінності віддали перевагу 16 відсотків респондентів.⁶⁰

Криза комсомолу не могла не позначитися на діяльності керованої ним дитячої політизованої структури – піонерської організації. Події жовтня 1990 року, скасування Статті 6 Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль КПРС та необхідність реєстрації об'єднання в якості громадської організації, відповідно до нових вимог законодавства, вплинули на правовий статус піонерської організації. 21 листопада 1990 року на XI республіканському зльоті піонерів України проголошено створення Співки піонерських організацій України (СПОУ) як неполітичного, громадського об'єднання дітей і дорослих. СПОУ на той час включала 25 обласних та Київську міську піонерську організацію, на місцевому рівні діяло 687 міських та районних організацій, до яких входило понад 2,5 млн. піонерів.⁶¹ Незважаючи на зміну назви, інерція політичного буття утримувала певний час піонерську організацію на орбіті комсомолу та КПУ.

Нагальною проблемою став пошук коштів для потреб новоствореної організації. XI республіканський зліт піонерів звернувся до Верховної Ради України з проханням надати дотації, але прохання вирішувалося повільно і до справи підключився комсомол. 15 січня 1991 року ЦК ЛКСМУ направив лист до Політбюро ЦК Компартії України, в якому просив розглянути питання про виділення коштів Координаційній раді СПОУ в розмірі 3 млн. крб. ЦК КПУ у свою чергу направив листа до ЦК КПРС із проханням „виділити 4 млн. крб., необхідних для відродження й становлення піонерських організацій на Україні, а також мікроавтобус та легковий автомобіль для Координаційної ради СПОУ.”⁶² Крім того, було прийнято спеціальну постанову „Про необхідність всебічної підтримки Співки Піонерських організацій України”, в якій визначено нову стратегію взаємовідносин з піонерською організацією. „КПУ розглядає піонерську організацію не як дитяче об'єднання своєї партії, а перш за все як організацію патріотичну, що спрямовує свої зусилля на розвиток обдарувань і здібностей дітей, виховання високих громадянських якостей, колективізму, любові до Батьківщини, поваги до законів, атрибутів і символіки

держави.”⁶³ Витлумачував суть постанови її останній абзац, в якому рекомендувалося „обкомам, міськкомам, райкомам КПУ організувати широку роз’яснювальну роботу серед комуністів про значення піонерського руху в боротьбі партії за вплив на молодь, за соціалістичне майбутнє нашої країни.”⁶⁴

Демократизація суспільно-політичного життя в Україні у другій половині 80-х років сприяла появі різнопланових об’єднань молоді та юнацтва, які перебували поза комсомольським та компартійним впливом. Так, у 1990 році в Харкові розпочав роботу Союз неповнолітніх громадян, який вважав себе добровільною неполітичною організацією дітей, підлітків та дорослих. Мета Союзу полягала у виконанні Конвенції про права дитини, сприянні деполітизації школи. В Євпаторії було створено незалежну дитячу прес-агенцію, яка об’єднувала дітей (з 12 років) та дорослих. Агенція розпочала свою діяльність з метою розвитку творчих здібностей дітей і захисту їх прав та інтересів. На початок 1991 року в організацію входило близько 100 осіб – юних журналістів та фотографів. У 1989-1991 роках були утворені: Бориспільське міське патріотичне об’єднання „Ровесник”, екологічний центр школярів та учнівської молоді при екологічній організації „Екофорум” (м. Харків), Січеславське братство (м. Дніпропетровськ).⁶⁵ У західних областях України відновлювалися дитячі організації, які існували до вересня 1939 року. Із січня 1989 року на Львівщині розпочався процес відродження та розвитку дитячо-юнацької організації „Пласт”. У липні 1989 року „Пласт” намагався організувати наметовий табір у лісі поблизу хутора Поляники Городоцького району, який у серпні того самого року був заборонений правоохоронними органами.⁶⁶ 16 грудня 1989 року було створено опікунську Раду „Пласту”. У 1990-1991 роках організації „Пласту” чисельністю від 3 до 300 чоловік кожна були створені в 20 областях України та в Києві. 19 жовтня 1990 року в Моршині відбувся перший етап установчого з’їзду організації. Останній, третій етап з’їзду, який відбувався 12-13 квітня 1991 року в Івано-Франківську, завершився прийняттям Статуту української скаутської організації „Пласт”.⁶⁷ Ідейні основи „Пласту” виражає пластова присяга, в якій йдеться: „Присягаю своєю честю, що робитиму все, що в моїх силах, щоб

бути вірним Богові й Україні, помагати іншим, жити за пластовим Законом і слухатися пластового проводу.”⁶⁸

Місцеві комітети комсомолу прагнули окреслити шляхи подальшого розвитку організації. Так, декілька варіантів майбутнього розвитку комсомолу розглядалися на V пленумі Запорізького обкому ЛКСМУ(МДС) у лютому 1991 року. Перший варіант полягав у деідеологізації Спілки, організаційна структура якої могла б становити широке об’єднання організацій „лівої” орієнтації, що входили б до неї на правах колективного членства. Мова велася про створення „парасолькової” структури, де організації приймали б ухвали на основі консенсусу, які були б рекомендовані для всіх членів. Варіант другий був несподіваним та відвертим. „Зі створенням єдиної державної системи у справах молоді, необхідність у будь-якій молодіжній організації, у тому числі і в комсомолі, відпаде ... До цього часу роль державного відомства у справах молоді виконував комсомол, і то лише за рахунок наданих йому партійно-адміністративною системою пільг в обмін на пропаганду серед молоді політики КПРС. Сьогодні реальна влада переходить до Рад, пільги комсомолу анульовані, він просто неспроможний вирішувати соціальні проблеми молоді”.⁶⁹ Третій варіант був підтриманий під час проведення „круглого столу” представниками обласних організацій республіки. Суть його полягала в завершенні „періоду розброду та хитання”, що передбачало визначення ідеологічних орієнтирів, посиленні організаційної єдності комсомолу.⁷⁰

Зміни, які відбувалися у комсомолі, не могли пройти повз увагу керівництва Компартії України. На XXVII з’їзді КПУ, перший етап якого завершився 23 червня 1990 року, було ухвалено документи, згідно з якими мала діяти партія в умовах багатопартійності, нових політичних й економічних реалій. У програмних принципах діяльності Компартії України окреслювались нові підходи до взаємодії з громадськими організаціями, зокрема, з ЛКСМУ: „Розглядаючи Ленінську Комуністичну Спілку Молоді (МДС) як самостійну громадсько-політичну молодіжну організацію, політичного і ідейного союзника, найближчий резерв Компартії України, ми будемо сприяти оновленню комсомолу, зміцненню авторитету і підвищенню його ролі серед молоді.”⁷¹ В областях України на початку

1991 року відбувалися спільні пленуми, засідання бюро обкомів ЛКСМУ(МДС) та КПУ, на яких розглядалася суспільно-політична ситуація в Україні. У спільній постанові бюро Херсонського обкому КПУ та бюро обкому ЛКСМУ(МДС) від 23 березня 1991 року відзначалося: „Вимагати від партійних комітетів та комітетів комсомолу активізувати їх спільні дії з покращання всієї роботи з молоддю на принципах ідейної єдності, визнання соціалістичного вибору, взаємної довіри, забезпечення політичної та організаційної самостійності обласної комсомольської організації, взаємодопомоги та співробітництва.”⁷²

Відновлення порушених корпоративних зв'язків між партійною та комсомольською номенклатурою призвело до того, що реформування комсомолу було фактично призупинено. 10 квітня 1991 року до Секретаріату ЦК КПУ надійшла записка від ЦК ЛКСМ України, в якій викладалися пропозиції, пов'язані з молодіжною політикою, що слід було використати партії у практичних діях. Акцентувалася увага на тому, що в молодіжному середовищі значного поширення набули антикомуністичні настрої. За даними різноманітних опитувань, більше 50 відсотків молодих людей не підтримували діяльність КПУ. У разі виборів народних депутатів були готові віддати свої голоси за кандидатів від компартії лише 15 відсотків молодих людей. Відзначалося, що в Україні практично не з'явилися молодіжні організації, готові до конструктивної співпраці з КПУ.⁷³ Дух і буква документа свідчили про те, що керівництво комсомолу України орієнтувалося на співпрацю з КПУ.

17-18 травня 1991 року в Києві відбулася III конференція ЛКСМУ(МДС), на якій були присутні понад 600 делегатів. Для повного контролю за перебігом конференції та її рішеннями право вирішального голосу було надано 199 членам ЦК і ЦКК ЛКСМУ(МДС), хоча вони делегатами не обиралися. На конференції визнавався факт зменшення чисельності комсомолу України в 1985-1991 роках з 7 млн. до 3,7 млн. осіб. Більшість делегатів підтвердили статус Спілки як громадсько-політичної організації. Було заявлено про те, що ЛКСМУ(МДС) підтримує діяльність КПУ. Проти лінії на відмову від подальшого реформування комсомолу виступила Демократична фракція, до складу якої увійшли переважно представники

Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської областей, м. Києва та комсомольської організації Чорнобильської АЕС. Демократична фракція оголосила рішення конференції для себе необов'язковими. До того ж, про вихід із ЛКСМУ(МДС) оголосила комсомольська організація Чорнобильської АЕС. 12 травня 1991 року таке саме рішення ухвалила обласна конференція Демократичної спілки молоді Львівщини.⁷⁴

Події 19-21 серпня 1991 року, припинення діяльності Комуністичної партії, розвал Радянського Союзу та проголошення незалежності України, поставили Спілку на шлях вибору: або організація саморозпускається, або вона реорганізується. Логічним завершенням кризи, що поглиблювалася в ЛКСМУ(МДС), став XXVII з'їзд Спілки, який відбувся у вересні 1991 року. Делегати з'їзду ухвалили постанову про припинення існування ЛКСМУ(МДС) і створення принципово нової організації – Спілки молодіжних організацій України (СМОУ). Згідно із статутом основна мета СМОУ полягала у сприянні самореалізації молодого людини, забезпеченні її соціального захисту, вираженні інтересів членів організації. Діяльність СМОУ мала сприяти згуртуванню молоді для розбудови суверенної демократичної України, забезпеченню участі молоді у формуванні та реалізації державної молодіжної політики, створенні умов для участі молоді у вирішенні власних проблем, у тому числі шляхом підтримки і розвитку молодіжного підприємництва.⁷⁵ Розвиток суспільно-політичних подій вплинув на те, що на базі обласних комсомольських організацій стали формуватися нові молодіжні об'єднання. Так, 26 жовтня 1991 року на XXVI конференції Запорізької обласної комсомольської організації було створено Запорізький Союз молоді. У виступах делегатів конференції відзначалося, що нова молодіжна організація має стати неполітичною, самостійною, самодіяльною організацією, яка б вирішувала завдання по створенню соціальних, економічних, правових умов та гарантій для становлення та розвитку молодих людей. У декларації нової молодіжної організації відзначалося: „Нові економічні та політичні умови вимагають від молоді вміння формувати свій світогляд, адаптуватися в суспільстві. Жодна молодіжна політика держави не

спроможна ефективно діяти при відсутності самодіяльного та багатоманітного молодіжного руху”.⁷⁶

Таким чином, наміри партійно-комсомольського керівництва реформувати ЛКСМУ не зуміли пересилити деструктивні тенденції, викликані подвійною природою цієї суспільно-політичної організації. В умовах загострення суспільних процесів та появи політичного плюралізму молодь прагнула змін, тоді як у діяльності масової ідеологічно заангажованої організації, що фактично була одержавленою, проявився консерватизм. До того ж, керівництво комсомолу, яке було номенклатурою КПУ, не бажало втратити статус самодіяльної організації, орієнтованої на КПУ.

Активну участь у військово-патріотичному вихованні молоді, підготовці до служби у збройних силах СРСР брало Добровільне товариство із сприяння армії, авіації та флоту (ДТСААФ). Згідно із статутом зміст діяльності організації полягав у практичному втіленні комуністичних ідей та положень Програми КПРС, у реалізації принципу органічної єдності військово-патріотичного та інтернаціонального виховання трудівників, молоді з навчанням їх основам військової справи. Своєю діяльністю місцеві структури ДТСААФ провадили під керівництвом компартійних та радянських органів у тісному зв'язку з профспілковими, комсомольськими та спортивними організаціями.⁷⁷

Форми та методи військово-патріотичної діяльності організації визначалися рішеннями компартійних структур і полягали в організації оборонно-спортивних оздоровчих таборів, військово-патріотичних об'єднань, самодіяльних клубів „Майбутній воїн”, проведенні військово-спортивних ігор „Орлятко” та „Зірниця” тощо. Оцінюючи їх практичну значимість для підготовки молоді до служби в збройних силах, учасник бойових дій в Афганістані С. Червонописький зазначив, що „усі наші численні вахти, місячники, тижні, дні, походи, ігри поросли махровим формалізмом.”⁷⁸

Зростання чисельного складу організації часто відбувалося за рахунок приписок та окомиллювання. Фактично чисельність місцевих організацій визначали за кількістю поширених серед населення марок „членський внесок”. Так,

згідно із щорічним звітом до складу республіканської організації ДТСААФ України на початок 1987 року входило більше 22 млн. осіб. Після комплексної перевірки ЦК ДТСААФ СРСР число членів зменшилося на один мільйон триста п'ятдесят тисяч.⁷⁹

Водночас розширювалася, оновлювалася та зміцнювалася матеріально-технічна база товариства. Майже у всіх обласних центрах були здані в експлуатацію Будинки технічного навчання. Комітети товариства будують навчальні приміщення, укриття для техніки, гаражі, пункти технічного обслуговування, стрілецькі тири, автодроми та ін. Протягом 80-х років у навчальних центрах ДТСААФ здійснювалася підготовка кадрів з 75 масових робітничих професій. Кожний другий водій країни навчався в автошколах та на курсах оборонного товариства.⁸⁰

Проголошення незалежності України сприяло набуттю ДТСААФ УРСР нового статусу. На VII позачерговому з'їзді організації, що відбувся у вересні 1991 року, було ухвалено перетворити республіканську організацію ДТСААФ у самостійну оборонно-патріотичну організацію – Товариство сприяння обороні України (ТСОУ). На з'їзді було розглянуто та прийнято статут ТСОУ.⁸¹ Основними завданнями організації було визначено: патріотичне виховання членів товариства; підготовка призовників з військово-технічних спеціальностей; освітня діяльність та підготовка для народного господарства кадрів масових технічних професій; розвиток серед членів товариства технічних та прикладних видів спорту.⁸² Таким чином ТСО України звільнилося від пут комуністичної ідеології та компартійного диктату, отримало стимул для розвитку як самостійна організація.

Радянська політична система базувалася на ідеократичних принципах – КПРС займала вершину владної піраміди, опиралася на жорстко контрольовану сферу громадської самодіяльності. „Профспілки, кооперація, комсомол та інші організації громадськості, діючи під керівництвом Комуністичної партії та беручи участь у державних справах, ... набувають політичного характеру.”⁸³ Отже, політичний чинник проявляв себе у діяльності громадських організацій, статутні завдання яких, на перший погляд, мали національно-культурний, гуманітарно-просвітницький чи благодійний характер. Так, форми діяльності товариства Червоного Хреста УРСР (ТЧХ УРСР) були направлені на пропаганду здорового способу життя, на участь

активістів організації у масових оздоровчих заходах, наданні медичної і соціальної допомоги самотнім старим людям, запобіганні захворюванням шляхом підвищення санітарної культури населення України.⁸⁴ Водночас на X Всесоюзному з'їзді Спілки товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР (СТЧХ і ЧП), який відбувся у червні 1986 року у Москві, було ухвалено постанову „Про статус члена виконавчого комітету Спілки товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР”. У постанові, зокрема, відзначалося: „Особи, вибрані Всесоюзним з'їздом СТЧХ і ЧП до складу Виконавчого комітету СТЧХ і ЧП в якості його членів, уповноважені брати участь в реалізації Виконкомом СТЧХ і ЧП його статутних завдань у суворій відповідності з постановами з'їздів КПРС, Пленумів ЦК КПРС, Конституцією СРСР та іншим чинним законодавством.”⁸⁵

29 вересня 1947 року у Москві окремою Постановою Ради Міністрів СРСР затверджено статут Всесоюзного товариства по поширенню політичних та наукових знань, яке з червня 1963 року набуло назву товариство „Знання”. У Статуті новоствореної організації було відзначено, що товариство є добровільною громадською політико-просвітницькою організацією, що має намір поширення політичних та наукових знань серед населення Радянського Союзу.⁸⁶ Членство у товаристві „Знання” набували здебільшого фахівці з певної галузі знань, з вищою освітою та досвідом читання лекцій. Важливим напрямом діяльності товариства залишалася пропаганда марксистсько-ленінської ідеології, роз'яснення серед населення внутрішньої та зовнішньої політики Радянської держави. Діяльність товариства за радянських часів здійснювалася під опікою партійних структур. У номенклатурі відділу пропаганди та агітації обкому КПУ передбачалася посада керівника лекторської групи, який визначав тематичну направленість лекцій, вечорів, конференцій, надавав необхідну організаційно-методичну допомогу. Тому закономірною була ухвала пленуму правління Вінницької обласної організації товариства від 11 травня 1986 року „головним завданням усіх організацій Товариства вважати забезпечення глибокої пропаганди та роз'яснення серед трудівників положень політичної доповіді ЦК КПРС з'їзду партії ... інших документів XXVII з'їзду КПРС”.⁸⁷

У часи перебудови став гучніше луhati голос активістів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК), яке було створено в 1966 році. Відповідно до статуту, метою товариства було визначено залучення населення до активної участі в охороні пам'яток історії та культури, вивчення законодавства про їх охорону та використання, активне сприяння в діяльності державних органів охорони пам'яток, забезпечення державного контролю за охороною, використанням, ремонтом та реставрацією пам'яток. У доповіді голови правління УТОПІК П. Тронько на V з'їзді товариства (грудень 1986 року) відзначалося, що „за двадцятиріччя свого існування з невеликої групи активістів-ентузіастів наше республіканське товариство під керівництвом партійних організацій, при допомозі радянських органів перетворилось на багатомільйонну організацію.”⁸⁸

Таким чином, характерною особливістю концептуально-правового статусу громадських організацій УРСР протягом 1985-1990 років залишалось визнання керівної і спрямовуючої ролі КПРС. Парадигма діяльності громадської організації в умовах політичної системи Радянського Союзу вимагала виконання та перевиконання соціалістичних зобов'язань, перегонів за кількісними показниками, звітування про успіхи до партійних з'їздів. Діяльність громадської організації планувалася по наростаючій від досягнутого рівня та обґрунтовувалася ідеєю прискорення соціально-економічного розвитку країни, а кількісне зростання числа членів організації давало значні кошти для утримання зростаючого бюрократичного апарату. Екстенсивне збільшення чисельного складу пересічної громадської організації відбувалося шляхом „добровільно-примусового” включення учнів старших класів, студентів, робітників заводів та колгоспників. При цьому абсолютна більшість членів громадських організацій не прагнула іншої форми участі у реалізації статутних завдань своїх об'єднань, крім сплати членських внесків. Демократизація суспільно-політичного життя та становлення неформальних об'єднань впливали на чисельність членів одержавлених організацій. Так, можливості екстенсивного зростання ТЧХ УРСР вичерпалися у 1987 році, про що свідчить Таб. 2.1.⁸⁹

Число членів та первинних організацій ТЧХ УРСР

Рік	Число членів	Число первинних організацій
1985	25978709	69326
1986	26481682	69503
1987	26440760	70308

Якщо число первинних організацій продовжувало повільно збільшуватися, то зменшення у 1987 році числа членів товариства на 40 тис. осіб засвідчило необхідність пошуків нових форм та методів діяльності. Хоча у 1988 році число членів товариства збільшилося на більше ніж 200 тис. осіб (57,6 відсотка населення УРСР),⁹⁰ наступного року було зафіксовано зменшення числа членів організації на 400 тис. осіб. Опитування рядових членів ТЧХ, проведене в 1989 році, показало, що лише кожен десятий з респондентів брав активну участь у діяльності організації.⁹¹

Товариство Червоного Хреста УРСР протягом другої половини 80-х років ХХ ст. залишалося найбільшою гуманітарною організацією країни. Саме тому основний акцент у своїй діяльності ТЧХ УРСР поставило на розвиток та поліпшення медико-соціальної, агітаційно-пропагандистської та благодійної діяльності. Слід відзначити певний внесок комітетів, організацій і санітарного активу ТЧХ УРСР у поліпшення охорони здоров'я населення, утвердження здорового способу життя. Протягом першої половини 80-х років ХХ ст. при виконках сільських та селищних Рад народних депутатів було створено 5 тисяч громадських санітарних інспекцій, що дало змогу поліпшити санітарний стан значної кількості об'єктів народного господарства, будинків, вулиць і населених пунктів. Понад 250 тис. санітарних активістів, підготовлених за програмами профілактики інфекційних захворювань і отруєнь отрутохімікатами, брали участь у санітарно-оздоровчих і профілактичних заходах, що їх проводили органи охорони здоров'я.⁹²

ТЧХ УРСР опікувалося організацією та проведенням серед населення України заходів з безоплатного донорства. У 1986 році показник участі у заходах сягнув рівня 54,1 на 1000 населення, а серед студентства – 394 на 1000, що сприяло

рівномірному розподілу донорських ресурсів з-поміж усіх соціальних груп населення і розвитку донорства економічним шляхом. Значної уваги заслуговувало поліпшення медико-санітарної підготовки населення, зокрема підготовка громадських санітарних інспекторів. Проводилося активне пропагування здорового способу життя з використанням різних форм та методів. Наприклад, проведено понад 3,6 млн. лекцій та бесід, підготовлено більше 100 тис. виступів та програм на радіо та телебаченні, на шпальтах періодичних видань було розміщено 14 тис. матеріалів просвітницької тематики.⁹³

Збільшення питомої ваги міського населення (особливо в др. половині 50-х років ХХ ст.), міграційні процеси в загальносоюзному масштабі, послаблення соціальних зв'язків між поколіннями, наслідки війни і повернення сотень тисяч реабілітованих з таборів та заслання після ХХ з'їзду КПРС спричинили зростання кількості самотніх людей похилого віку та інвалідів, які потребували щоденного догляду, викликали необхідність пошуку нових форм соціально-медичного обслуговування. Державні органи соціального захисту не були підготовлені до адресної допомоги малозабезпеченим. Саме тому патронажна служба милосердя, започаткована за ініціативою товариства Червоного Хреста з 1961 року, посіла важливу нішу в наданні соціально-медичної допомоги населенню. Головні результати діяльності патронажної служби милосердя протягом 1985-1987 років відображено у Таб. 2.2.⁹⁴

Таблиця 2.2

Діяльність патронажної служби милосердя ТЧХ УРСР

Роки	Число ставок медсестер	Число хворих, яких відвідали	Число хворих, яких доглядали (в т.ч. інвалідів)
1985	990	1822339	42902 (21755)
1986	994	1701017	37678 (18117)
1987	1006	1851026	44722 (17417)

Ускладнення соціально-економічної ситуації в Україні наприкінці 80-х років ХХ ст. призвело до збільшення обсягів роботи патронажної служби. На початку 1988 року в Україні надавали медичну та соціально-побутову допомогу самотнім громадянам похилого віку та інвалідам 1160 сестер милосердя. З 1 січня 1989 року

їх кількість збільшилася до двох тисяч. Крім того, було запроваджено 1958 посад молодших сестер милосердя. Таким чином, штат служби милосердя збільшився у чотири рази, що дозволило взяти під опіку не лише жителів міста, але і направити 1983 медичні та молодші сестри милосердя на допомогу у сільську місцевість. Додаткові кошти на їх утримання були виділені республіканським фондом Миру (понад 4 млн. крб.). У 1990 році медико-соціальні послуги населенню надавали чотири тисячі сестер милосердя, на оплату праці яких, а також на транспортні та інші витрати, Товариство Червоного Хреста УРСР асигнувало 7,5 млн. карбованців. Загалом, надавалися послуги 135 тис. осіб похилого віку та інвалідам, які отримали матеріальну допомогу в розмірі 700 тис. крб., що втричі більше ніж у 1989 році.⁹⁵

Проблеми малозабезпечених громадян заходилися вирішувати інші громадські організації, що викликало ревниве ставлення до їх ініціатив з боку ТЧХ УРСР.⁹⁶ Зокрема, Фонд милосердя та здоров'я на чолі з К. Ситником, створений у січні 1989 року, протягом першого року діяльності зібрав понад 9 млн. крб., з яких 3,7 млн. було виділено на доплати до пенсій самотнім пенсіонерам та інвалідам, зміцнення матеріально-технічної бази інтернатів для людей похилого віку, безкоштовне харчування самотніх та їх медичне обслуговування. До структури Фонду входили 25 обласних і Київське міське відділення, 2208 комісій сприяння у районах та містах, на підприємствах з числом добровільних помічників 12,5 тис. осіб. Діяло понад 100 центрів, об'єднань, підприємств, активність яких була спрямована на поповнення фінансових ресурсів Фонду.⁹⁷

З моменту Чорнобильської катастрофи Червоний Хрест став опікуватися населенням, яке постраждало в результаті найбільшої техногенної аварії сучасності. Уже 27 квітня 1986 року представники Центрального та Київського обласного комітетів ТЧХ взяли участь у нарадах у Міністерстві охорони здоров'я та обласному відділі з охорони здоров'я відповідно з координації дій по наданню допомоги постраждалому населенню.⁹⁸ Допомога надавалася завдяки участі санітарних дружин та санітарних постів товариства у розселенні евакуйованих із зони відчуження; організації Днів донора для допомоги ліквідаторам аварії на ЧАЕС; наданні матеріальної допомоги постраждалому населенню; піклуванні про самотніх

громадян похилого віку, які були евакуйовані із забруднених радіацією територій; використання агітмашин, поширення листівок та пам'яток для інформування населення про санітарно-профілактичні заходи боротьби з негативними наслідками аварії; відправка жінок та дітей із постраждалих районів на лікування та оздоровлення в піонерські табори, санаторії УРСР. Зокрема, Вінницька обласна організація власним коштом організувала санаторно-профілактичне лікування в Криму близько ста жінок та дітей з числа постраждалих.⁹⁹ ТЧХ сприяло утворенню та реєстрації в областях відділень громадської організації „Союз Чорнобиль”.

З метою використання міжнародної гуманітарної допомоги постраждалим Червоний Хрест УРСР ініціював прийняття міжнародної програми „Чорнобиль”, завдяки чому держава отримала дозиметри, установки для очищення води, діагностичні пересувні лабораторії, що сприяло поліпшенню медичного обслуговування в забруднених радіацією районах. У 1986-1990 роках на надання матеріальної допомоги евакуйованим із зони відчуження, переселенцям, самотнім громадянам похилого віку, інвалідам, багатодітним сім'ям, які проживали в забруднених радіацією районах, учасникам ліквідації аварії на ЧАЕС, а також на оздоровлення дітей, оплату 213 посад сестер милосердя, що опікувалися постраждалими від аварії, товариство виділило 9,5 млн. крб. У 1990 році завдяки ініціативі Червоного Хреста було зібрано у населення, трудових колективів, закуплено на свої кошти і привезено в постраждалі райони 1,5 тис. тонн продуктів на суму більше одного млн. крб.¹⁰⁰ Поширення в Україні небезпечної хвороби – СНІДу спонукало ТЧХ УРСР створити у 1990 році Український республіканський центр „Антиснід” та розпочати залучення коштів на допомогу в лікуванні хворим.¹⁰¹

Зміни у суспільно-психологічній атмосфері, викликані подальшою трансформацією українського суспільства в 1989-1990 роках, визначали потребу у нових формах та методах червонохресного руху, що дозволили б повною мірою реалізувати гуманістичний потенціал товариства, звільнитися від ідеологічно заангажованої орієнтації. На V пленумі ЦК ТЧХ УРСР у червні 1989 року було відзначено, що основою моделі інформаційно-пропагандистської роботи має стати розповсюдження ідей гуманізму та миру, виховання відповідального ставлення до

здоров'я та формування здорового способу життя, створення і мобілізація сил та засобів для невідкладної допомоги у надзвичайних ситуаціях, участь в охороні навколишнього середовища, відродження традицій милосердя.¹⁰² У виступі заступника голови ЦК ТЧХ УРСР Н. Лапко визнавалося, що „процеси перебудови та демократизації викликали у певної частини населення критичне ставлення до роботи більшості громадських організацій”.¹⁰³ Засуджувалася практика виконання планових завдань зі збору членських внесків шляхом нав'язування у трудових колективах купівлі марок „членських внесків”. Для подальшого фінансового забезпечення служби милосердя ТЧХ, виплати додаткових коштів малозабезпеченим самотнім громадянам, організації безоплатного харчування знедолених, надання матеріальної допомоги жертвам техногенних катастроф та стихійних лих, поліпшення умов життя інвалідам війни та праці, афганцям, сиротам, солдатським вдовам комітети ТЧХ УРСР посилюють роз'яснювальну роботу у трудових колективах. З 1 січня 1990 року комітети Червоного Хреста республіки перейшли на госпрозрахунок та самофінансування, при цьому головним завданням стало забезпечення фінансової бази незалежно від джерел її поповнення. Поліпшувалася структура та система управління організацією – було скорочено 323 посади.¹⁰⁴

Складність та багатоманітність завдань, що постали перед товариством на початку 90-х років минулого століття, зменшення грошових надходжень в результаті зростання недовіри до одержавлених громадських організацій, інфляційні процеси в економіці спричинили фінансові труднощі у виконанні важливих соціальних програм. У березні 1991 року голова ЦК Червоного Хреста УРСР І. Усіченко звертається до ЦК КПУ з проханням підтримати діяльність патронажної служби Товариства та реалізацію програми „Чорнобиль” виділенням на рахунок організації 4,5 млн. крб. Реакція компартійних службовців була доволі стриманою. З приводу Чорнобильської програми у листі-відповіді відзначалося, що „передбачені на цілі ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи партійні кошти направляються виключно на оздоровлення дітей... Виділити кошти на інші цілі ЦК КПУ не має можливостей.”¹⁰⁵ Також в обкоми КПУ було направлено лист із проханням провести відповідну роботу з керівниками трудових колективів

підприємств, організацій та установ, які б перерахували кошти на рахунки обласних комітетів Товариства Червоного Хреста УРСР¹⁰⁶, що слід вважати завуальованою відпискою.

Поступовий злам традиційної системи підпорядкування громадських організацій партійно-державним структурам сприяв поверненню товариства до традиційних цінностей світового червонохресного руху. У виступах на VI пленумі організації у червні 1990 року було зазначено, що головними принципами діяльності Червоного Хреста УРСР стали гуманність, співчуття, благодійність, доброта, людяність.¹⁰⁷ На шпальтах часопису „Радянський Червоний Хрест” І.Усіченко зауважив, що ТЧХ УРСР орієнтується на людину, на забезпечення соціальної захищеності самотніх, немічних, знедолених та інвалідів. Працювати в цьому напрямку потрібно разом, об'єднавши зусилля як державних, так і громадських організацій та фондів. У тому числі, не слід відкидати співпрацю з Рухом, якого товариство хотіло сприймати „активним союзником в широкому спектрі питань гуманізації суспільних відносин, соціальної справедливості, екологічної безпеки, миротворчості.”¹⁰⁸

4 квітня 1991 року було затверджено Статут ТЧХ України, відповідно до якого основною метою діяльності Товариства став захист життя людини, попередження та полегшення людських страждань під час збройних конфліктів, стихійного лиха, катастроф та аварій, надання допомоги медичній службі Збройних сил й органам охорони здоров'я, сприяння органам державної влади України в їх діяльності у гуманітарній сфері. Організація зусиллями патронажної служби організовує медико-соціальну допомогу громадянам похилого віку, інвалідам та іншим соціально незахищеним верствам населення, сприяє реалізації державних програм, спрямованих на охорону здоров'я і надання допомоги малозабезпеченим верствам населення, співпрацює для виконання цих завдань з іншими організаціями та установами.¹⁰⁹

Отже, протягом другої половини 80-х років акцент у роботі Товариства був зміщений на вдосконалення медико-соціальної діяльності осередків Червоного Хреста та необхідність врахування суспільних трансформацій в Україні, що

створили умови для повернення в повсякденній діяльності до принципів міжнародного червонохресного руху.

Діяльність Українського Товариства з охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) протягом усього періоду існування була спрямована на захист матеріальних носіїв української культури. Слід відзначити значний суспільний позитив у результатах роботи одержавлених громадських організацій. Розгалужена організаційна структура, значний кадровий потенціал, підтримка компартійних комітетів та виконавчих державних органів, стабільне фінансове становище сприяли реалізації статутних завдань. Зокрема, протягом 1966-1986 років УТОПІК на фінансування наукових досліджень пам'яток, їх ремонт, реставрацію та використання, на створення експозицій музеїв витратив понад 80 млн. крб. Основним джерелом фінансових надходжень товариства залишалися членські внески за рахунок збільшення числа членів. До складу УТОПІК у 1986 році входило 25 обласних, Київська та Севастопольська міські, 713 районних та міських організацій, більше ніж 75 тис. первинних організацій, які охоплювали 17,9 млн. індивідуальних та 23 тис. колективних членів товариства.¹¹⁰ У 1987 році число членів товариства збільшилося до 18 млн. 135 тис. осіб.¹¹¹ Вершиною діяльності товариства стало створення Музею народної архітектури та побуту – унікального закладу народного зодчества, в якому у 1986 році було збережено близько 300 архітектурних споруд традиційної української архітектури і понад 50 тис. етнографічних експонатів.¹¹² В організаційну структуру пам'яткоохоронної організації входило близько 4 тис. лекторіїв та кінолекторіїв, 733 народних університети.¹¹³ Завдяки клопотанню товариства в 1981-1985 роках додатково взято під державну охорону 16,5 тис. пам'яток історії, археології, мистецтва, містобудування та архітектури, що дозволило довести їх число у 1986 році до 85 тис.¹¹⁴ Нова психологічна атмосфера, породжена політикою гласності, вимагала від активістів товариства вдосконалення форм і методів роботи, подолання пасивності та формалізму, усвідомлення свого місця у справі збереження і ренесансу української історико-культурної спадщини.

Однією з традиційних форм діяльності УТОПІК залишалася співпраця з державними структурами та науковими установами у справі захисту та вивчення визначних пам'яток культури України. У 1987 році правління товариства, занепокоєне долею історико-культурного заповідника на острові Хортиця, звернулося до Голови Ради Міністрів УРСР О. Ляшка та до його заступника М. Орлик з проханням не допустити будівництво мостового переходу через Дніпро на території визначної пам'ятки української історії. У зверненні відзначалося, що з прийнятих 45 різноманітних постанов, які мали поліпшити стан збереження заповідника на острові, не виконано жодної. Було висловлено пропозицію про підпорядкування усієї території острова Хортиці історико-культурному заповіднику.¹¹⁵ Товариство співпрацювало з Інститутом археології УРСР при проведенні досліджень в античному місті-музеї Ольвія, фінансувало частину консерваційно-реставраційних робіт на заповідній території.¹¹⁶

Турбота про збереження історичних надбань об'єднувала неформальні об'єднання та низові структури Товариства. З 1988 року Київська міська організація УТОПІК розпочинає співпрацю з українознавчим клубом „Спадщина”, об'єднанням „Києвознавець”, культурологічним клубом ім. Мурашко. Неформали не лише брали участь у засіданнях науково-методичних секцій, але і займалися реставрацією квартири-музею Т.Г. Шевченка, організували суботники з благоустрою Лук'янівського кладовища, парку імені воїнів-інтернаціоналістів. У 1988 році об'єднання „Громада” та „Небайдужі” брали участь у сесіях Київради, на яких обговорювалися питання про заходи з охорони пам'яток історії та культури.¹¹⁷ Академік П.Тронько, який на той час був головним редактором краєзнавчого журналу „Пам'ятки України”, вважав, що одне з основних завдань вчених-істориків полягало в наданні практичної допомоги численному краєзнавчому активу, поєднанні досвіду історичної науки з ентузіазмом та творчістю мас, використанні зібраних самодіяльними аматорами історії матеріалів для глибоких наукових узагальнень.¹¹⁸

Суспільні трансформації 1989-1990 років, що стали початком політичного плюралізму, спричинили зміни в суспільно-політичній орієнтації одержавлених

громадських організацій. 26-27 червня 1990 року в Чернігові відбувся VI з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Головою товариства було обрано академіка П. Толочко. У виступах учасників з'їзду висловлювалася критика щодо повільного перебігу перебудови форм і методів роботи на основі широкої демократизації, самоврядування, врахування думок громадськості, всебічної підтримки ініціативи первинних організацій, починань ентузіастів Товариства. Основними шляхами для поліпшення діяльності організації мають бути: усунення формалізму і забезпечення повної добровільності у справі залучення населення до товариства; активізація роботи первинних організацій; широке залучення до пам'яткоохоронної роботи творчих спілок, інших громадських організацій та об'єднань; залучення до пам'яткоохоронної діяльності представників української діаспори, піднесення рівня організаторської роботи обласних, міських та районних організацій товариства.¹¹⁹

В умовах радянської політичної системи товариство „Знання” справно виконувало політичне замовлення КПРС, приділяючи головну увагу в лекційній пропаганді рішень з'їздів та пленумів КПРС. Водночас значну кількість лекцій було присвячено пропагуванню досягнень вітчизняної та світової науки, поширенню економічних та сільськогосподарських знань, вихованню та педагогіці.¹²⁰ На думку Б. Корольова, товариство „Знання” з моменту свого створення головну увагу приділяло освіті дорослих, чим заповнювало лакуну, яка утворювалася в результаті класичної системи навчання „школа – вуз”. Товариство використовувало різноманітні (відмінні від традиційних) методи навчання – лекторії, народні університети, тематичні вечори, вечори запитань та відповідей, зустрічі з вченими, відвідування планетаріїв тощо.¹²¹ Слід зазначити, що товариство не потребувало (за винятком періоду становлення) матеріальної підтримки держави чи компартійних структур. Кожне підприємство, організація передбачали у своїх бюджетах фонд культурно-просвітницької діяльності, з якого оплачувалися лекції, здійснювалися відрахування на рахунки товариства. Проведення заходів під егідою товариства „Знання” для значної кількості його членів було справою безкоштовною, але для невеликої групи лекторів давало (на той час) чималі прибутки. Заплановані витрати

на оплату лекцій по Вінницькій організації товариства в 1985 році склали 68 тис. крб., тоді як фактично було видано 83 тис. крб. грошової винагороди.¹²² Отже, діяльність товариства „Знання” в середині 80-х років ХХ ст. як лакмусовий папірець відображала реалії тогочасного радянського способу життя. З одного боку, декларована вірність марксистсько-ленінським ідеалам, сотні тисяч лекцій, прочитаних у трудових та учнівських колективах, з іншого – поява невеликої групи осіб, які використовували своє членство в організації для отримання додаткового заробітку.

Широке розгортання неформального руху в 1986-1988 рр. в Україні, поява різнопланових любительських об'єднань та клубів суспільно-політичного, краєзнавчого, екологічного спрямувань, подальша демократизація суспільства, створили якісно нову громадсько-політичну атмосферу, в якій „Знання” стало почуватися непевно. По-перше, постанова ЦК КПРС від 1 березня 1988 року „Про подолання негативних тенденцій в діяльності самодіяльних формувань” налаштовувала компартійні структури на посилення уваги до організації та змісту діяльності неформалів, на більш повне використання серед трудівників та молоді методів пропагандистської діяльності.¹²³ Товариство „Знання”, як провідник та популяризатор політики КПРС у масах, виконувало „чорнову” роботу, делегуючи своїх представників до різнопланових самодіяльних структур, зокрема політклубів, або беручи неформалів під своє крило. По-друге, певна частина соціально активних членів товариства, всупереч волі керівництва, прагнула підтримувати зміни в напрямку демократії, звільнитися від компартійної опіки. У травні 1987 року під час роботи Вінницької обласної науково-практичної конференції „Творчий підхід до навчально-виховного процесу – основа перебудови системи навчання” виник дискусійний клуб, який у жовтні 1987 року набув назви філософський клуб „Істина”. Очолив його лектор товариства „Знання” В. Мулява. Як згодом він сам зазначив: „У клубі виявлялися не лише больові точки нашого суспільства і вносилися конкретні пропозиції розв'язання проблем і подолання негативних явищ суспільного буття, – головне люди розкріпачувалися, долали страх, визначалися, гуртувалися”.¹²⁴ Ідея створення Народного комітету сприяння перебудові, що прозвучала на одному із

засідань клубу, викликала категоричний спротив Вінницького обкому КПУ. У грудні 1988 року на об'єднаному пленумі товариства „Знання” та ради народних університетів було засуджено діяльність членів ініціативної групи зі створення Народного фронту – лекторів товариства, які, на думку головуючого, „без нашої згоди намагались використати клуб „Істина,” одним із засновників якого є наше Товариство.”¹²⁵

Протягом 1990 року сталися зміни в суспільно-політичній діяльності товариства „Знання”. Якщо на початку 1990 року основою передвиборчої програми кандидатів у депутати від товариства „Знання” визначалася платформа ЦК КПУ по виборах народних депутатів УРСР та місцевих Рад,¹²⁶ то у вересні 1990 року товариство виділило для організації та проведення II з'їзду Руху 10 тис. крб.¹²⁷ Подібні коливання віддзеркалювали найгострішу кризу товариства за всю його сорокарічну історію. По-перше – організація втратила монопольне право на проведення лекційних заходів у трудових колективах. В умовах політичного плюралізму товариство відчувало жорстку конкуренцію з госпрозрахунковими інформаційними центрами, дискусійними та лекційними групами, які створювалися політичними партіями, громадськими організаціями, творчими спілками. По-друге – зростання симпатій до національно-демократичних сил серед значної частини лекторського активу товариства ускладнила стосунки з КПУ. У Кіровоградській області в жовтні 1990 року райкоми КПУ заборонили трудовим колективам укладати угоди з товариством „Знання” для читання лекцій.¹²⁸ По-третє – перехід обласних організацій товариства з січня 1990 року на повний госпрозрахунок поглибив та загострив протиріччя між громадським характером товариства та комерціалізацією його діяльності, яка ставала невідворотною.

Зростало відчуження між лекторами та штатними працівниками, посилювалося протистояння між прихильниками різних політичних сил. Постає необхідність внести зміни до статуту, який мав відповідати новим суспільно-політичним реаліям України. 25 вересня 1990 року постановою бюро президії правління республіканського відділення товариства „Знання” було ухвалено проект статуту, підготовленого робочою комісією, та направлено в обласні організації для широкого

обговорення. Товариство „Знання” визнавалося самодіяльною самостійною організацією просвітницького характеру, яка об’єднує на добровільних засадах громадян республіки незалежно від їх політичних поглядів, належності до громадянських рухів і об’єднань, національних та релігійних переконань з метою розповсюдження знань.¹²⁹ На пленумах обласних організацій товариства, які відбулися у жовтні-листопаді 1990 року, розглядалися три варіанти статуту та обиралися делегати на XII позачерговий з’їзд організації, який відбувся 30 листопада 1990 року. В його роботі брали участь 370 делегатів, які представляли 280 тис. членів. Першою ж резолюцією з’їзд був перетворений на установчий з’їзд товариства „Знання” України як самостійної організації.¹³⁰ Відповідно до Статуту, затвердженого з’їздом, метою Товариства проголошувалося утвердження в суспільстві загальнолюдських цінностей, ідеалів свободи, рівності та справедливості, дружби народів, інтернаціоналізму, патріотизму, наукових, культурних досягнень України та світової цивілізації; активне сприяння політичному, економічному і духовному розвитку народу України, зміцнення суверенної правової української держави; розвиток традицій просвітницької діяльності.¹³¹

Таким чином, діяльність одержавлених громадських організацій УРСР протягом другої половини 80-х – початку 90-х років ХХ ст. зазнала докорінних змін та відбувалася у два етапи. На першому етапі (весна 1985 – літо 1990 років) громадські організації залишаються складовою частиною радянської політичної системи. Вони визнавали керівну роль КПРС-КПУ (навіть організаційна структура громадських організацій копіювала КПРС-КПУ), задовольнялися статусом структурних підрозділів всесоюзних громадських організацій, використовували у своїй діяльності форми та методи, що унеможлилювали прояви несанкціонованої владою ініціативи. Отримуючи кошти для статутної діяльності в основному за рахунок членських внесків, громадські організації УРСР прагнули до постійного збільшення числа своїх членів, залучаючи до свого складу більшість дорослого населення України. Це призводило до бюрократизації об’єднань, посилювало відчуження рядових членів від участі в діяльності об’єднань. На цьому етапі криза

одержавлених громадських організацій проявилася у зменшенні числа членів, появи неформальних об'єднань, до діяльності яких починають долучатися активісти одержавлених організацій. Водночас, акумулюючи значні кошти, громадські організації УРСР використовували їх для соціально значимих проектів – захисту культурної спадщини, допомоги постраждалим від аварії на Чорнобильській АЕС, надання медико-соціальної допомоги малозабезпеченим громадянам, створення умов для дозвілля молоді та її підготовки до служби у Збройних силах.

Другий етап (осінь 1990 – літо 1991 років) для більшості одержавлених громадських організацій характерний становленням прагматичного плюралізму у стосунках з різними політичними силами України; переходом громадських організацій на самофінансування та госпрозрахунок; втратою КПРС-КПУ впливу на керівництво громадських організацій; початком дії нових законодавчих актів щодо реєстрації громадських об'єднань, що сприяло перереєстрації республіканських підрозділів загальносоюзних організацій, ухвалі нових статутів та набуттю ними самостійного статусу. Серед громадських організацій радянських часів лише комсомол України не зумів перебудувати свою діяльність. Політичний союз із КПУ призвів молодіжну спілку до саморозпуску та створення на її основі нової громадської організації.

2.2. Виникнення неформальних об'єднань в Україні

Можливість вільно висловити свою думку (хоча б у колі однодумців) з питань екології, „білих плям” історії, оцінити становище національної мови та культури, організувати своє дозвілля налаштовувала громадян на створення різнопланових організацій, які згодом набули назви неформальних. До активізації суспільного життя поза традиційними для радянської політичної системи організаціями спонукала бюрократизація, формалізм, відсутність ініціативи, яка панувала в цих об'єднаннях. До того ж, важливою передумовою становлення принципово нових громадських об'єднань слід вважати можливість (принаймні з кінця 50-х років ХХ ст.) створення на низовому, самодіяльному рівні аматорських груп, гуртків, клубів за інтересами, які хоч і діяли при комсомолі, профспілках, спортивних товариствах, не зазіхаючи на панівну ідеологію та компартійний диктат, але значною мірою сприяли набуттю практики неформального спілкування.

Значна частка неформальних об'єднань створювалася молоддю, та не виходила за межі молодіжної субкультури (принаймні, до 1987 року). Тому контроль та нагляд за неформалами партійно-державним керівництвом був доручений комсомолу. Так, протягом 1986-1987 років при Луцькому будинку культури було організовано клуб любителів рок-музики, який очолив В. Ворон, кореспондент обласної комсомольської газети „Молодий ленінець”. У березні 1987 року за участю представників Луцького міськкому ЛКСМУ студенти Луцького педінституту, які пройшли строкову службу в Афганістані, створили обласну Раду молодих воїнів запасу. Установчі збори ухвалили положення та статут нового об'єднання. На зборах представники молодих воїнів запасу військово-повітряних сил запропонували створити при ЖЕКах клуби для підготовки підлітків до служби в армії.¹³² У червні 1987 року Ворошиловградський обком комсомолу повідомив ЦК ЛКСМУ, що в області діяло близько 200 аматорських груп молоді з числом учасників 3,5 тис., тоді як у грудні 1987 року нараховувалося 500 молодіжних об'єднань, в яких брало участь близько 4,5 тис. осіб. А саме: спортивні (футбол, важка атлетика) – 95 (560 учасників); спортивно-технічні (дельтаплан, картинги) –

70 (800); музичні (рок-групи, художня самодіяльність) – 42 (600); різнопланові – 200 (близько 2 тис.), інші (металісти, бітники, футбольні фанати) – 82 (750-1000). За оцінкою комсомольських функціонерів, зростання числа неформалів відбувалося протягом 1983-1986 років. Причини, що призвели до активізації неформального руху молоді, були викликані слабкою організацією дозвілля з боку комсомолу та закладів культури, а також стали наслідком низького рівня матеріально-технічного забезпечення установ культури та спорту. У 1986 році з метою нагляду за молодіжними групами при сприянні обкому комсомолу створено обласну федерацію самодіяльних об'єднань.¹³³

Відсутність єдиної методики у визначенні неформальних структур призводила до того, що Львівський обком ЛКСМУ у березні 1986 року відносив до неформальних 33 об'єднання підлітків, створених за територіальною ознакою (т.з. „тусовки”), Житомирський обком комсомолу у червні 1987 року виділив з 338 об'єднань молоді 42 неформальні групи – рокерів, брейкерів, футбольних фанатів, металістів, учасниками яких були учні старших класів, ПТУ, студентська молодь.¹³⁴ Одеський міськком ЛКСМУ оцінював чисельність неформальних груп молоді в 3 тис. осіб, включаючи до їх числа громадсько-політичний клуб ім. Е.Чегевари, спортивно-театральну студію „Арго”, клуб мандрівників „Третій полюс”, студію брейк-дансу, клуб самодіяльної пісні, поетичне об'єднання „Ліра”, рок-клуб, клуби любителів кіно, фантастики, поезії, футбольних вболівальників, студентські екологічні загони, групи металістів.¹³⁵

Активізація неформальних об'єднань потребувала осмислення нового суспільно-політичного явища та відповідного реагування комсомольських структур. Громадська соціологічна лабораторія при Херсонському обкомі комсомолу за участю науково-дослідницького центру Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ провела у травні 1986 року соціологічне дослідження серед херсонської молоді. Науковці констатували факт участі в діяльності неформальних об'єднань 18,5 відсотка опитаних. Неформальні аматорські об'єднання молоді визначалися як різноманітні самодіяльні об'єднання, що виникли стихійно, не при державних та громадських організаціях, та об'єднані спільністю будь-яких інтересів.¹³⁶

Таким чином, трансформація неформальних молодіжних груп у самодіяльні організації відбувалася шляхом встановлення комсомольської опіки, реєстрації статутів та програм їх діяльності комсомольськими або ж державними структурами, наданні необхідної матеріальної та методичної допомоги. На початку 1988 року в ЦК ЛКСМУ був накопичений значний матеріал про діяльність неформалів, що дало змогу комсомольським функціонерам здійснити їх своєрідну класифікацію за напрямками діяльності: 1.) суспільно-політичні самодіяльні клуби (Всесоюзний соціально-політичний клуб, „Демократизація”, „Більшовик”); 2.) інтеррух (інтербригади), створений для проявів солідарності з антиімперіалістичною боротьбою країн, що розвивалися; 3.) миротворчі групи („Вахта миру”, „Довіра”); 4.) музичні та літературно-художні групи (прихильники рок-музики, металісти, літературні гуртки); 5.) сумнівні та антигромадські організації (хіппі, „тусовки”, „Український культурологічний клуб” (УКК), націоналістичні та фашистські угруповання).¹³⁷ Слід зазначити, що інтеррух (30 інтербригад та клубів інтернаціональної дружби) перебував під ідейним керівництвом комітетів комсомолу. Без особливих ускладнень встановлювався нагляд за музичними та літературно-художніми групами. Певне занепокоєння у комсомольських функціонерів викликали політизовані молодіжні групи, зокрема політичні та дискусійні клуби, які виникли самостійно, поза участю комсомольських та компартійних структур. Клуби об’єднували соціально активну частину молоді, зокрема студентів, учителів, викладачів вузів, інженерно-технічних працівників, окремих робітників. На початку квітня 1988 року під егідою комітетів комсомолу в Україні діяло понад тисячу політичних та дискусійних клубів.¹³⁸

На засіданні секретаріату ЦК ЛКСМ України 24 березня 1988 року було розглянуто довідку „Про деякі негативні процеси в самодіяльних об’єднаннях молоді”. Комсомольські функціонери з тривогою констатували, що діяльність неформальних об’єднань набуває якісно нового змісту: „посилюється їх політизація, орієнтація на соціально-економічні, національні та історико-культурологічні питання...Окремі неформальні об’єднання намагаються втручатися у справи трудових колективів, пропонують свої послуги в організації захисту трудящих від

бюрократичної сваволі адміністрації.”¹³⁹ До числа ідейних супротивників комсомолу автори довідки включили об’єднання як лівих радикалів, так і критиків марксизму, націоналістично налаштовані групи молоді.

Секретаріат ЦК ЛКСМУ отримав інформацію, що у травні 1987 року в Москві відбулася установча конференція Всесоюзного соціально-політичного клубу (ВСПК). Відділення ВСПК виникли в Києві, Львові, Харкові, Херсоні, Сімферополі, Миколаєві. Координатором ВСПК по Україні та Молдавії було обрано Я. Купку, студента Київського університету. Членом ради ВСПК обрали Є. Патрікеєва, студента Львівського університету. Мета діяльності клубу полягала у сприянні подальшому розвитку перебудови шляхом поглиблення демократії та більш ефективної реалізації переваг соціалізму.¹⁴⁰ Без дозволу партійних структур розпочали діяльність інші політичні клуби. Спільність світоглядних позицій спонукала їх до створення коаліції – об’єднання соціально-політичних клубів (ОСПК), до складу якої входили клуби „Лонжюмо”, „Більшовик”, „Батьківщина”, „Тверезість”. У заяві ОСПК декларувалася відданість марксизму: “В нашому об’єднанні є групи, які виступають за створення опозиційних (але марксистсько-ленінських) партій. Ми не в усьому і не завжди погоджуємося з настановами КПРС, хоча підтримуємо очолювану нею перебудову. Ми хочемо повернення до ленінізму, підданого забуттю Комуністичною партією в тридцятих роках і до цих пір не відновленого. Ми ... не організуємо без згоди влади маніфестацій. Але ми виступаємо за дозвіл друкування та поширення документів, якщо вони не закликають до повалення Радянської влади та не поширюють війну та насильство.”¹⁴¹

Прагнення молодих радикалів до „очищення” комуністичної ідеї проявилось і в проголошеному політичним клубом „Більшовик” маніфесті, в якому, зокрема, зазначалося, що „Політичний клуб „Більшовик” є політичною організацією революційної молоді, яка обстоює позиції марксизму-ленінізму і має намір створити марксистсько-ленінську робітничу партію. КПРС не може вирішити економічні та політичні проблеми, що постали перед нашою країною. КПРС переродилася з пролетарської партії в загальнонародну, що перетворило КПРС з

марксистсько-ленінської партії в дрібнобуржуазну з майже марксистською фразою.”¹⁴²

Низка клубів пропонували досить своєрідні підходи у сприянні перебудові та демократизації суспільства. Так, громадсько-політичний клуб „Демократизація”, створений у Полтаві в 1987 році, у проекті програми-максимум вважав за необхідне втілити в життя такі принципи – сприяти самостійності підприємств; прагнути поєднати товарно-грошові відносини з централізованим плануванням; упровадити переважно економічні методи управління народним господарством. Пропонувався варіант реформи виборчої системи, згідно з якою до Рад народних депутатів обиралися б представники трудових колективів, члени громадських організацій та рядові громадяни. Єдиною силою, здатною протистояти бюрократичним структурам, могли б стати Ради трудових колективів.¹⁴³

Неочікувані тенденції в розвитку неформального руху викликали занепокоєння компартійних структур. 1 березня 1988 року було ухвалено постанову ЦК КПРС „Про подолання негативних тенденцій в діяльності деяких самодіяльних об’єднань.” У квітні 1988 року обкоми КПУ, Укрпрофрада, ЦК ЛКСМУ, Міністерство культури надали необхідну інформацію ЦК КПУ про самодіяльні організації та про методи взаємодії з ними. Компартійні структури розпочали прискіпливий аналіз нового суспільно-політичного явища. Так, у першій половині 1988 року в Запорізькій області діяли „рокери” та „металісти” (клуби любителів рок-музики), захистом докільля займалися члени об’єднання „Зелена гілка”, пацифістські настрої були поширені серед членів групи „Вахта миру”. На засіданнях клубу любителів кіно „Сходження” проглядалися не рекомендовані владою кінофільми з подальшим їх обговоренням.¹⁴⁴ У Львівській області на початку 1988 року найбільшу активність проявляли об’єднання „художників-авангардистів”, „Рок-музики”, групи „Довіра”, „Хіппі”, Львівський політично-дискусійний клуб. Значний вплив на неформалів справляли члени редколегії самвидавничого журналу „Український вісник”, до якого входили В. Чорновіл, М. Горинь, І. Гель, видання якого відновилося у серпні 1987 року після звільнення правозахисників із таборів. Із лідерами названих груп правоохоронні органи продовжували вести „профілактичні” бесіди. Щоб впливати

на неформалів, Львівський обком партії рекомендував очолити дискусійний клуб члену КПРС.¹⁴⁵

У грудні 1987 року у Львові створено правозахисну групу „Довіра”. Практична діяльність об’єднання зводилася до поширення в суспільстві несанкціонованої владою інформації. Так, правоохоронними органами було зірвано спробу розповсюдження в місті активістами цієї групи листівок з вимогами виведення радянських військ з Афганістану. У січні 1988 року лідери організації М. Маргорин, А. Балдін через представників редколегії самвидавничого журналу „Гласність” налагодили контакт з членами редколегії журналу „Український вісник” В. Чорноволом та М. Горинем.¹⁴⁶

Більшість самодіяльних, аматорських організацій створювалися при Будинках культури, профспілкових та комсомольських структурах. Значна частина з них виникла ще на початку 80-х років. Так, на Вінниччині у червні 1988 року нараховувалося близько 1,5 тис. різнопланових аматорських об’єднань та клубів за інтересами, з яких більше ніж 280 проголосили про своє існування в 1985-1987 роках. Серед них найбільш численними були об’єднання суспільно-політичного, художнього, мистецтвознавчого, фізкультурно-оздоровчого напрямів. Вінницький обком КПУ звернув особливу увагу на діяльність самодіяльних формувань „Берег”, „Ключ”, „Зустріч з 10-ю музою”, „Студія 5”, клубів самодіяльної пісні, фантастики, рок-музики, які не виявляли особливої зацікавленості в налагоджуванні контактів з представниками партійного та комсомольського активу.¹⁴⁷

В Одеській області у квітні 1988 року діяло близько трьох тисяч самодіяльних об’єднань та клубів за інтересами. Порівняно з 1986 роком їх кількість збільшилася в 1,5 рази. Щоб забезпечити свій вплив, партійне керівництво щорічно проводило паспортизацію та атестацію неформальних організацій. Згідно з ухвалою обкому комсомолу, низку керівників цих формувань було включено до складу номенклатури обкому, міськкомів та райкомів ЛКСМУ.¹⁴⁸

У Харківській області діяло понад 2,3 тис. аматорських об’єднань, які нараховували понад 100 тис. осіб. За підтримки обкому КПУ було створено 12 політичних студій, 95 політичних клубів, до яких входило понад 8 тис. учасників.

Враховуючи масштаби розгортання неформального руху, при обкомі комсомолу було створено групу із соціологів та психологів для дослідження самодіяльних об'єднань молоді.¹⁴⁹

Досить ретельно підійшов до справи Чернівецький обком КПУ. Так, за підрахунками референтів обкому, у квітні 1988 року в області діяло 1142 самодіяльних формування. З них громадсько-політичного напрямку – 324, виробничо-технічного – 78, природничо-наукового – 125, художнього – 180, фізкультурно-оздоровчого – 107, колекційно-збирацького – 7, соціально-орієнтованого – 247, тверезості – 74, – всього 33 тис. осіб. Відповідальні працівники обкому КПУ уважно відстежували соціальний склад керівників цих об'єднань. Серед них були 426 працівників культури та освіти, 173 спеціалісти народного господарства, 196 партійних, комсомольських, радянських працівників, 37 лікарів, 21 пенсіонер.¹⁵⁰

Бурхливо розгортався неформальний рух у Києві. Суб'єктом неформального руху стала творча інтелігенція та студентство. Так, у 1988 році почала діяти ініціативна група товариства „Меморіал”, яка прагнула сприяти заповненню т.з. „білих плям” в історії України, зокрема про голод 1932-1933 років, масову депортацію населення з України протягом 1939-1941 та 1944-1953 років. Неформали виступали з вимогами повної, гласної реабілітації жертв репресій усіх періодів функціонування адміністративно-командної системи, вимагали засудження сталінізму в усіх сферах суспільного життя.

У лютому 1988 року при Київському будинку вчених АН УРСР було створено українознавчий клуб „Спадщина”, метою діяльності якого стало вивчення та популяризація творчих досягнень українського народу в контексті культурних взаємовідносин з іншими народами, поглиблення та вдосконалення знань української літературної мови.¹⁵¹ Активізували свою діяльність клуби „Громада” Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка та „Перебудова”, до складу яких входили співробітники та студенти Київського інституту народного господарства. Організаційно оформився рух „зелених”. Найбільш активне його

крило – група „Небайдужі” – сформувалося під час обговорення проекту будівництва нового залізничного вокзалу.

Широкого поширення набули несанкціоновані владою мітинги та демонстрації. Тільки в Києві у 1988 році їх було проведено 27.¹⁵² 5 червня 1988 року під час мітингу, організованого екологістами на захист Голосіївського лісу, пролунали заклики створити Народну спілку сприяння перебудові (НСПП). Прихильників цієї ідеї знайшлося близько 200 осіб. Восени 1988 року спілка провела декілька мітингів, на яких лунали вимоги забезпечити демократичні права та свободи, гарантовані Конституцією СРСР.¹⁵³ Згідно з програмними засадами, основна мета діяльності НСПП зосереджувалася на реальному втіленні в життя гасла „Вся влада Радам”; створенні незалежної преси та незалежних профспілок; законодавчому забезпеченні різних форм власності; досягненні економічної самостійності України; ліквідації привілеїв партійної та державної номенклатури; проголошенні реального суверенітету України; забезпеченні прав корінної нації в республіці; захисті прав інших народів, які проживали в Україні.¹⁵⁴

З розширенням неформального руху активізувалася робота правоохоронних органів. В інформації Київського міського КПУ про виконання постанови ЦК КПРС „Про подолання негативних тенденцій в діяльності деяких самодіяльних формувань” відзначалося, що „з моменту виникнення самодіяльних об’єднань, УВС Київського міськвиконкому у тісній взаємодії з УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області, іншими зацікавленими відомствами проводилась робота по вивченню їх ідеологічної спрямованості, складу, програмних документів, виявленню лідерів та активу.”¹⁵⁵

Звітувала перед ЦК КПУ про роботу із самодіяльними організаціями Українська республіканська рада профспілок. У звіті відзначалося, що за 1986-1987 роки кількість аматорських об’єднань та клубів за інтересами, створених при профспілкових організаціях, зросла майже у 3 рази і досягла 30 тис. із загальною кількістю учасників – 1 млн. 347 тис. осіб. 28 відсотків складали об’єднання громадсько-політичного напрямку, 9,2 відсотка – виробничо-технічного, 10 відсотків – природничо-наукового, 25 відсотків – художнього напрямку, сьома

частина – фізкультурно-оздоровчого, 3 відсотки – колекційно-збирального напрямку.¹⁵⁶

У травні 1988 року ЦК КПУ направив інформацію до ЦК КПРС. Дії партійних органів щодо встановлення контролю над неформалами подавалися у виграшному світлі. Зокрема, проведення у низці областей паспортизації самодіяльних об'єднань та атестації їх керівників стало з легкої руки референтів ЦК КПУ загальнопартійним явищем. Як досягнення партійного керівництва республіки відзначалося, що при державних та профспілкових установах культури діяло 45,5 тис. самодіяльних організацій та клубів за інтересами. Більше 70 тис. молодіжних об'єднань було створено при комітетах комсомолу, трудових колективах та при навчальних закладах.¹⁵⁷ Лише „деякі націоналістично налаштовані елементи намагаються створити угруповання антисупільного спрямування, видаючи їх за самодіяльні об'єднання”. До антисупільних угруповань партійні функціонери віднесли: „Комітет з захисту української католицької церкви”, Український культурологічний клуб, Українську асоціацію незалежної творчої інтелігенції.¹⁵⁸

Поступова лібералізація режиму активізувала творчу інтелігенцію щодо захисту української мови та сприяла згуртуванню всіх небайдужих у цьому в неформальні структури. Творчі спілки та окремі одержавлені громадські організації слугували живильним розчином для новостворених організацій. Наприкінці 1986 року у Спілці письменників України (СПУ) утворено комісію по зв'язку з навчальними закладами, до складу якої входили письменники, поети та діячі мистецтва: Д. Павличко (голова комісії), О. Підсуха, С. Тельнюк, О. Коломієць, В. Дончак, І. Драч, А. Мороз, Г. Сивокінь, В. Скоморовський. Комісія оприлюднила численні факти звільнення учнів від вивчення української мови, вимагала визнати державний статус української мови. Висувалася вимога, щоб кількість закладів з українською мовою навчання пропорційно була не меншою від кількості українців у республіці. Лунали пропозиції про атестацію обласних та районних працівників відділів культури на предмет перевірки їхньої компетентності, освіченості з питань української культури.¹⁵⁹

23 березня 1987 року при СПУ організовано Клуб шанувальників української мови, в роботі якого брали участь Ю. Мушкетик, С. Плачинда, І. Ющук, Д. Павличко, П. Мовчан, Н. Поклад, М. Кагарлицький, О. Лупій та ін. Під час засідань клубу розглядалися питання, пов'язані з історією української культури, станом підготовки підручників з української мови й літератури, аналізувалося використання української мови у різних сферах суспільного життя. Зокрема, на засіданні клубу, яке відбулося 22 грудня 1987 року, наводилися вражаючі цифри: в Україні з наявних 22 тис. 800 дитячих садків, де виховувалося 2 мільйони 600 тис. дітей, лише 11 тис. садків були україномовними, їх відвідувало тільки 642 тис. дітей.¹⁶⁰

Деякі представники української інтелігенції були впевнені, що захистити українську мову можна лише завдяки поступкам московського керівництва. Так, у травні 1988 року на ім'я Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова було направлено листа, підписаного киянином, професором П. Лещенком. У листі зазначалося, що „з утвердженням сталінської сваволі були знищені не лише всі керівні партійні та радянські кадри, але і більшість національної інтелігенції. Розпочався насильницький процес русифікації. Було русифіковано все: дитячі ясла та дитячі садки, школи, піонерська, комсомольська та партійна організації, фабрики, заводи та установи.”¹⁶¹ У червні 1988 року члени українознавчого клубу „Спадщина” направили звернення делегатам ХІХ Всесоюзної конференції КПРС, в якому закликали компартійне керівництво відмовитися від політики русифікації національних республік та підтримати комплекс заходів, спрямованих на захист української мови. Зокрема, повернути українській мові статус офіційної мови державних установ на території України; поновити викладання українською мовою у професійних училищах, середніх спеціальних та вищих навчальних закладах; вважати обов'язковим вивчення української мови в школах з іншими мовами навчання; відновити видання україномовних газет у тих регіонах, де вони були закриті; відновити видання українською мовою підручників для вузів, науково-технічної та політичної літератури; припинити практику особливих переваг для викладачів російської мови та літератури, що полягало у збільшенні їх платні на 15

відсотків та поділі класу на дві групи; відновити у школах УРСР курс історії України як окремий предмет.¹⁶²

У руслі національного відродження відбувалося становлення однієї з перших структурованих неформальних громадських організацій України – Товариства Лева. 4 липня 1987 року з ініціативи Львівського міському комсомолу було призначено суботник з благоустрою території міста. На Личаківський цвинтар прийшли члени товариства охорони пам'яток історії та культури, клубу молодих вчених, літературної групи „Дзеркало”. У міру залучення до цієї акції дедалі більшої кількості людей поступово визрівала ідея створення національно-демократичної організації. 19 жовтня 1987 року у клубі Львівського лісотехнічного інституту відбулися установчі збори товариства Лева. Метою Товариства визначалася боротьба за збереження пам'яток історії, сприяння національному відродженню українського народу, збереженню чистоти української мови. Серед офіційних фундаторів Товариства Лева фігурували Львівське відділення українського фонду культури, Львівський міськом комсомолу, товариство охорони пам'яток історії та культури і товариство охорони природи. Членами Товариства Лева стали Р. Братунь, Р. Крип'якевич, Н. Матвієнко та інші відомі діячі української культури.¹⁶³ Слід зауважити, що участь у пам'яткоохоронній діяльності для багатьох активістів організації була способом легального прояву політичних уподобань. Так, Т. Стецьків, у минулому член Товариства Лева, визнавав, що „прикриваючись турботою про пам'ятки старовини, стали займатися політикою.”¹⁶⁴

У 1988-1989 роках активну просвітницьку роботу, етнографічні дослідження та пошуки на теренах Львівщини здійснювали створені ентузіастами культурно-просвітницької роботи неформальні об'єднання: „Лемківщина”, „Надсяння”, „Холмщина”, „Підляшшя”, Народознавче товариство ім. І. Франка, товариства „Громада” ім Д. Боброха, громадсько-культурне товариство ім. В. Кобільника, „Розточівське братство”, молодіжне товариство „Писана криниця”.¹⁶⁵ Учасники неформальних об'єднань прагнули зберегти культурні надбання українського етносу, виховати в молоді повагу до українських звичаїв та традицій, започаткувати регулярне проведення етнографічних фестивалів.

У липні 1987 року у Львові було задекларовано створення Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ), організаційне становлення якої завершилося у січні 1989 року. Очолив Асоціацію колишній політв'язень та дисидент Є. Сверстюк. До неї входили поети, письменники, художники з 9 міст України, творчість яких не визнавалася у Радянській Україні. Асоціація організовувала випуск самвидавної літератури. Так, у Львові виходили журнал „Кафедра” та альманах „Євшан-зілля”, редактором якого була І. Калинець. В Івано-Франківську видавався журнал „Скарби гір”, а в Дніпропетровську – журнал „Пороги”.¹⁶⁶

У другій половині 80-х років у Львові виникають різнопланові неформальні організації національно-просвітницького спрямування. Протягом 1988 року створюються перші неформальні національно-культурні товариства: шанувальників вірменської культури „Ахпюр”, шанувальників єврейської мови та літератури ім. Шолом-Алейхема, польської культури.¹⁶⁷ Головною метою об'єднань став розвиток національної культури, популяризація та вивчення літературної спадщини, організація виставок, присвячених збереженню національних традицій, турбота про рідну мову. У 1989 році вірменське товариство організувало недільну школу з вивчення рідної мови та низку виставок, концертів і вечорів вірменської музики. При товаристві ім. Шолом-Алейхема створено танцювальний ансамбль “Мазолтар”, було відкрито курси єврейської мови. На базі палацу культури виробничого об'єднання „Електрон” розпочав роботу єврейський театр „Маска”. При польському товаристві було організовано хор, курси з вивчення польської мови.¹⁶⁸

Активно формувалася республіканська мережа товариств єврейської культури. Наприкінці 80-х років єврейські товариства виникли у Донецьку, Житомирі, Чернівцях, Рівному, Луцьку, Одесі та в інших містах України. У вересні 1989 року при Українському фонді культури було створено республіканське товариство єврейської культури, яке об'єднало понад 20 обласних і міських об'єднань.¹⁶⁹ Швидкій самоорганізації єврейської громади України сприяла низка факторів. Суттєву роль у згуртуванні нації відігравала релігія євреїв – іудаїзм. Серед євреїв значним був прошарок наукової та творчої інтелігенції. На початок 1988 року євреї

складали лише 1,3 відсотка населення України, але серед жителів з вищою освітою євреїв було 8 відсотків, серед наукових працівників АН УРСР – 4,4 відсотка, серед членів творчих спілок – 7,5 відсотка.¹⁷⁰

У вересні 1988 року при Львівському обласному відділенні фонду культури засновано добровільний громадський рух „Друзі українського мистецтва та літератури”. Своє завдання об’єднання вбачало в тому, щоб залучати російськомовне населення до вивчення української мови, ознайомити його з українською культурою, літературою та мистецтвом.¹⁷¹

Діяльність неформальних організацій сприяла не лише підвищенню політичної активності громадян України, але і відродженню їхньої національної самосвідомості. Так, на початку 1989 року в Маріуполі найбільш активними у громадському та політичному житті міста були члени екологічної асоціації „За чистий Маріуполь” та історико-просвітницька організація „Меморіал”. Саме активісти цих об’єднань – представники грецького етносу – 25 січня 1989 року створили першу в Україні грецьку організацію під назвою „Товариство грецької мови та культури Приазов’я”.¹⁷²

Складна екологічна ситуація в Україні, ускладнена аварією на Чорнобильській АЕС та відсутністю необхідної інформації про загрозу здоров’ю громадян, сприяла зародженню неформального екологічного руху. У середині 80-х років ХХ ст. на території УРСР (2,7 відсотка території СРСР) було зосереджено 25 відсотків промислового та аграрного потенціалу СРСР. 92 відсотки земельного фонду України було включено до господарського обігу. У навколишнє середовище щорічно викидалося 20 млн. тонн газоформуєчих та пилових частинок, у ріки та водойми зливалось 1 млрд. 150 млн. м³ рідких відходів, шоста частина яких без будь-якої очистки. Було накопичено 10 млрд. тонн твердих відходів, для їх зберігання вилучено більше ніж 230 тис. га родючих земель. Ерозія ґрунту в Україні сягала 43 відсотків. У 1984-1989 роках захворюваність жителів України на злоякісні новоутворювання збільшилася на 15,7 відсотка, а кількість хворих на виразку шлунка – на 30 відсотків.¹⁷³

У грудні 1987 року секретар ЦК ЛКСМ України В. Цибух констатував, що серед молоді зростає інтерес до екологічного становища республіки. У службовій записці, адресованій ЦК КПУ, було відзначено, що зацікавлення призводить до виникнення та формування різноманітних об'єднань і клубів природоохоронного спрямування. Особливою активністю вирізнялася діяльність студентських дружин з охорони природи. Екологічний студентський рух було започатковано ще в 60-ті роки ХХ століття. З 1983 року кількість самодіяльних студентських формувань збільшилася втричі і в листопаді 1987 року складала близько 30 дружин і 15 ініціативних груп, які діяли в 22 областях України. Кількість активних учасників екологічного руху зросла до 1,5 тис. осіб.¹⁷⁴ Принципова відмінність новостворених об'єднань від традиційних природоохоронних організацій, зокрема, Українського товариства охорони природи (УТОП), полягала в тому, що дружини організовувалися з ініціативи самих студентів, без вказівки партійних та державних структур. „Положення про студентську дружину з охорони природи”, яке ухвалили у грудні 1986 року на засіданні президії республіканської ради УТОП, викликало негативну реакцію у студентському середовищі. На думку активістів руху, нормативний документ позбавляв ініціативи, обмежував права та можливості об'єднань, надмірно регламентував їх роботу, не відповідав принципам демократичного руху. Керівництво комсомолу, прагнучи зберегти свій вплив серед молоді, намагалося знайти можливий компроміс, балансує між молодіжними ініціативами та формалізмом одержавлених громадських організацій.

У листопаді 1987 року ЦК ЛКСМ України разом з республіканською радою УТОП провели республіканські збори командирів студентських дружин та представників ініціативних груп – (всього 70 осіб), запросивши на зустріч комсомольський актив та працівників обласних рад УТОП. На зустрічі виступив працівник газети „Радянська Україна” А. Глазовий, який відрекомендувався як член ініціативної групи асоціації „Зелений світ”, що була зареєстрована при Українському республіканському Комітеті захисту миру. Основні завдання асоціації полягали у створенні банку інформації „гарячих” екологічних зон, проведенні

громадської експертизи небезпечних для довкілля проектів, організації екологічних експедицій.¹⁷⁵

Намагання обмежити рух „зелених” бюрократичними рамками виявилось марним. 1988 рік став роком розгортання неформального екологічного руху в Україні. „Зелений” рух був тісно пов’язаний з розвитком громадянської активності і демократії в Україні. Для того, щоб населення відчуло свою відповідальність за стан довкілля, потрібно було поєднання двох факторів – суспільно-політичного та природоохоронного. Аварія на Чорнобильській АЕС змінила ставлення українців до „мирного атому”. Масштаби чорнобильського лиха та політика гласності змусили компартійно-бюрократичний апарат відносно толерантно ставитися до діяльності неформалів.

У низці областей України екологічні об’єднання завдяки широкій підтримці населення зуміли досягти певних результатів. У 1987 році у Миколаєві було сформовано обласну екологічну асоціацію „Зелений світ”, яка очолила хвилю громадського протесту проти розбудови Південноукраїнського енергетичного комплексу. „Зелені” виступали проти спорудження 4-го реактора Південноукраїнської АЕС та створення руслових водосховищ на річці Південний Буг. У 1988 році активісти екологічних організацій зібрали близько 200 тис. підписів з вимогою провести екологічну експертизу будівництва, які згодом були передані до Москви.¹⁷⁶ У квітні 1989 року секретар Миколаївського обкому КПУ Л. Шараєв у листі до секретаря ЦК КПУ В. Щербицького відзначав, що обком партії та облвиконком, виходячи з ситуації, яка склалася в області, неодноразово зверталися до Ради Міністрів СРСР та Ради Міністрів УРСР про недоцільність подальшого будівництва АЕС та водосховищ.¹⁷⁷

Кримська асоціація громадських екологічних організацій „Екологія і світ” виникла у 1988 році в розпалі боротьби проти спорудження Кримської АЕС. У 1988 році активісти організації зібрали 350 тис. підписів проти будівництва АЕС, організували багатотисячні пікети у містах Криму та безпосередньо на будмайданчику АЕС.¹⁷⁸ Під тиском громадськості у 1989 році будівництво

Кримської АЕС, 4-го реактора Південноукраїнської АЕС та водосховищ на річці Південний Буг було припинено.

В умовах обмеженої лібералізації політичного режиму серед молоді зростала зацікавленість історією України, її національною символікою, народними звичаями та традиціями, посилювалося критичне ставлення до панівної комуністичної ідеології. Як свідчать документи, протягом 1987 року до ЦК ЛКСМУ стала надходити інформація про те, що деякі члени ВЛКСМ виступали з антирадянськими та націоналістичними заявами. З-поміж них були учні профтехучилища з Івано-Франківська, співробітники „Донбасканалбуду” (м. Донецьк), молодь дніпропетровських загальноосвітніх шкіл. Секретар комітету комсомолу факультету конструювання і будівництва Одеського інженерно-будівельного інституту М. Мориляк прагнув створити з числа студентів-вихідців із західного регіону України групу українознавчого характеру.¹⁷⁹

У серпні 1987 року в Києві розпочав діяльність Український культурологічний клуб (УКК), засновниками та учасниками якого були колишні політв'язні Є. Сверстюк, О. Шевченко, С. Набока, Л. Мілявський, М. Горбаль, В. Овсієнко, А. Лупиніс, В. Федько, В. Іщенко, О. Гейко-Матусевич та ін. Клуб складався з кількох секцій: із питань української літератури, мови, історії, філософії, релігії. Піддаючи критиці радянську систему, учасники клубу звернулися водночас до історії української державності, розглядали питання національної самобутності, проблеми розвитку української культури. На засіданнях клубу вперше пролунали заклики до реабілітації забороненої української національної символіки, греко-католицької та автокефальної української церков, наводилися факти голодомору в Україні у 1932-1933 роках.¹⁸⁰ На одному з перших засідань історичної секції було заслухано доповідь „Ленін і марксизм”, в якій стверджувалося, що Ленін, побачивши у марксизмі лише вчення про класову боротьбу, прогледів закладене в ньому діалектико-матеріалістичне розуміння історії. У доповіді „Новітня історія або енциклопедія брехні” доводилося, що кордони СРСР охороняють від людей, які бажають виїхати з країни, рятуючись від партійного терору. На окремих засіданнях клубу збиралося близько 300 осіб.¹⁸¹ Це були люди різного віку та різних професій.

За спогадами члена УКК Р. Польового, „на одне із засідань клубу прийшов перший секретар Подільського райкому партії І. Салій, пояснюючи свої відвідини необхідністю знати ситуацію у ввіреному йому районі.”¹⁸² Оскільки владні структури відмовлялися зареєструвати організацію, забороняли орендувати приміщення, тому засідання клубу з жовтня 1987 року відбувалися на квартирах. Восени 1988 року УКК усім своїм складом увійшов до Української Гельсінської Спілки.

Важливою віхою у розвитку неформального руху стало утворення Української Гельсінської спілки (УГС). У червні 1987 року Президія Верховної Ради СРСР видала Указ про амністію у зв'язку з 70-річчям Жовтневої революції, що сприяло поверненню в 1987-1988 роках на Батьківщину значного числа репресованих правозахисників та дисидентів. В. Чорновіл, Б. Горинь, І. Гель відновили випуск самвидавчого журналу „Український вісник”, який став друкованим органом відновленої Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ), забороненої у 1977 році. У липні 1988 року на її основі було створено Українську Гельсінську спілку (УГС). УГС ніколи не прагнула масовості. Радше це була добре організована, з чіткою програмою дій організація однодумців. Із 495 делегатів з'їзду УГС 29-30 квітня 1990 року, що представляли 2400 членів спілки, майже кожен другий був свого часу засуджений за антирадянську діяльність.¹⁸³

Український національно-демократичний рух ніколи не був національно обмеженим. Зв'язки, дружні стосунки які виникали під час перебування дисидентів різних національностей у таборах, наявність спільного ворога – тоталітарної радянської імперії, сприяли налагодженню контактів після звільнення. 11-12 червня 1988 року у Львові було проведено нараду представників національно-демократичних рухів Грузії, Литви, Латвії, Естонії, України, на якій розглядалися шляхи вирішення національного питання в СРСР. У підсумковій заяві, яку від України підписали представники відновленої УГГ, висувалися такі вимоги: надання національним мовам статусу державних; їх вивчення всім населенням; функціонування національних мов в усіх сферах державного та суспільного життя республік; право на культурно-національну автономію для національних меншин;

повернення на Батьківщину виселених за часів сталінщини народів; необхідність встановлення громадянства кожної республіки; досягнення повного республіканського госпрозрахунку; створення у складі Радянської армії національних військових формувань; проходження строкової військової служби на території республіки.¹⁸⁴ Узгодження позицій у надзвичайно важливому для всіх демократичних сил національному питанні сприяло певній синхронізації дій опозиції. Характерною особливістю вимог була їхня відносна поміркованість та поступовість.

7 липня 1988 року було оприлюднено Декларацію принципів Української Гельсінської спілки. У програмному документі УГС відзначалося, що відновлення української державності, яка в ті часи існувала тільки на папері, було б основною сталою гарантією забезпечення економічних, соціальних, культурних, громадянських та політичних прав як українського народу, так і національних меншин, що живуть на території України. Майбутнє співжиття народів СРСР можливе у формі конфедерації незалежних держав, перехідним етапом до якої може бути федерація суверенних демократичних республік.¹⁸⁵ Як вважає А. Русначенко, відсутність у тексті документа закликів до незалежності України була викликана тактичними мотивами, щоб мати можливість організації працювати легально, підштовхувати громадську думку, бути попереду її, але не відриватися від неї.¹⁸⁶ Б. Горинь, один із співзасновників УГС визнав, що основою політичної діяльності спілки була еволюційна теорія. На його думку, „УГС стала першою в Україні легальною антимарксистською добре структурованою організацією, що поставила своєю програмною метою поетапну боротьбу за Українську незалежну державу.”¹⁸⁷ Саме поетапний характер еволюції УГС від правозахисної до суто політичної організації відзначив Л. Лук’яненко: „Коли УГС домагається відновлення на роботі несправедливо звільненої людини, вона діє як правозахисна організація; коли вона домагається скасування статті 6 Конституції СРСР, вона діє як політична організація.”¹⁸⁸

Організаційний устрій УГС базувався на принципах федералізму із широким самоврядуванням автономних організацій. На місцях створювалися обласні

Координаційні Ради (КР). До Всеукраїнської Координаційної Ради (ВКР) обиралися представники обласних організацій спілки та обрані на всеукраїнській конференції УГС керівники основних секцій спілки. Були визначені рекомендовані для всіх автономних організацій форми роботи. А саме: широкий збір інформації з усіх напрямків правозахисної діяльності з використанням зібраного матеріалу на місцях та передача його в обласні КР та виконком ВКР; звернення від імені обласних та інших автономних організацій і груп УГС до місцевих та республіканських органів влади; звернення до уряду СРСР та уряду УРСР із вимогою законодавчих та інших рішень; звернення до урядів інших країн, що підписали Гельсінську угоду, у випадках, коли незважаючи на звернення до уряду СРСР, порушення прав людини і нації продовжуються; широка пропаганда ідей та вимог УГС через засоби масової інформації, мітинги, збори, демонстрації, підписні листи, листівки, незалежну пресу, інформгентства та пресу країн, що підписали Гельсінську угоду.¹⁸⁹ Як показали подальші події, ці методи тиску широко використовувалися не лише УГС, але й іншими неформальними організаціями.

Таким чином, в Україні розвиток самодіяльної активності, ініційований процесами гласності та перебудови, сприяв утворенню об'єднань та груп поза компартійним впливом. З 1986 року комсомол та правоохоронні органи припиняють переслідувати молодіжні неформальні групи, намагаються їх підпорядкувати місцевим комсомольським структурам, сприяють набуттю неформальними організаціями статусу самодіяльних. Водночас, влада не була підготовлена до співпраці з об'єднаннями культурологічно-просвітницького, екологічного, правозахисного спрямування. Місцеві відділи офіційних громадських організацій сприяють легалізації неформалів. Утворення УКК, „Товариства Лева”, УГС, екологічних організацій засвідчило закономірний етап подальшої структуризації неформального руху на місцевому рівні та зростання впливу творчої інтелігенції та колишніх дисидентів на суспільно-політичні процеси в Україні.

1989 рік слід вважати роком становлення неформальних всеукраїнських громадських організацій, що було спричинено низкою чинників. По-перше, в усіх регіонах України діяли неформальні об'єднання та групи, вільні від впливу

компартійних та державних структур. Розвиток громадянської активності сприяв структуризації деяких об'єднань на обласному рівні, розбудові горизонтальних зв'язків на міжобласному рівні, пошуку однодумців у межах України. По-друге, зростання соціально-політичної активності громадян України було викликане підготовкою та участю у виборах народних депутатів СРСР навесні 1989 року та погіршенням забезпеченості населення товарами широкого вжитку. По-третє, успішний розвиток масової громадсько-політичної організації – Народного Руху України (НРУ) – міг відбуватися лише на підготовленому неформальними об'єднаннями ґрунті. Водночас, активізація рухівських структур сприяла консолідації та згуртуванню неформальних об'єднань у громадські організації.

Поштовхом у справі створення Народного руху сприяння перебудові було проведення восени 1988 установчих з'їздів народних фронтів прибалтійських республік. У жовтні 1988 року на екологічному семінарі, який відбувався у Спілці письменників України, у виступі письменника Ф. Бурлачука прозвучала пропозиція створити Народний фронт України. У листопаді при парткомі СПУ створюється ініціативна група сприяння перебудові. Водночас в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка завдяки активності секретаря партбюро В. Брюховецького також було створено ініціативну групу. У січні 1989 року проект програми НРУ підтримали збори трудового колективу інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка та загальні збори Київської письменницької організації. 16 лютого 1989 року проект програми НРУ опубліковано в газеті „Літературна Україна”.¹⁹⁰ Основною метою НРУ було визначено сприяння чинній владі у створенні й функціонуванні такого демократичного механізму, який слугував би розвитку суспільства, ґрунтованого на справжньому народовладді та збалансованій економіці, що відповідає передусім потребам українського народу та всього населення України, суспільства, де були б неможливі будь-які порушення соціальних, політичних, господарських та екологічних прав людини.¹⁹¹ Протягом весни – літа 1989 року в областях України відбувалися установчі конференції прихильників Руху, що сприяло активізації неформальних об'єднань в усіх регіонах України.

4 березня 1989 року в Республіканському будинку кінематографістів відбулася установча конференція добровільного історико-просвітницького товариства „Меморіал”. Її організаторами стали Спілки кінематографістів, письменників, художників, архітекторів, театральних діячів України, Український фонд культури, газета „Літературна Україна”.¹⁹² 27 травня 1989 року у Львові відбулася установча конференція обласного товариства „Меморіал”, яка затвердила статут обласної організації. У статуті відзначалося, що „Меморіал” має намір сприяти повній і остаточній ліквідації сталінізму та неосталінізму в усіх сферах суспільного життя, створенню дієвих гарантій невідворотності процесу демократизації, відродженню та утвердженню гуманізму.¹⁹³

Важливою віхою не тільки у розвитку українських культурно-просвітницьких товариств, але і в розгортанні неформального руху в Україні слід вважати початок діяльності Товариства української мови (ТУМ) ім. Тараса Шевченка. Організаційне оформлення просвітницької організації розпочалося у Львові 20 червня 1988 року. Організаціями-засновниками Товариства стали Львівські обласні відділення Українського фонду культури, Спілки письменників України, товариство охорони пам’яток історії та культури, товариство „Україна”. Очолив просвітницьку організацію відомий український письменник Р. Іваничук. Основні завдання Товариства полягали в популяризації і розширенні сфери функціонування української мови шляхом залучення широких кіл громадськості та зацікавлених організацій, використовуючи при цьому їх творчу ініціативу, добровільну співпрацю та матеріальні можливості.¹⁹⁴ За статутом, виробленим Радою Львівського ТУМу в 1988-1989 роках, почали працювати обласні осередки у Дніпропетровську, Одесі, Ялті, Нікополі, Тернополі, Рівному. Компартійне керівництво в регіонах намагалося протидіяти несанкціонованій та масовій ініціативі. У Коломиї та Івано-Франківську адміністрація не дозволяла провести установчі збори. У Донецьку на установчих зборах Товариства у січні 1989 року право на існування виборювали дві точки зору. Перша полягала у створенні дієвої української національно-патріотичної культурологічної організації. Тоді як друга позиція, яку підтримував обком КПУ, полягала у створенні „общества родного языка”, з безліччю національних секцій, у

тому числі й української, що нівелювало, розчиняло головну проблему – відродження мови та культури корінного народу. Більшістю голосів було прийнято рішення заснувати Донецьке товариство української мови.¹⁹⁵ Миколаївський обком КПУ у грудні 1989 року інформував ЦК КПУ про те, що була зірвана спроба „націоналістичних елементів” очолити місцеве товариство української мови. До складу товариства були включені партпрацівники, „передова інтелігенція”, які намагалися подолати „прояви націоналізму” у діяльності організації.¹⁹⁶

Процес організаційного оформлення Товариства української мови ім. Тараса Шевченка завершився 11-12 лютого 1989 року на установчій республіканській конференції у Києві. Р. Іваничук у виступі відзначив той факт, „що Львів почав поволі ставати центром республіканського Товариства, а сил для того, щоб охопити осередками всі області республіки і вийти за її межі, де купно проживають українці, – замало, тому я виступив з пропозицією створити республіканське Товариство української мови у Києві.”¹⁹⁷ У роботі конференції взяли участь 405 делегатів з усіх областей України, представники українських культурологічних товариств з Росії, Латвії, Естонії, Польщі.¹⁹⁸ Конференція ухвалила статут Товариства, в якому відзначалося спрямування на утвердження української мови в усіх ділянках суспільного життя України, всебічний її розвиток, охорону її чистоти й самобутності; на збереження й розвиток національної культури й традицій українського народу; формування національної самосвідомості та історичної пам’яті громадян; подолання національного нігілізму; гармонійний розвиток міжнаціональних відносин.¹⁹⁹

ТУМ став першою масовою самодіяльною громадською організацією в Україні, становлення якої відбувалося поза впливом компартійних структур. На початку 1989 року організація налічувала до 70 тис. осіб, у червні того ж року кількість членів сягнула 200 тис.²⁰⁰ Значення ТУМу ім. Тараса Шевченка полягало в тому, що 20 травня 1989 року Товариство стало першою неформальною організацією України, зареєстрованою на всеукраїнському рівні. Місцеві осередки товариства сприяли становленню іншої масової громадсько-політичної організації, яка стала альтернативою КПУ – Народного Руху України. На думку В. Білецького, який був

одним із організаторів структур ТУМу та Руху в Донецькому краї, „товариство української мови і Рух були ідейними близнюками, нормою вважалося подвійне членство, навіть їхні центральні керівні органи працювали поруч в одній кімнаті у Спілці письменників... Рух офіційного статусу не мав і діяв під юридичним прикриттям і буквально під дахом Товариства.”²⁰¹

Політизації неформальних організацій сприяли вибори народних депутатів СРСР, які відбулися 26 березня 1989 року. Діяльність неформалів напередодні та під час виборів зосереджувалася на трьох напрямках. По-перше, на критиці недемократичних положень Закону про вибори народних депутатів СРСР; по-друге, на висуванні та підтримці кандидатів у народні депутати від неформальних організацій та творчих спілок; по-третє, на спробах бойкоту виборів у тих округах, де у списки для таємного голосування було включено одну кандидатуру, яка, як правило, була компартійним або радянським керівником. Якщо вибори в округах із переважно сільським населенням відбувалися за владним сценарієм, тобто з майже стовідсотковою явкою виборців та підтримкою безальтернативного кандидата, то в Києві, Львові, інших містах України компартійні комітети зіткнулися з відкритим протистоянням з боку неформалів, що почали використовувати нові форми та методи пропагандистської діяльності, до протидії яким компартійні комітети виявилися не готові. Оцінюючи результати виборів народних депутатів СРСР, перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький зазначав, „що в передвиборчій боротьбі, ми зіткнулися не тільки з амбіційними крикунами та демагогами, а й з політичними супротивниками, які переслідують далекоглядні цілі”.²⁰²

Так, у Києві з кінця лютого 1989 року активісти УГС, „Зеленого світу”, „Громади” організували передвиборчі мітинги, розклеювали листівки, влаштували обхід квартир, агітуючи за кандидатів, які підтримали ідеї НРУ. Неформали започаткували „війну плакатів” – друкування листівок із закликами бойкотувати вибори або голосувати проти тих кандидатів, які зареєстровані в єдиному числі.²⁰³ К. Масик, який очолював Київський міськком КПУ та не був обраний депутатом, змушений був засвідчити, що „практично всі зустрічі кандидатів-керівників міста супроводжувалися групами протидії з боку

екстремістських формувань”.²⁰⁴ За результатами голосування, Львівський обком КПУ вимушено визнав, що „Товариство Лева”, УГС та створений напередодні виборів „Комітет виборчого права” мали „певний вплив” на перебіг виборчої кампанії. У чотирьох із дев’яти виборчих округів Львова кандидати у депутати не набрали необхідних для обрання голосів, так як 90 тис. бюлетенів були визнані недійсними.²⁰⁵ У Хмельницькому на передвиборчих зборах (які були нормою Закону про вибори народних депутатів СРСР та часто слугували фільтром, що не допускав до виборів прогресивно налаштованих кандидатів) мали місце сумніви у доцільності проведення таких зборів. А в Славутському та Шепетівському районах Хмельницької області 2 тис. осіб мотивували свою відмову голосувати незгодою з планами розширення Хмельницької АЕС.²⁰⁶ Демонстративно відмовився від голосування за безальтернативного компартійного кандидата голова УГС Л. Лук’яненко, який під час виборів проживав під наглядом міліції у Чернігові. Він підготував та поширив листівку у формі запитань до кандидата у народні депутати СРСР, які відображали політичну платформу УГС на виборах, зокрема: заклики до повного суверенітету України та перетворення СРСР на конфедерацію, утворення в Україні національних військових формувань, відновлення української національної символіки, автокефальної та греко-католицької церкви, ліквідації АЕС в Україні, визнання української мови як єдиної державної в Україні, було декларовано підтримку утворенню НРУ та критику вищого партійного керівництва України, зокрема В. Щербицького.²⁰⁷ В Одеській області члени дільничних виборчих комісій зафіксували понад тисячу надписів на вкинутих в урни для голосування бюлетенях, які свідчили про розчарування виборців рівнем демократизації суспільства: „Це не вибори, це – фарс, ледь-ледь підфарбований. В більш чим 800-х округах Союзу балотується по одному кандидату, головними чином партійні та державні чиновники. Дійсно народні депутати будуть в нашому парламенті на задвірках, а лжедепутати від організацій, яких народ не обирає, займуть пануюче становище та будуть як раніше правити балом”.²⁰⁸

Недемократичність Закону про вибори народних депутатів СРСР зазнавала критики у виступах представників громадських організацій, підконтрольних КПУ,

які мали право делегувати депутатів за визначеною наперед квотою. Так, 14 березня 1989 року на пленумі Українського відділення всесоюзної Організації ветеранів війни та праці було обрано 14 народних депутатів. Під час засідання із зали прозвучало запитання: чому одна і та сама особа може брати участь у голосуванні декілька разів? Як приклад наводився голова ЦК товариства Червоного Хреста УРСР І. Усиченко, який будучи членом президії трьох громадських організацій – товариства Червоного Хреста, Всесоюзного фонду милосердя та Організації ветеранів війни та праці, мав можливість обирати депутатів на пленумах та з'їздах, а також міг реалізувати своє право як звичайний виборець.²⁰⁹

Депутатський корпус від України з урахуванням представників громадських організацій склав понад 300 осіб, з яких 32 депутати на початок 1990 року підтримували діяльність демократично налаштованої міжрегіональної депутатської групи (МДГ). Зокрема, їх підписи поставлені під заявою МДГ про підтримку права громадян на свободу об'єднання в політичні організації та рівність цих організацій перед законом.²¹⁰

Формування дієвих регіональних організацій сприяли структуризації екологічного руху в масштабах республіки. З ініціативи Українського республіканського комітету захисту миру 25-26 квітня 1989 року в Києві відбулася республіканська конференція асоціації „Зелений світ”, яку очолив Ю. Щербак. В її роботі брали участь 170 осіб, у тому числі 54 делегати із 17 областей України. З доповіддю виступив заступник голови асоціації, член-кореспондент АН УРСР Д. Гудзинський. У ній нищівної критики через неувагу до проблем екології зазнали Кременчуцький, Миколаївський, Іванківський, Славутичанський, Шепетівський міськвиконкоми та міськкоми партії. Було висловлено жаль з приводу створення у низці міст (Полтава, Калуш, Трускавець, Славута, Шепетівка) штучних перешкод для проведення екологічних мітингів та зборів. Учасники конференції підтримали вимоги припинити будівництво АЕС в Україні, розсекретити інформацію про експлуатацію АЕС, про радіаційне забруднення, стан здоров'я всіх мешканців потерпілих районів та учасників ліквідації аварії на ЧАЕС, про необхідність створення товариства потерпілих. Конференція висловила за підтримку НРУ. Але

пропозиція про входження до НРУ в якості колективного члена не знайшла схвалення.²¹¹

Зростання громадянської активності населення України сприяло зростанню мітингів екологічного спрямування. Так, 4 червня 1989 року в селі Пляшеве Червоноармійського району Рівненської області відбувся мітинг, на якому лунали заклики зупинити будівництво Рівненської АЕС, яке призведе до затоплення заповідника „Козацькі могили”. Рішення про проведення мітингу було прийнято у Львові 26 квітня 1989 року ініціативною групою ТУМ ім. Тараса Шевченка та місцевим осередком НРУ.²¹² 27 серпня 1989 року у місті Нетішин Хмельницької області за ініціативи місцевого відділення ТУМ ім. Тараса Шевченка відбувся санкціонований владою мітинг з питань екології, в якому брало участь близько 5 тис. осіб. Учасники мітингу скритикували доцільність будівництва нових енергоблоків на Хмельницькій АЕС. Пропонувалося здійснити на станції екологічну експертизу, а в Україні провести референдум з питань використання атомної енергетики.²¹³ Занепокоєння з приводу неблагополучної екологічної ситуації висловлювали не лише представники новостворених громадських організацій. У липні 1989 року збори мешканців с. Першотравневе Кам'янець-Подільського району Хмельницької області висловили рішучий протест проти введення в дію на місцевому заводі залізобетонних конструкцій технологічної лінії із застосуванням поліуретану.²¹⁴

28-29 жовтня 1989 року в Києві відбувся I з'їзд Української екологічної асоціації „Зелений світ”. У роботі з'їзду взяли участь понад 300 делегатів з усіх областей республіки. Найбільш численними були делегації з Києва (89 осіб), Львівської, Івано-Франківської, Полтавської областей (15-22 особи). За даними мандатної комісії з'їзду, серед делегатів було 79 осіб віком до 30 років, 59 жінок, 237 осіб з вищою освітою, 62 – з вченим ступенем. На з'їзд було запрошено близько 270 гостей, у тому числі представники зарубіжних екологічних організацій з Великобританії (міжнародна екологічна організація Грінпіс), США, Нідерландів, Швеції, Чехословаччини.²¹⁵

У доповіді голова асоціації Ю. Щербак відзначив, що „Зелений світ” виник не внаслідок чийось амбіційних політичних інтриг, не для задоволення честолюбства його лідерів, а як доконечна потреба суспільного самозахисту в умовах відчуження держави від своїх громадян, в умовах дедалі зростаючої економічної, екологічної, соціальної та національної кризи, що охопила всю країну.²¹⁶ У багатьох промовах йшлося про необхідність створення Партії зелених, однак вирішення цього питання було відкладене до наступного з’їзду. Головну увагу асоціація мала приділити підготовці до виборів до Верховної Ради УРСР та до місцевих Рад. З’їзд завершив організаційне оформлення асоціації як добровільної громадської організації. На з’їзді було затверджено програму та статут асоціації, прийнято 17 звернень і резолюцій, обрано керівні органи асоціації – Зелену Раду, секретаріат, контрольно-ревізійну комісію, засновано друкований орган – газету „Зелений світ”.²¹⁷

Погляди на організаційний устрій асоціації „Зелений світ” змінювалися. Якщо в тимчасовому статуті, прийнятому на конференції у квітні 1989 року, стверджувався клубний принцип побудови асоціації, – організація вважалася добровільною асоціацією рівноправних екологічних осередків та колективних членів,²¹⁸ то в статуті, затвердженому восени 1989 року, визнавалося індивідуальне та колективне членство. Основне завдання асоціації полягало в залученні широких верств громадськості до активної діяльності по розв’язанню екологічних проблем України шляхом реалізації ідей виживання, демократії, гуманізму. У Статуті залишалася згадка про засновника організації – Український республіканський комітет захисту миру.²¹⁹ Запровадження індивідуального членства сприяло подальшій структуризації екологічного руху. Виділення з аморфного екологічного руху невеликого числа активістів дозволяло закласти організаційні підвалини майбутньої політичної сили – Партії зелених України (ПЗУ).

Аварія на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 року призвела не лише до радіоактивного забруднення прилеглих територій України, Росії та Білорусії, але вважається найбільшою техногенною аварією сучасної цивілізації. Близько 800 тис. осіб з України та республік колишнього СРСР були задіяні для ліквідації наслідків катастрофи.²²⁰ У більшості з них не питали згоди на участь у такій роботі, їх не

навчали поведінки в умовах підвищеної радіації, не забезпечували необхідними засобами самозахисту. Ліквідатори отримали високу дозу радіації, а населення колишнього Радянського Союзу, Європи та всього світу не одержало необхідної інформації про загрозу своєму здоров'ю. Ю. Андрєєв, який був ліквідатором наслідків аварії на ЧАЕС, а з листопада 1991 р став на чолі громадської організації „Союз Чорнобиль Україна”, вважав головною причиною розгортання чорнобильського руху у 1987-1989 роках позицію тогочасного уряду, який визначив число постраждалих лише двома цифрами: 32 людини загинули і 220 опромінилися. Оскільки поодинці відстоювати свої права було просто безглуздо, виникла ідея об'єднатися. Саме Ю. Андрєєв очолив першу неформальну організацію ветеранів з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, яку було створено у Києві в 1987 році.²²¹

13 травня 1989 року у місті Славутич ініціативною групою робітників об'єднання „Комбінат” (м. Чорнобиль) було проведено установчу конференцію по створенню товариства учасників ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС. Товариство мало робочу назву „Союз Чорнобиль”, хоча розглядалася назва „Союз Відлуння Чорнобиля”. У проекті статуту визначалися цілі та завдання новоствореної організації: створення співтовариства людей, стурбованих медичними, соціальними, екологічними та іншими наслідками аварій на об'єктах атомної енергетики; захист інтересів учасників ліквідації наслідків аварії, інших членів об'єднання, їх сімей та постраждалих у результаті аварії; надання всілякого сприяння в поліпшенні житлових умов, побутового та медичного обслуговування; участь у всесвітньому екологічному русі за охорону навколишнього середовища. До складу товариства, крім ліквідаторів, постраждалих та членів їх сімей, могли входити в якості асоційованих членів групи, об'єднання, товариства, асоціації та рухи, діяльність яких не суперечить статуту та спрямована на надання постраждалим правової, медичної, фінансової та іншої допомоги.²²²

На відкритті конференції були присутні близько 400 осіб, з яких 70 відсотків отримали мандати делегатів. Характерним був представницький склад тимчасової ради організації: вісім інженерно-технічних працівників виробничого об'єднання „Комбінат”, чотири представники трудового колективу Чорнобильської АЕС, два

працівники Харківського виробничого об'єднання „Спецатом”, журналіст, письменник, психолог, майор пожежної частини Ленінградської АЕС.²²³ У вересні 1989 року організація намагалася зареєструватися у Раді Міністрів УРСР як всесоюзна, з остаточною назвою „Союз Чорнобиль”, але в реєстрації було відмовлено через недостатню кількість представників із союзних республік, відсутність ухваленого статуту, а також через існування аналогічної за назвою організації, створеної у Москві при Фонді соціальних винаходів.²²⁴ 30 жовтня 1989 року на другій конференції „Союзу Чорнобиль”, яка відбулася у Києві, було ухвалено доопрацьований статут товариства. У листі до Голови Ради Міністрів УРСР від 14 грудня 1989 року, голова „Союзу Чорнобиль” Г. Лепін закликав не зволікати з реєстрацією організації.²²⁵ Постановою Ради Міністрів УРСР від 14 лютого 1990 року було зареєстровано статут всесоюзного добровільного товариства Союз Чорнобиль, діяльність якого була спрямована на захист інтересів учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, їх сімей та громадян, які постраждали внаслідок аварії, а також усіх тих, хто зазнав на собі дії будь-яких видів іонізуючого випромінювання.²²⁶

Офіційне визнання першої масової чорнобильської організації відбувалося на тлі зростання популярності серед населення України екологічної асоціації „Зелений світ”, Народного руху України, інших громадських об'єднань, які використовували чинник замовчування урядовими структурами масштабів аварії для своєї пропагандистської діяльності. Так, у виступах на першому з'їзді асоціації „Зелений світ” у жовтні 1989 року лунала критика наслідків „так званої науково-технічної революції в її найбільш агресивному, хижацькому вигляді... що призвело ... до побудови бундючної і жорстокої сталінсько-брежнєвської наддержави”.²²⁷

У кінці 80-х років в Україні виникає низка молодіжних організацій, альтернативних комсомолу: „Січ”, „Паростки”, „Беркут” та ін. Значної популярності набула Спілка незалежної української молоді (СНУМ). У липні 1989 року було створено Спілку української молоді в Харкові. 19 серпня того самого року створено Львівську Спілку з однойменною назвою. 20 вересня організовано Київський провід СНУМу, а 28 жовтня Тернопільський. Ю. Моргун, один із лідерів Тернопільського

проводу СНУМу, визнавав, що програма їх діяльності базується на деклараційних принципах УГС.²²⁸ За період із серпня 1989 року по травень 1990 року СНУМ організувала 27 масових суспільно-політичних акцій, у т.ч. 23 несанкціонованих, в яких узяли участь 64 тис. осіб. У 1990 році СНУМ підтримувало 28 відсотків молоді Львова, 30 відсотків – в Івано-Франківську, 15 відсотків – у Донецьку.²²⁹ Програма Київської організації СНУМу, яку було ухвалено в листопаді 1989 року, чітко визначала головну мету організації: „СНУМ прагне до відбудови Української Самостійної Соборної Держави на всіх українських теренах... СНУМ об'єднує молодь незалежно від її ідейного світогляду та політично-групової приналежності, що стоїть на ґрунті політичної суверенності Української Держави та політичної незалежності українських визвольних змагань”.²³⁰ 27-28 травня 1990 року в Івано-Франківську відбувся перший Всеукраїнський з'їзд СНУМу, який об'єднав 18 обласних організацій в єдину спілку. Чисельність СНУМу на той час не перевищувала 1 тис. осіб.²³¹

Соціальною базою новостворених молодіжних організацій постало переважно студентство. У 1990 році в Україні діяло 148 вузів та 738 технікумів. Стационарною формою навчання було охоплено понад 1 млн. осіб.²³² У травні 1989 року у Львові проголошено створення „Студентського братства”. Головними напрямками діяльності молодіжної організації стало створення системи соціального захисту студентів, вплив на якість студентського процесу, участь у суспільно-політичному житті вузів, культурно-просвітницька діяльність. Програмні засади нового молодіжного об'єднання були сформульовані на мітингу 31 серпня 1989 року у Львові. У резолюції мітингу відзначалося: „Студентське братство” в тісній співпраці з НРУ, ТУМ ім. Тараса Шевченка, СНУМом, Товариством Лева, Пластом бореться за відродження національної освіти на основі досвіду та традицій української вищої школи та товариств „Просвіта”, „Січ”, „Сокіл”. Учасники мітингу вимагали узаконити українську національну символіку; викладати навчальні дисципліни у вузах українською мовою; виступили проти щорічних обов'язкових для студентів сільгоспробіт; підтримали пропозицію про створення рад вузів на основі рівного представництва викладачів та студентів.²³³

8 – 10 грудня 1989 року в Київському державному університеті (КДУ) відбувся установчий з'їзд Української Студентської спілки (УСС). У його роботі брали участь 167 делегатів з 13 міст України. Найчисленнішими були делегації з Києва – 69 осіб, які представляли 9 вузів, та Львова – 49 осіб (6 вузів). Серед делегатів були присутні представники неформальних студентських організацій: „Студентського братства”(Львів), „Вільної хвилі” (Одеса), „Лівого фронту незалежних студентів” (Дніпропетровськ). З головною доповіддю виступив студент КДУ С. Кириченко. У ній сформульовано такі вимоги: скасування Статті 6 Конституції СРСР, незалежність УСС як громадсько-політичної організації від влади; скасування курсів суспільних наук та державних іспитів з марксизму-ленінізму; деідеологізація освіти; вільне створення у вузах релігійних об'єднань; введення духової освіти; ліквідація відділів КДБ у вузах.²³⁴

У грудні 1989 року члени „Студентського братства” ініціювали рух за відміну державних іспитів з історії КПРС, наукового комунізму, марксистсько-ленінської філософії. Так, 18 грудня 1989 року у Львівському політехнічному інституті відбувся попереджувальний страйк студентів під гаслами: „Геть з навчальної програми суспільні дисципліни!”, „Демократичні вибори ректора інституту”. Подібні вимоги мали місце і в інших вузах міста.²³⁵

На початок червня 1989 року в Україні діяли 47 тис. самодіяльних об'єднань, з яких суспільно-політичного спрямування – 6957, культурно-історичного – 1460, екологічного – 1946, художньо-розважального – 10859, фізкультурно-оздоровчого – 6124, спортивно-технічного – 4239, колекційно-збирацького – 685 та 14 політизованих організацій: у Києві – Український культурологічний клуб, Українська народно-демократична ліга, „Громада”, „Спадщина”, Товариство реабілітації політв'язнів, Комітет за відродження української автокефальної православної церкви; в Львові – Українська Гельсінська спілка, Комітет захисту української католицької церкви, Товариство Лева; в Одесі – Народний союз сприяння перебудові; в Ялті – „Добра воля”; в Харкові – „Квітень”, „Шанс”; в Івано-Франківську – Український християнсько-демократичний фронт.²³⁶ Названі організації стали основою для формування низових структур Народного Руху

України за перебудову. Політизовані об'єднання поширювали свій вплив по всій Україні. Так, УГС на той час мала відділення у 9 областях України – Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Чернівецькій, Дніпропетровській, Одеській, Вінницькій, Донецькій, Київській.²³⁷

Відсутність доступу до офіційних засобів масової інформації змусила неформалів активізувати зусилля щодо проведення мітингів та демонстрацій, організувати випуск самвидавчої літератури. Кількість мітингів з наближенням установчого з'їзду Руху зростала. З серпня 1988 року по липень 1989 в Україні було проведено 97 несанкціонованих мітингів.²³⁸ За два наступні місяці їх відбулося 145. Учасники акцій вимагали визнання на законодавчому рівні українського національного прапора, гімну „Ще не вмерла Україна”, проголошення української мови державною, реабілітації всіх жертв сталінських репресій, легалізації діяльності забороненої української греко-католицької церкви, правдивої інформації про аварію на Чорнобильській АЕС.²³⁹

Зростання соціальної активності населення з тривогою сприймали в компартійних структурах. В інформації Дніпропетровського обкому ЦК КПУ від 29 серпня 1989 року відзначалося: „Нині суспільно-політична ситуація характеризується зростанням політизації всіх пластів та груп населення. На її становище негативний вплив мають серйозні труднощі у вирішенні економічних, соціальних, екологічних проблем.”²⁴⁰ Підкреслювалося, що в області діють 1,5 тис. самодіяльних формувань, серед яких близько 20 політизованих культурно-національних суспільних формувань, суспільно-політичних організацій, активний склад яких становить декілька сотень осіб (товариство української мови ім. Д.І. Яворницького, екологічна асоціація, товариство істориків, „Меморіал”, УГС, конфедерація анархо-синдикалістів та ін.). Соціальну основу цих об'єднань складали представники творчої, науково-технічної інтелігенції, інакомислячі, які постраждали в роки застою. У липні-серпні 1989 року згадувані організації провели низку мітингів у Дніпропетровську, Кривому Розі, Дніпродзержинську під лозунгом „Вся влада Радам”. 19 серпня 1989 року, незважаючи на заборону влади, було проведено установчу конференцію НРУ, а 20 серпня мітинг під лозунгом „Ради без

комуністів”. Особливу тривогу робітників обкому викликало бажання комуністів – викладачів вузів створити партійний клуб „Комуністи за перебудову”.²⁴¹

Деякі обкоми КПУ намагалися вплинути на неформальний рух, підкорити його офіційній політиці. Так, Запорізький обком КПУ намагався створити координаційну раду громадських рухів „у рамках об’єднання ініціативи знизу з діяльністю партійних та радянських органів”. Політичний клуб „Січ” (Запоріжжя) та Спілка сприяння перебудові (Маріуполь) не тільки утрималися від вступу в це об’єднання, але й підтримали процес формування місцевих осередків НРУ.²⁴² У Миколаєві у липні 1989 року обком партії провів зустріч керівників впливових громадських організацій, у тому числі неформальних, на якому запропонував створити координаційну раду із сприяння перебудові. Ініціативна група з утворення НРУ (активісти ТУМ ім. Тараса Шевченка та асоціації „Зелений світ”) відмовилися від співпраці.²⁴³

У Закарпатті влітку 1989 року за почином обласної організації Спілки письменників України було створено ініціативну групу для підготовки обласної конференції НРУ. Обком КПУ запропонував партійним організаціям “притягнути до відповідальності членів КППРС, які перебувають на нечітких ідейних позиціях, у разі потреби створювати у трудових колективах альтернативні Рухові формування”.²⁴⁴

У процесі розвитку демократичного руху в Україні окремі національні товариства намагалися використати мовно-культурні проблеми для зміни адміністративно-територіального устрою країни. У лютому 1989 року було засновано Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ). 3 вересня 1989 року Береговська районна організація ТУКЗ виступила з ініціативою про створення на основі Береговського району Закарпатської області Угорської автономної округи, наголошуючи на тому, що 73 відсотки населення району угорської національності.²⁴⁵ 14 жовтня 1989 року на засіданні Політбюро ЦК КПУ розглядалася записка Закарпатського обкому партії, в якій відзначалося, що ситуація в ТУКЗ виходить з-під партійного контролю. З ініціативи ТУКЗ та за участю осіб з Угорщини розгортається робота по відновленню на території області пам’ятників та знаків з іменами відомих угорських державних діячів. Під час офіційних виступів

керівники ТУКЗ підтримали вимоги демократичних сил надати українській мові статус державної. На засіданні Політбюро ЦК КПУ стверджувалося, що діяльністю товариства цікавляться структури Руху.²⁴⁶

Неформальні об'єднання намагалися поширити свій вплив на трудові колективи. Київський обком партії констатував, що влітку 1989 року в 17 колективах були створені осередки НРУ, а в 28 провадиться робота з їх організації. Особливо активними були рухівські осередки на заводі „Ленінська кузня”, у виробничому об'єднанні „Київметробуд” та в інститутах АН УРСР.²⁴⁷ Цехові парторганізації інструментального виробничого об'єднання „Чернігівський радіоприладний завод” опублікували у заводській багатотиражці відкритого листа, в якому вимагали виселити партійних та радянських працівників з елітного будинку, а в самій споруді розмістити дитячий дошкільний заклад; передати медичним установам міста гуртожиток та лікувально-санаторне управління при обкомі партії.²⁴⁸

У липні 1989 року відбувся масовий страйк шахтарів Донбасу. 15 липня гірники шахти „Ясинуватська-Глибока” у Макіївці відмовилися опускатися у забій. Приводом до спалаху шахтарського невдоволення слугувала відсутність миючих засобів, дефіцит продовольчих та промислових товарів. Основні вимоги страйкарів полягали у збільшенні розцінок на видобуте вугілля, поліпшенні пенсійного забезпечення шахтарів, необхідності вирішення питань розвитку шахт Донбасу, технічного переоснащення підприємств, зниження частки ручних робіт, скороченні управлінського персоналу. Лунали вимоги поліпшити забезпечення сімей шахтарів квартирами, паливом, питною водою, продуктами харчування, миючими засобами, промтоварами.²⁴⁹ Недовіра до офіційних профспілок спричинила створення страйкових комітетів, які очолили виступи гірників. Страйк охопив усі вугледобувні регіони України і вийшов за її межі. З 252 шахт та вугільних розрізів, які діяли в Україні на початок липня 1989 року, під час кульмінації страйку 22 липня, кількість страйкуючих колективів сягнула 190, із чисельністю непрацюючих близько 500 тис. осіб.²⁵⁰ До страйкуючих приєдналися робітничі колективи чотирьох шахтобудівельних управлінь Донецької області, Микитівського ртутного комбінату,

ремонтно-механічних заводів об'єднань „Первомайськвугілля” та „Орджинікідзевугілля”. Особливо напруженою була ситуація у містах Стаханові, Брянках та Кіровську, де робітники вимагали переобрання секретарів міськкомів КПУ, голів та заступників голів міськвиконкомів. 20-25 липня страйкові комітети та урядова комісія узгодили спільні заходи і підписали 10 протоколів, що сприяло поступовому затуханню страйку. 29 липня було оголошено вихідним днем, а з 30 липня шахтарі вийшли на робочі місця.²⁵¹

17 серпня 1989 року в Горлівці було проведено установчу конференцію представників страйкомів Донецької, Ворошиловградської, Дніпропетровської та Ростовської областей, на якій створено регіональну спілку страйкових комітетів Донбасу (РССКД) та обрано координаційну раду в кількості 34 осіб. 23 серпня 1989 року в Москві відбулося спільне засідання Ради робітничих комітетів Кузбасу, робітничих комітетів Кемерово, Прокоп'євська та РССКД – самодіяльних робітничих організацій, які брали участь у загальносоюзному страйку. На зустрічі обговорювався хід виконання протоколу угоди з урядовою комісією. У прийнятій ухвалі було заявлено: „представники робітничих страйкових комітетів доводять до відома уряду СРСР, що тяганина, неповне виконання спільних рішень можуть призвести до нового витку страйків.”²⁵² Під час зустрічі було підписано угоду між радою робітничих комітетів Кузбасу та РССКД, в якій відзначено необхідність створення Спілки громадських та політичних організацій трудівників країни. Того самого дня група представників Донецького страйкому зустрічалася у Москві з першим секретарем посольства США. На зустрічі розглядалася можливість встановлення контактів між донецькими та американськими шахтарями.²⁵³

Усвідомлення себе в ролі впливової організації, здатної не лише виконувати профспілкові функції, але й брати участь у загальнодемократичному русі, сприяло радикалізації вимог шахтарів. 28 серпня 1989 року на засіданні координаційної ради РССКД було ухвалено постанову, в якій зазначалося: „відсутність взаєморозуміння між страйковим рухом та місцевою владою, що відбувається на фоні невиконання вимог шахтарів, характерне для всього регіону. Для запобігання повторної хвилі страйків вважаємо за необхідне якнайшвидше переобрання місцевих органів,

народних депутатів, районних, міських і обласних парткомів Донецької, Ворошиловградської, Дніпропетровської областей”.²⁵⁴

30 серпня 1989 року відбулося друге засідання установчої конференції РССКД, на якому було обговорено й прийнято статут організації. Низка положень статуту, зокрема, право на видавничу діяльність, право на висування кандидатів у народні депутати, право законодавчої ініціативи, звільнення членів страйкому з основної роботи, встановлення зв'язків із міжнародними робітничими організаціями, обов'язковість виконання рішень страйкому для адміністрації та членів трудових колективів, свідчили про те, що діяльність страйкомів виходить за рамки суто професійних об'єднань, набуває суспільно-політичного характеру.²⁵⁵ За ініціативи страйкомів у липні – вересні 1989 року було переобрано 12 директорів та голів профкомів, на 78 шахтах відбулися зміни у Радах трудового колективу (РТК). На 57 шахтах страйкоми передали свої повноваження РТК.²⁵⁶ Донецький обком КПУ змушений був визнати, що діяльність низових структур Руху, УГС мала певний вплив на страйкуючих шахтарів і полягала в розповсюдженні листівок, звернень, самвидавчих газет.²⁵⁷

Визначною подією у розвитку самодіяльного суспільно-політичного руху в Україні стало проведення установчого з'їзду НРУ, який відбувся 8-10 вересня 1989 року. На час установчого з'їзду функціонувало близько 500 первинних організацій Руху, з яких більше ніж 70 відсотків діяло у Західному регіоні України. У Києві, Львові, Івано-Франківську, Рівному, Тернополі організації Руху були створені на багатьох великих підприємствах та в академічних інститутах. На установчому з'їзді зареєструвалися 1109 делегатів, які репрезентували близько 280 тис. активних учасників (за даними обкомів партії – 77 тис.). У вказаний час серед членів Руху були представники: інженерно-технічних працівників – 22,3 відсотка, творчої інтелігенції – 14,9 відсотка, викладачів – 13,4 відсотка, наукових працівників – 12 відсотків, робітників – 9 відсотків, службовців – 9 відсотків, пенсіонерів – 4,3 відсотка, керівників середньої ланки – 3,6 відсотка. Близько 8 відсотків членів Руху були комуністами, 35 відсотків – комсомольцями. Більше половини з них були особи віком від 25 до 45 років.²⁵⁸ Серед мотивів, які привели до участі в діяльності

НРУ, переважали стурбованість долею республіки – 84 відсотки відповідей, бажання зберегти національну самобутність України (78 відсотків), незадоволення діяльністю партійних, радянських, громадських організацій (62,4 відсотка). Прихильники національно-демократичної орієнтації склали серед делегатів з'їзду – 24 відсотки, серед населення – 23,5 відсотка.²⁵⁹ Опитування громадської думки свідчать про значну популярність новоствореної організації. 36,9 відсотка населення України підтримали ідею його створення, 28 відсотків не висловили своєї думки, 25 відсотків негативно оцінили створення Руху. За оцінкою аналітиків ЦК КПУ соціальна база прихильників Руху складала близько 12 млн. осіб. У Києві позитивно оцінили Рух – 61,8 відсотка опитаних, у Львові – 53,4 відсотка. 44,1 відсотка опитаних зі створенням Руху очікували вирішення економічних проблем, 26,3 відсотка – екологічних, 12 відсотків – культурно-мовних, 13,3 – політичних.²⁶⁰

Таким чином, протягом 1989 року в Україні були створені всеукраїнські громадські організації, вільні від компартійної опіки – ТУМ ім. Тараса Шевченка, „Зелений Світ”, „Меморіал”, молодіжні та студентські організації, робітничі страйкові комітети, які об'єднали значну частину української молоді, творчої та науково-технічної інтелігенції, робітників та колишніх дисидентів. Завдяки їхній активній діяльності відбулася поступова лібералізація компартійного режиму, створено умови для розгортання масової опозиційної організації – НРУ. Логіка розгортання суспільно-політичних процесів в Україні, відсутність можливостей для створення політичних партій політизували неформальний рух. Цьому сприяли як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Неформальні об'єднання виникали як результат добровільної ініціативи громадян України. Самозаспокоєння партійних органів наявністю масових (за кількістю членів) одержавлених громадських організацій, які визнавали керівну і спрямовуючу роль КПРС-КПУ і були складовою командно-бюрократичної системи, виявилось фатальним. Членство у профспілках, комсомолі, КПРС, інших громадських організаціях для більшості не було свідомим вибором, а здебільшого виконанням необхідних для спокійного життя або кар'єри правил гри. Поява альтернативних організацій (значна частина яких виникла завдяки патронажу традиційних) висвітлює той факт, що невеликі за кількістю

учасників групи можуть бути значно ефективнішими не тільки в захисті пам'яток історії та культури, але і в охороні довкілля, у боротьбі за державний статус української мови. Мільйони українців стали відчувати себе громадянами, від волі яких залежатиме доля України, майбутнє їхніх дітей.

Помітну роль у розгортанні неформального руху відіграла проголошена владою політика гласності та ліквідація цензури. На шпальтах центральних та республіканських газет і журналів з'явилася раніше невідома широкому загалу інформація про історичне минуле, культурну спадщину, сучасні проблеми, які потребували свого розв'язання. Спроби компартійного керівництва дозувати інформацію виявилися марними. Недовіра до офіційної точки зору посилилася після Чорнобильської катастрофи і започаткувала політизовані неформальні об'єднання, які критикували здатність КПРС-КПУ визначати соціально-економічний розвиток України.

Погіршення економічної ситуації в країні за роки перебудови, відсутність матеріально помітних результатів реформ не сприяли підвищенню авторитету правлячої Комуністичної партії. Поштовхом до багатотисячних шахтарських мітингів та страйків улітку 1989 року була відсутність миючих засобів, незадовільний стан соціальної інфраструктури в селищах гірників, відсутність у вільному продажу низки продовольчих та промислових товарів.

Слід відзначити, що утворення НРУ відбувалося в руслі складних суспільно-політичних трансформацій не лише в республіках Радянського Союзу, але й в країнах так званого „соціалістичного табору”. Незадоволення широких мас політикою правлячих комуністичних режимів спричинило появу масових опозиційних рухів в Угорщині, НДР, Чехословаччині. У Польщі вийшла з підпілля профспілка „Солідарність”. Ці події не могли не вплинути на активізацію суспільних процесів в Україні, особливо в Західному регіоні. А. Міхнік, один з активних учасників опозиційного руху в Польщі, виступаючи на установчому з'їзді Руху, відзначив: „Спільна європейська сім'я має бути збудована на рівних правах для всіх народів. Кожен народ повинен мати право на свою самобутність, свою історію, свою національну символіку.”²⁶¹

2.3. Участь громадських об'єднань у розгортанні українського національно-демократичного руху

Восени 1989 року компартійна номенклатура констатувала втрату підтримки не лише значної частини населення, але і рядових членів партії. Відсутність зримих результатів перебудови, дефіцит товарів народного вжитку, інфляція, посилення конфронтації на національному ґрунті ставили під сумнів намагання КПРС очолити перебудову, здатність партії до реальних змін. Нові тенденції у розвитку суспільно-політичної ситуації в СРСР знайшли своє відображення в результатах всесоюзного соціологічного дослідження „Про підвищення дієвості політичної діяльності партії в умовах перебудови”, проведеного 20-24 листопада 1989 року.²⁶² Результати опитування виявилися невтішними для компартійних аналітиків. 32 відсотки опитаних втратили віру у прогресивну роль Комуністичної партії. Тільки 25 відсотків продовжували вірити в неї. Серед членів партії питома вага тих, хто сумнівався у здатності партійних комітетів до оновлення, була в 2 рази більша ніж упевнених у зворотному. На запитання: „Хто може сьогодні захистити інтереси простої людини?” – 12 відсотків трудівників назвали партійні органи, 33 відсотки – пресу. Лише 21 відсоток опитаних вважали, що комуністи – це люди, які здебільшого опікуються справами. Половина респондентів відзначали наявність у комуністів переваг у кар'єрному зростанні, отриманні житла, відпусток та путівок для відпочинку. 17-18 відсотків опитаних членів КПРС заявили про своє бажання вийти з партії. Всього 27 відсотків комуністів виступали за збереження Статті 6 Конституції СРСР. 37 відсотків вважали за необхідне створення багатопартійної політичної системи.²⁶³

Утворення НРУ стимулювало розвиток суспільно-політичних процесів, особливо в Західних областях України. В інформації Міністерства внутрішніх справ ЦК КПУ 24 листопада 1989 року відзначалося, що за 10 місяців поточного року різними організаціями та об'єднаннями було проведено 927 масових акцій, з яких 445 (48 відсотків від загальної кількості) були несанкціонованими. У них брало участь більше ніж 500 тис. осіб. Найбільше недозволених владою мітингів відбулося

у Львівській області – 201, Тернопільській – 44, Кримській – 37, Івано-Франківській – 34, у Києві – 34.²⁶⁴ Абсолютна більшість із них відбулася восени 1989 року.

Бурхливо розгорталися події у Західних областях України, зокрема, на Львівщині. Новостворені громадські організації (НРУ, УГС, „Меморіал”, Товариство Лева, Товариство української мови ім. Тараса Шевченка, СНУМ) мали значну підтримку населення. Ініціатива представників НРУ 4 жовтня 1989 року сприяла створенню Львівського міського страйкового комітету. До його складу входило близько 100 осіб, із яких три чверті були представниками підприємств, а чверть – активісти неформальних організацій.²⁶⁵ На початок листопада 1989 року страйкові комітети діяли на 20 найбільших підприємствах Львова. На виробничому об'єднанні ім. 50-річчя Жовтня страйком реорганізувався в робітничий комітет самозахисту, який очолив О. Вітович – один з організаторів СНУМу.²⁶⁶ Одночасно зі створенням страйкомів зростала активність неформальних об'єднань у профспілкових організаціях Львова. Активісти-неформали очолили профспілкові комітети виробничого об'єднання (ВО) „Іскра”, заводу фрезерних верстатів, лікарні швидкої допомоги, підприємства обчислювальної техніки. На звітно-виборній конференції профспілкової організації Львівського політехнічного інституту було обрано новий склад профкому, який очолив представник НРУ, а його заступниками стали активісти ТУМ ім. Тараса Шевченка. У виробничому об'єднанні ім. В. Леніна працівники переобрали всіх 46 членів профспілкового комітету. Головою профкому ВО „Львівхімсільгоспмаш” обрали голову первинного осередку ТУМ ім. Тараса Шевченка. Представники неформальних організацій очолили профкоми ВО „Райдуга”, „Алмазінструмент”, Львівського механічного заводу, ВО „Союзтранспрогрес”. 17 листопада 1989 року в м. Червоноград завершилася профспілкова конференція працівників вугільної промисловості, на якій був обраний Львівський територіальний комітет незалежної профспілки шахтарів.²⁶⁷

Осередки неформальних громадських організацій створювалися в населених пунктах області. 13 листопада 1989 року у селі Любинці Стрийського району відбулося зібрання жителів, на якому з ініціативи представників Стрийської міської організації НРУ було створено осередки Руху, „Меморіалу”, ТУМу ім. Тараса

Шевченка. Станом на 20 листопада 1989 року у Стрийському та Жидачівському районах Львівської області діяло 23 первинних осередки Руху.²⁶⁸ Створення нових осередків Руху, посилення пропаганди та агітації у робітничих колективах мало на меті підготовку до майбутніх виборів до Верховної Ради України та до місцевих рад.

Вибори народних депутатів СРСР навесні 1989 року відбувалися за новим виборчим Законом, який містив елементи альтернативності, передбачаючи участь у виборах кількох кандидатів на одне місце. При цьому третина місць гарантувалася представникам компартійної номенклатури та громадських організацій, що перебували під впливом КПРС. Відповідні положення були включені до проекту нового Закону про вибори до Верховної Ради УРСР, оприлюдненого у серпні 1989 року, який загалом підтримали представники одержавлених громадських організацій. Так, організація ветеранів війни та праці УРСР схвалила законопроект про вибори народних депутатів від громадських організацій, „які є носіями істинної демократії.”²⁶⁹

Під тиском демократичних сил Верховна Рада скасувала статті про квоту, а також про скликання з'їзду народних депутатів. Закон передбачав вибори на альтернативній основі, а також право висунення кандидатів громадськими організаціями. Важливим фактором, що сприяв ухвалі демократичних положень Закону, стала інформація з опитування громадської думки, оприлюднена наприкінці вересня 1989 року В. Паніотто, В. Хмелько, В. Чуриловим – представниками українського відділення Радянської соціологічної асоціації. Більшість опитаних громадян України дала негативну відповідь на запитання про гарантування громадським організаціям певного числа депутатських мандатів. Більше половини опитаних вважали, що лише від колективу або виборців, які висувають кандидата у депутати, залежить його право брати участь у виборах. Майже вісімдесят відсотків опитаних підтримали положення про виборність на зборах або конференціях трудових колективів та громадських організацій членів виборчих комісій.²⁷⁰

21 жовтня 1989 року відбулася перша сесія Великої Ради Руху, на якій були розглянуті стратегія і тактика національно-демократичних сил республіки у проведенні виборів. С. Конєв у своїй доповіді підкреслив низку завдань, виконання

яких сприятиме успіху. Серед них: не дати можливості партапарату розколоти патріотичні та демократичні рухи; не допустити, щоб ЦК КПУ нацькував робітничі та страйкові комітети на осередки Руху; активізувати роботу по створенню широкої мережі клубів та асоціацій виборців, які сприяли б висуванню прогресивних кандидатів та контролювали законність під час виборів; створити при НРУ тимчасовий комітет „За демократичні вибори на Україні”, який координуватиме діяльність асоціацій виборців по всій Україні.²⁷¹

Проявом консолідації демократичних сил напередодні виборів до Верховної Ради та до місцевих рад стала нарада, що відбулася у Києві 18 листопада 1989 року. У ній взяли участь представники Руху, „Меморіалу”, ТУМ ім. Тараса Шевченка, УГС, СНУМу, Української Студентської Спілки, Всеукраїнського товариства репресованих, Комітету захисту УКЦ, страйкомів Львова, Миколаєва і Донецька, „Товариства Лева” та інших національно-демократичних угруповань. Нарада не лише ухвалила рішення про створення передвиборчого Демократичного блоку України, але й прийняла спільну декларацію, що закликала до досягнення реального політичного та економічного суверенітету України; створення багатопартійної системи, багатоукладної економіки (включно з гарантією приватної власності); прийняття нової Конституції України, узгодженої з міжнародними пактами про права та свободи людини; легалізації українських національних церков. Важливим результатом наради було зняття тези про можливість співпраці з „прогресивними силами компартії”²⁷² Таким чином, уперше було озвучено програму націонал-демократів, з якою вони йшли на вибори 1990 року. Відсутність на цьому етапі української суспільної еволюції політичних партій, альтернативних КПРС-КПУ, які б переслідували мету вибороти владу, ефективно її використати, виконуючи політичну волю громадян, закономірно сприяло подальшій політизації громадських організацій, які, декларуючи різнопланові статутні цілі, були єдиними у впевненості, що їх здійснення можливе лише за умов суверенної української держави.

Під час передвиборчої кампанії активісти Демократичного блоку використовували апробовані протягом 1989 року форми та методи пропагандистської діяльності – поширення листівок, самвидавчої літератури,

організацію та проведення мітингів, створення первинних осередків неформальних організацій у трудових колективах та страйкових комітетів, поширення впливу у профспілкових та комсомольських структурах. Так, протягом грудня 1989 року лідери УГС В. Чорновіл, М. Горинь, Л. Лук'яненко були висунені кандидатами в народні депутати України від трудових колективів Львівської та Тернопільської областей.²⁷³ За ініціативою Руху, „Меморіалу”, „Зеленого Світу”, УГС відбулися мітинги у Вінниці, Запоріжжі, Кіровограді, Сумах, Херсоні, Хмельницькому, на яких лунали заклики голосувати навесні 1990 року за представників Демократичного блоку. На обласній профспілковій конференції у Львові прихильники Руху вимагали скасування Статті 6 Конституції СРСР, створення незалежних профспілок, проведення референдуму про вихід України зі складу СРСР, визнання національної символіки України, реабілітації УГКЦ.²⁷⁴

Вагомим проявом суспільного авторитету громадських організацій демократичного спрямування стала організація „живого ланцюга” 21 січня 1990 року по маршруту Київ – Житомир – Рівне – Тернопіль – Львів – Івано-Франківськ на відзнаку 71 річниці возз'єднання ЗУНР та УНР. Близько 450 тис. громадян України взяли участь в акції. Вона мала символізувати духовну єдність східних та західних земель як запоруки незалежної, соборної України. Для доставки учасників по маршруту використовувалося близько 840 автобусів, а також 23 тис. одиниць особистого транспорту. Того самого дня по всій Україні було проведено 45 мітингів, в яких узяло участь 110 тис. осіб. У виступах представників національно-демократичних сил лунали заклики про підтримку кандидатів від Демократичного блоку на виборах навесні 1990 року.²⁷⁵

В умовах наростаючої активності опозиційних сил компартійні структури намагалися віднайти нові методи ведення контрпропагандистської діяльності, окреслити нові форми протидії. Секретар КПУ С. Гуренко 15 листопада 1989 року під час наради з першими секретарями обкомів та Київського міськкому КПУ з тривогою зазначив: „Ініціативою в організаційно сформованому Рухові володіють найбільш екстремістські формування – УГС та Українська народно-демократична ліга. Вони прямо проголошують про свій намір трансформуватися в політичну

партію, опозиційну КПРС. Чітко проявляється тенденція перетворення організацій товариства української мови в осередки Руху”.²⁷⁶ У відповідь на згуртування націонал-демократичних сил компартійним функціонерам пропонувалося координувати свою діяльність (у висуненні кандидатів) з одержавленими та підконтрольними КПУ громадськими організаціями – профспілками, комсомолом, ветеранськими та жіночими об’єднаннями. Місцеві компартійні структури також були у пошуках нових методів ведення політичної боротьби в умовах утвердження політичного плюралізму. Згідно з інформацією Дніпропетровського обкому партії, у грудні 1989 року в області діяло близько 200 неформальних структур, які об’єднували більше ніж 2 тис. активістів. Кількість прихильників Руху визначалася у 800-1000 осіб. Близько 20 осередків НРУ розпочали свою діяльність у трудових колективах та установах.²⁷⁷ Враховуючи масштаби опозиційного руху, обком партії виступив з ініціативою створення спеціальної групи при ЦК КПУ, яка б розробила програму роботи з неформалами. Основними напрямками її роботи мало стати: проведення соціологічних досліджень неформальних об’єднань; вивчення суспільної думки; прогноз можливої еволюції програмних цілей та завдань опозиційних угруповань; координація діяльності парткомів, засобів масової інформації, ідеологічних установ на основі політичних прогнозів; вироблення рекомендацій у стратегії та тактиці; збір та аналіз самвидавної літератури.²⁷⁸

При Донецькому обкомі КПУ восени 1989 року створено групи, які мали завдання аналізувати програми, статuti, інші документи самодіяльних формувань для вироблення практичних рекомендацій парткомам. Були сформовані пропагандистські групи для роз’яснення політики партії у трудових колективах області.²⁷⁹ В Івано-Франківській обласній парторганізації за 1989 рік було виключено з рядів КПРС 164 особи як таких, що не виконували статутні вимоги, займали пасивну позицію у протидії неформальним структурам.²⁸⁰ У Київській області при міськкомах, райкомах партії створювалися мобільні агітаційно-пропагандистські групи чисельністю 5-7 чоловік, які брали активну участь у лекційній пропаганді, проводили „круглі столи”, дискусії, мітинги. Створено „групу аналізу”, головним завданням якої було вивчення програмних документів

самодіяльних формувань.²⁸¹ Київський університет марксизму-ленінізму з січня 1989 року розпочав підготовку пропагандистів на відділенні організаторів роботи з самодіяльними громадськими організаціями. Протягом 1989 року проведено експертний аналіз програм та діяльності НРУ, УГС, „Громади”, „Спадщини”. Того ж року на шпальтах міської компартійної преси з’явилося 30 статей з негативними оцінками новостворених об’єднань. Було виключено з КППС 3 особи за участь у роботі організацій національно-демократичного спрямування. Саме ці акції, на думку функціонерів Київського міського партії, сприяли зменшенню популярності НРУ серед киян (у вересні 1989 року ідею створення Руху підтримувало близько 63 відсотків киян, у грудні того самого року – 53 відсотки).²⁸² Херсонський обком КПУ у своїй інформації ЦК КПУ 28 грудня 1989 року відзначив, що „останнім часом обком бере під контроль створення окремих неформальних організацій.” При обласній раді профспілок за допомогою працівників обкому КПУ організовано екологічну асоціацію, розпочало свою діяльність товариство інвалідів. Для протидії просвітницькій діяльності ТУМ ім. Тараса Шевченка створено культурологічне товариство „Таврія”.²⁸³ Ідеологічна комісія Вінницького обкому КПУ у зв’язку з проведенням установчого з’їзду НРУ рекомендувала партійним комітетам Вінницької області створювати інформаційно-пропагандистські групи з числа членів парткомів, депутатів місцевих рад, профспілкового, комсомольського активу, вчених, забезпечувати їх необхідною інформацією, проводити інструктивно-методичні збори і тільки після цього направляти у трудові колективи. На мітингах та зборах засуджувати екстремістські прояви, висвітлюючи їх проведення у засобах масової інформації. Компартійних активістів закликали протидіяти спробам створювати страйки на підприємствах та організаціях, а правоохоронні органи – активно застосовувати силу проти заборонених мітингів та зборів.²⁸⁴

З метою отримати об’єктивну інформацію про електоральні уподобання населення України ідеологічний відділ ЦК КПУ та відповідні відділи обкомів протягом осені 1989 – зими 1990 років здійснювали дослідження суспільної думки. У виступі секретаря ЦК КПУ С. Гуренка на нараді членів інформаційно-пропагандистських груп ЦК Компартії України по забезпеченню та проведенню

виборів народних депутатів України та місцевих рад в областях України, яка відбулася 28 листопада 1989 року, відзначалося, що протягом двох останніх місяців Рух, УГС провадять активну підготовку до виборів. Опитування, проведене у Житомирській області, показало падіння авторитету КПУ. Тільки 0,6 відсотка жителів області вірили в перемогу на виборах партпрацівників, 63 відсотки – ні. У Києві на деяких підприємствах два відсотки опитаних висловилися за представництво у Радах керівників компартійних органів. Дослідження Академії суспільних наук при ЦК КПРС показали, що тільки 10 відсотків опитаних висловилися за підтримку кандидатур керівників партійних та радянських органів, 30 відсотків – за робітників та колгоспників, більше 40 відсотків – за представників інтелігенції та неформальних об'єднань.²⁸⁵ Особлива увага приділялася Львівській області, в якій новостворені організації мали незаперечну підтримку населення. 25 січня 1990 року було здійснено соціологічне дослідження, що мало визначити ставлення жителів Львівської області до неформальних громадських організацій та КПУ напередодні виборів до Верховної Ради України та місцевих органів народовладдя. Згідно з опитуванням 65 відсотків населення області підтримувало діяльність Товариства української мови ім. Тараса Шевченка. Найбільше їх прихильників було серед жителів села – 71 відсоток, райцентрів – 66 відсотків, серед інтелігенції та інженерно-технічних працівників – 68 відсотків, серед молоді – 68 відсотків. Діяльність товариства підтримали 67 відсотків українців і лише 39 відсотків росіян. Відзначалося, що товариство не має соціально визначеної групи противників. 58 відсотків населення області були прихильниками НРУ. Найбільше прихильників Руху серед жителів райцентрів – 67 відсотків, інтелігенції – 71 відсоток, робітників – 64 відсотки, інженерно-технічних працівників – 61 відсоток, молоді – 65 відсотків. 60 відсотків українців підтримували діяльність Руху. Серед росіян цей показник майже вдвічі нижчий – 32 відсотки. Соціальний портрет прихильників Товариства Лева – 38 відсотків населення області. Серед жителів Львова діяльність Товариства підтримували 38 відсотків опитаних; робітники – 41 відсоток; інженерно-технічні працівники та інтелігенція – 40 відсотків; молодь – 49 відсотків; студенти і члени ВЛКСМ – 55 відсотків, українці – 41 відсоток.²⁸⁶

Підтримували діяльність „Меморіалу” – 31 відсоток населення. З них – 42 відсотки були жителями райцентрів; 31 відсоток – львів’яни; інтелігенції – 44 відсотки; робітників – 35 відсотків; інженерно-технічних працівників – 36 відсотків; молодь – 32 відсотки; люди старшого віку – 31 відсоток; безпартійні – 33 відсотки; українці – 31 відсоток. Прихильниками УГС було 19 відсотків населення області. Жителів Львова – 24 відсотки; райцентрів – 26 відсотків; 22 відсотки робітників; 26 відсотків – інженерно-технічних працівників, молодь – 25 відсотків, студенти – 31 відсоток; українці – 20 відсотків.

Окремого аналізу потребують дані про прибічників КПРС-КПУ, чисельність яких в області напередодні виборів складала 42 відсотки від загальної кількості населення. КПРС підтримували 51 відсоток сільських жителів, 59 відсотків інтелігенції, 51 відсоток службовців, серед осіб віком за 50 років – 53 відсотки, 59 відсотків росіян та 40 відсотків українців. Серед опитаних членів КПРС лише 71 відсоток висловилися за те, що будуть голосувати за кандидатів-комуністів.²⁸⁷

Результати опитування засвідчили важливі тенденції. Каталізатором громадянської активності на Львівщині стала діяльність українських національно-культурних товариств. Студентство, молодь Львівщини незалежно від членства у ВЛКСМ були палкими прихильниками неформальних організацій. У контрпропагандистській роботі КПУ могла використати певну недовіру, яка існувала у росіян стосовно Руху та ТУМу ім. Тараса Шевченка. Серед членів КПРС була відсутня одностайність у ставленні до майбутніх виборів. Майже третина комуністів відмовляла у підтримці кандидатам своєї партії. Слід відзначити, що в східних областях України Рух, ТУМ, „Меморіал” та інші новостворені громадські організації не мали такої значної суспільної підтримки, як у Галичині. Напередодні виборів до Верховної Ради УРСР у Запорізькій області кількість прихильників НРУ складала лише 15 відсотків.²⁸⁸

Масовість акцій, організованих неформалами, викликала занепокоєння у партійно-державного керівництва. 21 лютого 1990 року до ЦК КПУ була направлена інформація правоохоронних органів „Про деякі тенденції розвитку негативних проявів у республіці і мірах по їх попередженню”, в якій відзначалося, що в 1989 та

поточному році в УРСР було організовано та проведено 1565 масових акцій, з яких 732 несанкціонованих, в яких взяло участь більше двох мільйонів осіб. Проти „екстремістів” було порушено 28 карних справ, до адміністративної відповідальності було притягнуто 1125 осіб.²⁸⁹

До інформації було додано проект Постанови та Указу Президії Верховної Ради УРСР „Про міри з посилення соціалістичної законності та правопорядку в республіці”, під яким стояли підписи Генерального прокурора УРСР, Міністра внутрішніх справ УРСР, Голови КДБ УРСР, Міністра юстиції, Голови Верховного Суду. У проекті постанови, зокрема, відзначалося: „В деяких місцях, насамперед у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Полтавській, Кримській, Житомирській, Харківській, Донецькій, Хмельницькій, Чернігівській областях та м. Києві, екстремістські та націоналістичні елементи намагаються дестабілізувати суспільно-політичну обстановку. Ними провокуються конфлікти між греко-католиками і православними віруючими. Уніатами захоплюються культові споруди православної церкви. Всупереч діючому порядку набуло поширення самодіяльне видання різних газет, журналів, листівок, в яких паплюжиться наша історія і сучасність.”²⁹⁰

У документі передбачалося: оголосити до 1 липня 1990 року мораторій на будь-які політичні акції; покласти персональну відповідальність на керівників підприємств, установ, організацій, навчальних закладів за стан трудової, виробничої дисципліни та громадського порядку в очолюваних ними колективах; застосовувати засоби впливу щодо працівників та учнів, які в робочий час беруть участь у несанкціонованих мітингах, вуличних походах, демонстраціях і пікетуваннях; місцевим радам народних депутатів рекомендувалося здійснити заходи щодо активізації діяльності народних дружин, робітничих загонів сприяння міліції, та інших добровільних громадських формувань у забезпеченні та охороні правопорядку.²⁹¹

У проекті Указу Президії Верховної Ради УРСР було запропоновано внести до Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення низку доповнень, направлених на посилення репресивних дій щодо учасників несанкціонованих акцій.

Демонстранти могли бути оштрафовані на суму до 1000 крб., піддані арешту на 15 діб, або покарані виправними роботами на термін до двох місяців. Крім того, мали бути конфіскованими листівки, плакати та методи їх поширення.²⁹²

Реакція керівництва ЦК КПУ була стриманою. Відзначалося, що внесені пропозиції заслуговують на увагу, але висловлювалася думка, що мораторій на політичні акції недоцільний, так як „громадсько-політичний стан у республіці в даний час не викликає такої необхідності”.²⁹³ На нашу думку, поява подібної пропозиції для компартійних функціонерів була несподіваною. Звичка дублювати на республіканському рівні постанови та укази союзних міністерств та відомств призвела до атрофії особистої політичної волі. Крім того, прийняття подібних рішень серйозно підірвало б позиції КПУ на виборах. Неважко було передбачити реакцію на прийняття Постанови та Указу з боку національно-демократичних сил, які мали значну підтримку населення України.

Таким чином, підготовка до виборів посилила політичну та ідеологічну конфронтацію між КПУ та націонал-демократами, сприяла радикалізації їх вимог та збільшенню числа масових заходів. Підтримка населенням акцій неформалів засвідчила зростання їх авторитету, примушувала їх політичних супротивників – структури КПРС-КПУ – оборонятися.

У березні 1990 року відбулися вибори до Верховної Ради України та до місцевих органів влади. Понад 34 тис. виборчих дільниць відвідали близько 37 млн. виборців, які вперше за радянських часів мали змогу робити свідомий вибір з декількох кандидатур. На 450 мандатів до парламенту претендувало 2900 кандидатів. На 308 тис. місць до місцевих рад балотувалося 473 тис. кандидатів.²⁹⁴

Слід відзначити, що реєстрації значної кількості кандидатів від демократичних організацій завадили окружні комісії, контрольовані комуністами. Крім того, кандидати від Руху, який був офіційно зареєстрований лише на початку лютого 1990 року, змушені були балотуватися від інших громадських організацій. Так, на початок січня 1990 року у 450 виборчих округах було зареєстровано 3760 кандидатів. 600 з них було висунуто громадськими організаціями. Соціальний склад кандидатів: працівників культури, науки, освіти, охорони здоров'я було 869 осіб

(23,1 відсотка); керівників підприємств, організацій, колгоспів та радгоспів – 797 (21,2 відсотка); спеціалістів народного господарства – 443 (11,8 відсотка); радянських працівників – 443 (11,8 відсотка); робітників та рядових колгоспників – 365 (9,7 відсотка); безпартійних – 501 (13,3 відсотка).²⁹⁵

До складу Верховної Ради України було обрано 111 депутатів від демократичного блоку, які згодом об'єдналися на своїй платформі і створили парламентську опозицію – „Народну Раду” (125 осіб). Представники Руху, інших опозиційних КПУ громадських об'єднань отримали змогу з парламентської трибуни виборювати суверенітет України.

Очікуваною була поразка кандидатів партійно-господарської номенклатури на виборах до місцевих Рад в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях. Усі 24 депутати, обрані до Верховної Ради України від Львівської області, були представниками національно-демократичних сил. 75 відсотків обраних до обласної ради підтримували демократичну опозицію.²⁹⁶ На думку аналітиків ЦК КПУ, головною причиною поразки було „возвращение ранее осуждённых членов ОУН-УПА, их пособников. Именно „возвращенцы”, члены их семей, родственники составляют социальную опору для возрождения национализма, формированию антисоветских структур.”²⁹⁷ Було згадано про негативний вплив на формування суспільної свідомості репресій проти лівих сил західних областей України в 1939-1941 роках, післявоєнні депортації сотень тисяч жителів, розкуркулювання, перекося під час колективізації, переслідування греко-католицької церкви.

Переконалива перемога Демократичного блоку на виборах до місцевих рад у низці областей викликала побоювання серед компартійно-радянської номенклатури з приводу втрати важелів впливу на суспільно-політичну ситуацію в областях. 27 березня 1990 року до ЦК КПУ надійшов лист, підписаний секретарем Львівського обкому КПУ Я. Погрібняком та головою виконкому обласної ради М. Кіреєм. У ньому пропонувалося як виняток призначити голову управління внутрішніх справ області та голову комітету з телебачення та радіомовлення без наступного затвердження на сесії новообраної обласної ради народних депутатів,

підпорядкувати ці органи відповідно МВС УРСР і республіканському Комітету по телебаченню та радіомовленню.²⁹⁸

Реакція партійно-державного керівництва України була спрямована на обмеження повноважень місцевих органів. Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 березня 1990 року „Про внесення змін та доповнень до Указу Президії Верховної Ради УРСР від 23 вересня 1982 року „Про відділи та управління виконкомів обласних, районних, міських, районних в містах рад народних депутатів УРСР” були виключені з переліку відділів та управлінь виконкомів обласних рад народних депутатів управління внутрішніх справ, комітет з телебачення та радіомовлення, комітет у справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі. В Указі було відзначено, що з 1 квітня 1990 року керівники цих обласних відділів призначаються відповідними республіканськими відомствами без наступного затвердження на сесіях обласних Рад народних депутатів.²⁹⁹ Вибори 1990 року сприяли зростанню ролі Рад у соціально-економічному житті республіки. Опитування громадської думки населення Львівської області, проведене в березні, а згодом у червні 1990 року, показало різку зміну соціального самопочуття львів'ян. Так, у березні 1990 року 59 відсотків населення вважали, що реальна влада в області належить партійним органам, тоді як у червні 1990 року – 48 відсотків. Якщо до виборів 33 відсотки населення області вважали, що влада належить Радам, то після виборів – 52 відсотки. На загострення політичної ситуації в області вказали 74 відсотки комуністів, 68 відсотків росіян, серед членів НРУ – тільки 46 відсотків. 31 відсоток трудівників причину загострення політичної ситуації вбачали у небажанні партійних органів передати всю повноту влади Радам. Ще 31 відсоток вказали на неготовність обкому йти на конструктивний діалог з іншими політичними силами. 51 відсоток членів Руху були впевнені у поступовій нормалізації ситуації в найближчі два роки.³⁰⁰

Отже, восени 1989 року завдяки поєднанню двох факторів: утворенню НРУ – масової суспільно-політичної організації, невідконтрольної КПРС-КПУ – та підготовці до виборів до Верховної Ради УРСР та до місцевих рад виник потужний синергетичний ефект, що сприяв об'єднанню новостворених громадських

організацій в опозиційній компартійній владі Демократичний блок. Своєрідність ситуації полягала в тому, що представники НРУ, інших неформальних організацій не мали доступу до засобів масової інформації, контрольованих державою. У цих умовах головними формами та методами поширення своїх передвиборчих програм став самвидав, виступи представників демократичних сил на мітингах, організація демонстрацій, участь у конференціях трудових колективів, налагодження співпраці з робітничими організаціями, зокрема страйковими комітетами.

Вибори 1990 року сприяли демократизації суспільного життя України, подальшій політизації громадських об'єднань. Новий етап розвитку громадських організацій України пов'язаний зі створенням на їх основі політичних партій. Ще 21 жовтня 1989 року у Львові проголошено створення Української Національної партії (УНП), яка у своїй програмі не визнавала законності існування УРСР та закликала до бойкоту виборів до Верховної Ради УРСР. Одночасно під егідою УНП створено молодіжну структуру „Січ”. 24 березня 1990 року на засіданні Великої Ради НРУ було повідомлено про створення ініціативного комітету майбутньої Демократичної партії України. 8 квітня 1990 року заявила про себе партія Всеукраїнське політичне об'єднання „Державна самостійність України”. На з'їзді Українського християнсько-демократичного фронту, який відбувався у Львові 21-22 квітня 1990 року, проголошено створення Української християнсько-демократичної партії. 29-30 квітня того самого року на з'їзді УГС у Києві було ухвалено рішення про створення Української республіканської партії. На початок вересня 1990 року заявили про своє існування 12 партій республіканського масштабу.³⁰¹

З опорою на численний актив асоціації „Зелений Світ” проходило утворення Партії зелених України (ПЗУ). Від імені оргкомітету ПЗУ Ю. Щербак проголосив Маніфест партії. У ньому відзначалося: „Віднині ми виходимо на політичну арену України, щоб боротися за кращу долю нашого народу і нашої землі. Ми пропонуємо чесне співробітництво всім конструктивним і демократичним силам України, що прагнуть відродження нашого краю.”³⁰² Програму та статут було затверджено на першому конгресі (з'їзді) ПЗУ у вересні 1990 року. У програмі акцентувалася увага на тому, що „ПЗУ – об'єднання людей, які ... створили партію, щоб вирішувати

екологічні та загальнодемократичні проблеми політичними методами.”³⁰³
Ю. Щербак, у своїй доповіді на II конгресі ПЗУ, який відбувся 1 червня 1991 року, відзначав: „Ми повинні займатись екологією, але не так, як це робить „Зелений світ”. Якщо асоціація „Зелений світ” більше уваги приділяє суто екологічним проблемам, то ми повинні виходити із політичних міркувань.”³⁰⁴

Таким чином, було проведено межу між метою діяльності громадської організації та політичної партії. Виникнення нових партій сприяло подальшій розбудові підвалин громадянського суспільства в Україні. Однопартійна система, як ознака тоталітарної влади, перестала існувати де-факто за декілька місяців до скасування Статті 6 Конституції СРСР. Створення об’єднань громадян, які мали на меті участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування, сприяло поступовому відходу найбільш політично активних неформалів від роботи у громадських організаціях. Рух, ТУМ ім. Тараса Шевченка, „Зелений світ”, інші неформальні організації відіграли роль стартового майданчика для виходу на політичну орбіту багатьох сучасних партійних функціонерів. Нові партії, як правило, виникали у стінах Верховної Ради, їх лідери мали можливість пропагувати діяльність своїх партій з парламентської трибуни. Переважна більшість новостворених партій виступала за суверенітет, демократію і незалежність України.

Поява легальної демократичної опозиції, яка мала змогу популяризувати свої програми з трибуни Верховної Ради, ухвалення Декларації про державний суверенітет України у липні 1990 року, становлення багатопартійності, визнання на місцевому рівні національної символіки України засвідчило принципово нову суспільно-політичну ситуацію, що склалася в Україні. Політичне протистояння між КПСР-КПУ та новоствореними політичними партіями, громадськими організаціями, об’єднаними програмовими засадами НРУ, проявлялося не лише у форматі боротьби за владу політичними методами. Обидві сторони співпрацювали з громадськими організаціями для досягнення певної політичної мети. Головну увагу в культурно-просвітницькій та пропагандистській роботі національно-демократичні сили починають приділяти східним та південним областям України, де мережа

рухівських та українських просвітницьких організацій була нечисленною та організаційно слабкою. Так, 2-5 серпня 1990 року на території Дніпропетровської та Запорізької областей були проведені Дні козацької слави, присвячені 500-річчю запорозького козацтва. Ініціаторами та організаторами заходів стали НРУ і ТУМ ім. Тараса Шевченка. Активну участь у святкуванні взяли представники нових політичних партій та громадських організацій: УРП, „Меморіалу”, „Зеленого світу”, СНУМу, УСС, народних фронтів Білорусії, Латвії, Естонії; гості з Австралії, США, Швеції, Канади, Польщі, Франції. У заходах брали участь близько 50 народних депутатів УРСР. Усього до різних заходів було залучено в Запоріжжі до 100 тис. осіб, у Дніпропетровську, Нікополі, Марганці, Орджнікідзе – по 15 тис. учасників. Найчисленнішими делегаціями були: Івано-Франківська – 2300, Львівська – 1600 та Тернопільська – 1450 осіб.³⁰⁵

З 4 липня по 25 серпня 1990 року територією України проходив культурно-просвітницький похід „Дзвін 90”, присвячений 500-річчю запорозького козацтва. Він був організований з ініціативи Руху, ТУМ ім. Тараса Шевченка, московського товариства української культури „Славутич”. 24 серпня на мітингу в Каневі, організованому учасниками походу, було ухвалено резолюцію з вимогами відокремлення України від СРСР, відмови підписання Союзного договору, демонтаж пам’ятників Леніну по всій Україні.³⁰⁶ 20 листопада 1990 року на засіданні Львівської крайової організації Руху ухвалено рішення про проведення агітаційно-культурологічної акції „Вертеп”, яка полягала у направленні театральних вертепних груп у східні області України під час святкування Різдвяних свят. До акції підключилися Івано-Франківська та Тернопільська крайові організації Руху. Тільки на Львівщині було організовано близько тридцяти вертепних груп.³⁰⁷ За інформацією МВС УРСР, у січні 1991 року Тернопільська крайова організація Руху організовувала пропагандистські групи для проведення агітації серед населення східних областей України проти підписання Союзного договору за створення національної армії, департизацію правоохоронних органів. На Різдвяні свята у Тернопільську область було запрошено близько 400 дітей із Одеської, Полтавської, Донецької областей.³⁰⁸

Структури Руху налагоджували співпрацю з робітничим рухом, особливо із шахтарськими колективами Донбасу, що певною мірою збігалось з просвітницькими заходами у східних областях України. Робітничі організації, які у 1989 році стихійно організовувалися під гаслом захисту своїх економічних прав та поліпшення ситуації із споживчими товарами у роздрібній торгівлі, радикалізують свої вимоги, переводячи їх у політичну площину.

З 11 по 15 червня 1990 року у Донецьку відбувався перший з'їзд шахтарів СРСР, на якому представники шахтарських колективів України склали 58 відсотків від загальної кількості делегатів. З'їзд констатував, що розв'язання соціально-економічних проблем можливе лише з огляду на зміну політичного курсу країни. Було прийнято рішення про організацію 11 липня 1990 року одноденного політичного страйку.³⁰⁹ Незважаючи на протидію влади, 11 липня в республіці зупинилися на добу 147 шахт, більше сотні підприємств страйкували одну зміну або декілька годин. На мітинги, що відбувалися того дня у містах та робітничих селищах, прийшли з підтримкою шахтарських вимог представники робітничих колективів інших галузей народного господарства, політичних партій і рухів України. Резолюції мітингів містили вимоги відставки союзного уряду М. Рижкова, вивід парткомів за межі підприємств, націоналізація майна КПРС, деполітизація армії, правоохоронних органів.³¹⁰

Запровадження ринкових відносин потребувало перебудови діяльності профспілок, які мали захищати права робітників від сваволі адміністрації. Недовіра до офіційних профспілок, які розглядалися як продовження командно-адміністративної системи, сприяла появі альтернативних профспілкових організацій. На початок вересня 1990 року в Донецькій області діяли „Вільні профспілки трудящих” (1-1,5 тис. осіб); „Спілка трудящих Донбасу”, яка нараховувала 20 осередків у трудових колективах; було організовано „Союз робітників Горлівки”.³¹¹ На багатьох підприємствах почали виникати осередки Солідарних профспілок України, які діяли не за галузевою, а за професійною ознакою, об'єднуючись на основі конфедерації. Місцеві осередки діяли незалежно, не перераховуючи частини своїх внесків до вищих структур.³¹² Слід відзначити, що

новостворені профспілкові об'єднання були організаційно слабкими, маловідомими абсолютній більшості робітників. Перша масова, незалежна від державних структур профспілка була утворена представниками шахтарських колективів. II з'їзд шахтарів СРСР, який відбувався у Донецьку 22-26 жовтня 1990 року, проголосив себе установчим з'їздом незалежної профспілки гірників (НПГ). До кінця 1990 року організовується виконавче бюро НПГ України, розпочинається створення первинних організацій.³¹³ Поява альтернативних робітничих організацій, значна частина з яких діяла не тільки поза впливом КПРС-КПУ, але й відкрито виступала проти компартійного всевладдя, спонукала офіційні профспілки до подальшої демократизації своєї діяльності. На зборах і конференціях, які відбувалися протягом 1989-1990 років, у профспілкових організаціях Дніпропетровської, Донецької, Львівської та Миколаївської областей лунали заклики до створення вільних, незалежних профспілок, інших самостійних організацій робітників. Активно використовувалися альтернативи при висуванні двох і більше кандидатур на керівні посади у профспілковому середовищі. Загалом у республіці 49 відсотків голів профкомів, 53 відсотки голів цехкомів, більше ніж 44 відсотки профгрупоргів були обрані з двох і більше кандидатур.³¹⁴ Облпрофради Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей у своїй роботі змушені були враховувати думку депутатів місцевих рад, в яких у результаті виборів у березні 1990 року більшість отримали представники Руху та інших демократичних сил. 25 серпня 1990 року пленум Івано-Франківської облпрофради ухвалив рішення про деполітизацію профкомів та їх керівних органів. У профспілкових об'єднаннях посилювалися відцентрові тенденції. У грудні 1990 року конференція профспілки працівників нафтової та газової промисловості Івано-Франківської області визнала недоцільним своє перебування у складі існуючої облпрофради, припинила її фінансування і відкликала своїх представників з її складу.³¹⁵

4 – 7 жовтня 1990 року у Києві було проведено XV позачерговий з'їзд профспілок України. Делегати незадовільно оцінили роботу Укрпрофради, яка склала свої повноваження. Було прийнято Декларацію про утворення Федерації незалежних профспілок України (ФНПУ). У декларації підкреслювалося, що ФНПУ

є самостійною у своїх діях у межах існуючих законів і незалежною від будь-яких державних, господарських органів, політичних і громадських об'єднань республіки, відкритою для професійних формувань трудівників, які визначають свої цілі та завдання. Декларацію підписали представники 49 республіканських галузевих та регіональних профспілкових об'єднань.³¹⁶ Після з'їзду відбулися поступові зміни у стратегії і тактиці профспілкового руху. Було проголошено зміну місця і ролі профспілок у суспільстві, що полягало у прагненні поступового відходу від співпраці з КПУ, намаганні зобразити профспілки в якості впливової та самостійної громадської структури. Наголошено на дотриманні нейтралітету профспілок щодо політичних партій, рухів, об'єднань та організацій і співробітництві з ними з питань захисту інтересу людини праці.³¹⁷

Опитування громадської думки, проведене серед мешканців Києва у 1990 році, показало низький рівень довіри працівників до традиційних профспілок. Лише 39 відсотків опитаних зверталися з потребами, які в них виникали, до профспілкового комітету. 65 відсотків були переконані, що профспілкові активісти залежать від адміністрації й не бажають псувати з нею стосунки, захищаючи інтереси рядових членів профспілки. 44 відсотки робітників були впевнені у тому, що члени профкому користуються пільгами і не зацікавлені в широкому доступі до них рядових членів. 29 відсотків опитаних вважали, що у працівників немає важелів впливу на профактивістів. 72 відсотки трудівників потребували допомоги від профспілкових комітетів вищих рангів, проте один відсоток звертався по неї. Лише 11 відсотків опитаних вважали профспілки організацією, здатною здійснювати захисну функцію щодо рядових членів. 45 відсотків вірили у те, що профспілки мають право на існування лише за умови, що серйозно перебудують структуру та переглянуть функції. 43 відсотки були впевнені у неможливості перебудови організації та в необхідності створення нових профспілок. Діяльність альтернативних профспілок була маловідомою для абсолютної більшості робітників. Лише 2 відсотки опитаних мали докладну інформацію про їх діяльність. 67 відсотків лише чули про них. Менше одного відсотка читали і знали статuti й програми нових профспілок. Схвалювала їх діяльність майже половина опитаних.³¹⁸

У листопаді 1990 року ініціативна група, до якої входили представники низки профспілкових та страйкових комітетів Львова, звернулася з листом до голови обласної Ради В. Чорновола. У ньому зазначалося, що профспілки, які на папері постійно проголошують гасла соціального захисту трудящих, перетворилися на проповідників більшовицької ідеології. Стверджувалося, що страхові фонди профспілками не створюються, а третина профспілкових внесків іде на утримання профспілкового та партійного апарату. Як альтернативу одержавленим профспілкам було задекларовано намір створити Українську конфедерацію вільних профспілок (УКВП). У запропонованому Статуті було відзначено, що Українська конфедерація вільних профспілок є добровільним громадським об'єднанням громадян з метою координації профспілкового руху в умовах ринкової економіки й захисту правових, соціально-економічних і духовно-національних інтересів своїх членів. УКВП виступає за демократію, засуджує антидемократичні диктатури та режими, бореться за зайнятість і соціальне забезпечення життєвого рівня населення. Акцентувалася увага на тому, що УКВП має стати альтернативою одержавленим профспілкам і незалежною у своїх діях від будь-яких державних і громадських організацій.³¹⁹

На початку березня 1991 року у Львові, під патронатом Руху, відбулася Всеукраїнська конференція „Проблеми радикального оновлення профспілок України”. У ній узяли участь 575 науковців, профспілкових працівників з 12 областей України. На конференції виявилися два підходи до профспілкового руху: а) традиційні профспілки повинні бути заміненими на альтернативні; б) у першу чергу слід оновити керівництво профспілок. Першої точки зору дотримувалися представники низки організацій, які виникли на хвилі загальнодемократичного піднесення в західних областях України. Таку позицію висловлювали: голова комітету захисту прав громадян В. Фурманов, голова профкому вільних профспілок залізничників О. Ващук, голова координаційної ради конфедерації вільних профспілок О. Джулик. Іншу точку зору підтримували активісти Руху Я. Кендзьор, О. Влох, представники низки галузевих обкомів профспілок та профкомів великих підприємств Львова.³²⁰ Протистояння у середовищі недавніх політичних союзників виникло в результаті того, що значна частина обласних профспілкових комітетів

почала активно співпрацювати з обласними радами Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей, де більшість мали представники Руху. Наявність розгалуженої профспілкової структури, можливість впливу на більшість робітничих колективів робило традиційні профспілки більш привабливими в якості політичних партнерів для представників Руху ніж аморфні, нерозбудовані альтернативні профспілки та страйкові комітети, які, до того ж, перебували під впливом радикалів з Української Міжпартійної Асамблеї.

У березні-квітні 1991 року знову страйкували шахтарі Донбасу. Представники страйкових комітетів особливо підкреслювали той факт, що страйк є продовженням робітничих виступів 1989 року. Поруч з економічними вимогами – підвищення зарплат і пенсій підземним робітникам у 2,5 рази, підписання нової генеральної тарифної угоди, лунали політичні вимоги – надання конституційності Декларації про державний суверенітет України, запровадження поста Президента в Україні, розпуск Верховної Ради України й проведення нових виборів, деполітизація КДБ, армії, МВС, підпорядкування правоохоронних органів місцевій владі.³²¹ Після різкого підвищення цін, яке відбулося на початку квітня, до страйкуючих гірників приєднуються трудові колективи підприємств Києва, Донецька, Львова, Харкова, Макіївки. Свою солідарність із страйкуючими висловили представники демократичної опозиції. 15 квітня 1991 року було утворено республіканський страйковий комітет, який очолив О. Нагорний. Новим кроком взаємодії між незалежним робітничим рухом та національно-демократичними силами стала конференція представників незалежних профспілок, страйкових та робітничих комітетів, демократичних партій та організацій України, що відбулася 9-10 травня 1991 року в Павлограді. У ній узяли участь 209 чоловік із 13 областей України. Головним питанням порядку дня був пошук шляхів об'єднання робітничого руху України й форми його взаємодії з демократичними силами. Було прийнято рішення про створення організаційного комітету у складі 19 осіб для проведення влітку 1991 року з'їзду Всеукраїнського об'єднання страйкових та робітничих комітетів (ВОСК). Конференція висловила за підготовку до Всеукраїнського страйку-протесту проти підписання Союзного договору. Крім того, були висунуті й інші

політичні та економічні вимоги: ліквідувати монопольну владу КПРС-КПУ, провести департизацію всіх державних та виробничих структур, здійснити приватизацію у сфері виробництва, торгівлі та послуг.³²²

З'їзд Всеукраїнського об'єднання комітетів солідарності трудівників (ВОКСТ), (попередня назва ВОСК), відбувся 21-23 червня 1991 року в Києві у приміщенні Спілки художників УРСР. У його роботі взяли участь 313 делегатів із 21 області і м. Києва. З'їзд розглянув питання про утворення об'єднання страйкових, робітничих і профспілкових комітетів України, прийняв статут, обрав керівні органи. У статуті відзначалося, що надійним гарантом соціального захисту трудівників може бути незалежна Українська держава та побудова в ній суспільства, яке сповідує принципи Загальної декларації прав людини.³²³ У виступах делегатів з'їзду відзначалося, що в умовах диктаторської влади партократів та бюрократів ніхто не захищає інтереси робітників. Офіційні профспілки не мають чіткої позиції у відстоюванні прав трударів. Найголовнішою метою діяльності об'єднання визначено соціальний, правовий і громадський захист людини, а першочерговим завданням – нарощування організаційних структур, повсюдне створення страйкових комітетів. Йшлося про створення організації робітників, селян, інтелігенції із профспілковими функціями, сильної духом солідарності. До неї повинні ввійти страйкові, робітничі комітети, незалежні профспілки, інші структури. Стрижневою ідеєю багатьох виступів була думка про те, що в майбутньому об'єднання має стати незалежною профспілкою, на противагу Федерації незалежних профспілок УРСР.³²⁴ З'їзд висловився за негайний розпуск КПРС-КПУ та націоналізацію майна партії, за вихід зі складу комуністичної імперії, за переобрання у повну власність народу України всіх виробництв, природних багатств та родовищ на українській території, за створення корпорації трудових колективів, яка розпоряджалася б майном підприємств.³²⁵ Характерним був соціальний, віковий та партійний склад делегатів. Із 225 делегатів, які взяли участь у роботі першого дня з'їзду, назвали себе безпартійними 79 відсотків, членами УРП – 9 відсотків, НРУ – 6 відсотків, КПРС – 3 відсотки, ДПУ – 2 відсотки. За соціальним складом: робітників – 60 відсотків, інженерно-технічних працівників – 35 відсотків, студентів – 3 відсотки, пенсіонерів – 1 відсоток. За віком: до 25 років

– 3 відсотки, від 25 до 35 років – 26 відсотків, від 36 до 50 років – 60 відсотків, понад 50 років – 11 відсотків.³²⁶ З'їзд закликав усі трудові колективи створювати незалежні організаційні структури трудящих, які започаткують створення незалежних профспілок. Було висловлено підтримку зародженню в Україні громадянського суспільства, створенню та розбудові демократичних громадянських організацій та політичних партій.³²⁷

Таким чином, робітничий рух відіграв важливу роль у демократизації суспільно-політичного життя України, сприяв утвердженню її державного суверенітету. Визначальну роль у виникненні робітничих організацій та незалежних профспілок відіграли шахтарі України. Страйкові комітети стали справжньою школою боротьби шахтарів за свої права, важливою складовою загальносоюзного робітничого руху. Якщо влітку 1989 року вимоги страйкуючих гірників мали переважно соціально-економічний характер, то виступи у 1990 та 1991 роках набули політичного спрямування. Певна недовіра до представників національно-демократичних сил поступово переходить у співпрацю та політичне партнерство. Поява альтернативних профоб'єднань змусила традиційні профспілки змінювати ставлення до виконання своїх обов'язків перед робітниками, перебудувати свої взаємини з державою.

Протистояння між національно-демократичними силами та КПРС-КПУ вплинуло на діяльність національно-культурних товариств України. В інформаційній записці, підготовленій для членів ЦК КПУ на початку 1991 року, відзначалося, що у середовищі культурологічних товариств зростає інтерес до програм опозиційних партій та рухів, які діють у республіці. Окремі з них відходять від культурницьких цілей, стають на шлях конфронтації з партійними органами, втягуються у деструктивні акції Руху та інших політичних структур. Це стосується діяльності республіканського та місцевих товариств польської культури, української асоціації народів Сходу, Київських товариств азербайджанців, ассірійців, німців, Львівських – вірменського й російського (ім. академіка Сахарова). У деяких республіканських товариствах (вірменському, тюркському) відбувся розкол, – частина їх членів об'єдналася в альтернативні формування прорухівської

орієнтації.³²⁸ На думку компартійних аналітиків, причиною, яка призвела до подібного перебігу подій, була відсутність зацікавленості місцевих партійних та радянських органів у вирішенні проблем національних меншин. Керівництво національно-культурних товариств постійно зверталось з проханням до ЦК КПУ, парткомів, місцевих органів влади з проханнями надати приміщення, фінансові дотації, сприяти підготовці телерадіопередач, випуску періодичних видань національними мовами, повернення культових споруд, звільнення культурно-освітніх товариств від надмірного оподаткування, розширення представництва національних меншин у місцевих органах влади та управління. Однак більшість цих проблем не вирішувалася.

Національні конфлікти, які почали проявляти себе в часи лібералізації комуністичного режиму, стали чинником дестабілізації суспільно-політичної ситуації у багатьох республіках СРСР (Казахстан, Узбекистан, Азербайджан). Вони були наслідком імперської колоніальної політики та потребували від національно-демократичних сил особливої делікатності у взаємодії з організаціями національних меншин. Особливого значення для стабільного розвитку України набували відносини між представниками українського та російського етносів. За даними перепису населення 1989 року, в республіці проживало 11,3 млн. росіян (22 відсотки населення), близько 5 млн. українців вважали своєю рідною російську мову. Діяло 4633 школи з російською мовою викладання. Російською мовою виходили 101 часопис та 486 газет.³²⁹ Для більшості росіян, що проживали на зрусифікованому Сході та Півдні України, особливої потреби у захисті своїх мовних та культурних прав не існувало, тоді як бурхливий неформальний рух у Західних областях, одним з гасел якого була боротьба з русифікацією, викликав у росіян настороженість та занепокоєння. Саме тому у Львові розпочали свою діяльність національно-культурні організації росіян України. Підвищенню громадсько-політичної активності росіян сприяли історичні чинники. Якщо на Сході та Півдні України росіяни завжди почувалися комфортно в національно-культурному плані, фактично не відчували наявності україномовного середовища, то в Галичині та Закарпатті, які ввійшли до складу Радянського Союзу в роки Другої світової війни, мовна та

культурна ситуації були іншими, що сприяло самоорганізації та налагодженню контактів із національно-демократичними силами. У 1990 році в Львові розпочало роботу російське культурне товариство ім. академіка Сахарова. У зверненні до громадян Львівської області підкреслювалося, що „товариство визнає право націй на самовизначення і, зокрема, право української нації на створення незалежної, соборної Української держави. Товариство відмежовується від імперської політики Союзного керівництва по відношенню до національних утворень і робить все, щоб російськомовне населення ніколи не було використано на території суверенної України в якості „троянського коня”. Товариство вважає своїм обов’язком бути на Україні достойним представником російськомовної культури, всіх духовних та матеріальних досягнень відроджуваної незалежної Росії.”³³⁰ У вересні 1990 року товариство ім. Сахарова розробило концепцію створення та функціонування російської общини на Львівщині, до якої, на погляд авторів, мали увійти російські товариства, що діяли на Львівщині. Головною метою російської общини мало стати сприяння відродженню та розвитку російської культури, забезпечення умов для повноправного життя російськомовних громадян.³³¹

4 січня 1991 року у Львові відбулася громадсько-політична конференція „Українсько-російські взаємини в суверенній Україні”. Організаторами конференції були УРП, ПДВУ, російське товариство ім. О. Пушкіна, Львівська крайова рада Руху. На відкритті конференції голова Львівської обласної ради В. Чорновіл заявив, що національна політика КПРС полягає у провокуванні міжетнічних конфліктів, про що свідчать події в Нагорному Карабаху та Баку. В Україні національних конфліктів немає, і це не лише завдяки притаманній українському народу толерантності у ставленні до інших культур, але завдяки зваженій позиції демократичних сил.³³² В ухвалі конференції висловлювалося сподівання на те, що інтереси російської громади в незалежній Україні має забезпечувати національно-культурна автономія, що базуватиметься на засадах самоврядування при сприянні держави та вільного розвитку зв’язків з Росією. Учасники конференції засудили намагання реакційних сил у КПРС-КПУ привласнити роль „захисника” російського й російськомовного населення та провокувати російську громаду до боротьби з українським

національно-демократичним відродженням. Виразником інтересів росіян України повинні бути, передусім, організації й товариства, створені шляхом самоорганізації громадськості на засадах демократії, органічного розвитку суспільної ініціативи й співпраці з українськими та іншими національно-демократичними рухами в Україні.³³³ Активна участь росіян України у підтримці незалежності Української держави під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 засвідчила вірність обраного національно-демократичними силами вектора співпраці з російськими національно-культурними товариствами, зрілість та толерантність у міжнаціональних стосунках, що притаманна українському етнокультурному середовищу.

Територією потенційного міжнаціонального конфлікту міг стати Кримський півострів. 14 листопада 1989 року Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію „Про визнання незаконними і злочинними актів проти народів, що були піддані насильницькому переселенню та забезпеченню їхніх прав.” З цього часу розпочинається процес масового повернення кримських татар у Кримську область України. Слід відзначити, що з кінця 50-х років ХХ ст., незважаючи на заборону з боку радянської влади, кримські татари нелегально поверталися на свою батьківщину. Станом на 1 жовтня 1973 року у Кримській області проживало 3496 громадян кримськотатарської національності (567 сімей), з яких 2303 особи (392 сім'ї) прибули в Крим, починаючи з осені 1967 року.³³⁴ На початку 1988 року в УРСР проживало понад 20 тис. кримських татар. З них, у Донецькій області – 700 осіб, Запорізькій – 2 тис., Херсонській – 6,7 тис., Кримській – 13,9 тис. осіб.³³⁵

Кримськотатарські неформальні організації використовували різні методи, виборюючи право народу жити на своїй землі: проведення мітингів та пікетів, звернення в міжнародні інстанції з вимогами відновлення кримської автономії, організація факультативів з вивчення кримськотатарської мови та літератури, несанкціонований переїзд до Криму. У Мелітополі (Запорізька область) члени ініціативної групи кримськотатарського національного руху Семдяєв, Куртиміров, Бектиміров, Рамазанов 18 жовтня 1987 року організували несанкціонований владою мітинг з вимогою вирішення кримськотатарської проблеми.³³⁶ 23-24 квітня 1988

року відбулася IV Всесоюзна нарада представників ініціативних груп кримськотатарського національного руху, на якій було рекомендовано кримським татарам розпочати масове повернення до Криму.³³⁷ 21 липня 1988 року активісти кримськотатарського руху були на прийомі у Президії Верховної Ради СРСР, вимагаючи створення автономної республіки в Криму.³³⁸

Повернення кримських татар на батьківщину, підвищення національної самосвідомості, сприяли зростанню в них зацікавленості до рідної мови, культури та духовної спадщини. З кінця 80-х років поступово відновлюється репресована одночасно з народом кримськотатарська школа. З 1 січня 1989 року в Терентієвській середній школі Мелітопольського району було відкрито факультатив з вивчення кримськотатарської мови та літератури. З березня 1989 року в середніх школах № 13, 20, 22, 23 міста Мелітополя створено гуртки з вивчення кримськотатарської мови.³³⁹

На початку 1989 року в Кримській області проживало понад 36 тис. осіб кримськотатарської національності. З 1 січня по 15 травня 1989 року до Криму прибуло 6199 осіб. Місцеві радянські органи продовжували перешкоджати кримським татарам в отриманні кримської прописки. За порушення паспортних правил у 1988 – першій половині 1989 року було притягнуто до адміністративної відповідальності 6,7 тис. осіб кримськотатарської національності, проти них було порушено 77 карних справ. Дієвим методом захисту своїх прав кримські татари обрали мітинги та пікети. Так, Сімферопольський райвиконком у 1988 році відмовив у прописці понад 100 сім'ям кримських татар, багато з яких проживали в будинках, що були ними куплені приватно. Під тиском учасників мітингу, проведеного 26 лютого 1989 року, райвиконком змінив своє рішення на позитивне. З 1 січня по 15 травня 1989 року кримськими татарами було проведено 22 мітинги, з яких 15 були несанкціонованими. У них взяли участь 4,5 тис. осіб.³⁴⁰ Мітинги організовувалися активістами кримськотатарського національного руху. Промовці на мітингах вимагали визнання права кримськотатарського народу на повернення до Криму; відміни бюрократичних перешкод при отриманні кримської прописки, легалізації кримськотатарських національно-просвітницьких організацій.

Несанкціоноване повернення кримських татар на свою історичну батьківщину ускладнювало суспільно-політичну ситуацію на півострові. На початку жовтня 1989 року у селі Плодове Бахчисарайського району відбулася сутичка між російськомовною й татарською молоддю, під час якої загинув учень 10 класу місцевої школи А. Пампук. Шовіністично налаштовані сили намагалися використати інцидент для нагнітання антитатарських настроїв. 13 жовтня того ж року на будівлі відділення зв'язку села Плодове з'явилася листівка з антитатарськими закликами за підписом „Союз спасения славян”.³⁴¹ Отже, задовго до формального визнання свого права на проживання в Криму, кримські татари шляхом вуличного тиску на владні структури розпочали процес повернення свого народу на історичну батьківщину. На початок жовтня 1990 року до Криму повернулося понад 100 тис. кримських татар.³⁴²

26-29 червня 1991 року в Сімферополі відбувся II Курултай кримськотатарського народу (I Курултай відбувся 25 березня 1917 року). В його роботі взяли участь 264 делегати, обрані від кримських татар, які проживали в різних регіонах колишнього СРСР. Курултай ухвалив Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу, сформував Меджліс як вищий єдиний повноважний представницький орган кримськотатарського народу, затвердив положення про національний прапор та національний гімн, підтримав перехід на латинську графіку. Головою Меджлісу було обрано лідера Об'єднаного кримськотатарського національного руху М. Джемілева. Інша впливова кримськотатарська організація – Національний рух кримських татар бойкотувала збори. На випадок протидії з боку органів державної влади Курултай доручив Меджлісу домагатися визнання за кримськими татарами статусу народу, який проваде боротьбу за своє національне визволення.³⁴³

У березні 1990 року Указом Президії Верховної Ради УРСР було створено Державний комітет у справах національностей. Його головними напрямками діяльності стало: управління національними процесами та регулювання національних відносин у республіці; розробка та реалізація законопроектів, що стосуються національних меншин республіки; розробка та контроль за здійсненням

державних програм розвитку для національних груп; вивчення та забезпечення їх інтересів у сферах мови, освіти, культури; координація діяльності міністерств, відомств, громадських організацій у забезпеченні соціально-культурних запитів національностей; сприяння підготовці національних кадрів для навчальних закладів, установ культури, засобів масової інформації.³⁴⁴

Національно-культурні процеси перебували в полі зору Верховної Ради України. Комісія парламенту з питань культури та духовного відродження на початку 1991 року негативно оцінила роботу органів державного управління по створенню умов для розвитку культур національних меншин. Було відзначено, що на кінець лютого 1991 року в Україні діяло 87 національно-культурних товариств, у тому числі 22 єврейських, 8 російських, 8 польських, 6 болгарських, 5 вірменських, 4 грецьких, 3 німецьких. Діяло також по 2 кримськотатарських, караїмських, молдавських і румунських товариства. Комісія визнала, що товариства не отримували належної матеріальної, фінансової, правової, методичної допомоги від держави, необхідної в умовах їх утворення та розвитку.³⁴⁵

Подальша демократизація суспільних процесів в Україні сприяла відродженню громадських організацій, заборонених за радянської влади. У жовтні 1989 року у Львові відбулася установча конференція відновленого наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ). Товариство діяло у Львові з 1873 по 1939 рік. На початку 1940 року, під тиском радянської влади, відбулася самоліквідація товариства у зв'язку з перспективою утворення в західних областях України наукових установ АН УРСР. У зверненні організаторів конференції до Львівського обкому КПУ було висловлено прохання підтримати ініціативу по відновленню діяльності у Львові НТШ як міжвідомчої добровільної асоціації вчених регіону. Необхідність товариства полягала у недостатньому рівні досліджень, пов'язаних з розвитком української культури, зокрема, в галузі фольклористики та етнографії, мови, літератури, мистецтвознавства та історії. Потребували регіональної координації на міжвідомчій основі із залученням творчих та академічних інститутів, вузів та музеїв дослідження в галузях екології, економіки, географії, проблем природознавства.³⁴⁶

23 березня 1991 року у Львові відбулася конференція представників громадськості Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, присвячена відновленню діяльності товариства “Рідна школа” – самодіяльної добровільної громадської організації, яка існувала в Галичині до 1939 року. Концептуальною основою діяльності товариства, як записано у програмі, були ідеї свободи, рівності, гуманізму, толерантності, суверенітету України як основної умови становлення національної системи освіти; роздержавлення системи освіти та поступовий перехід її закладів під опіку громади; усвідомлення нації як природного середовища для духовного та творчого становлення суспільства. Мета відновлення товариства полягала у всебічному сприянні відродженню української школи та дитячих дошкільних установ на національно-демократичних засадах з орієнтацією на пріоритет загальнолюдських цінностей.³⁴⁷

Навесні 1990 року на Львівщині відновив свою діяльність Союз Українок, який було засновано в 1921 році і який діяв на території Західної України до 1939 року. Союз Українок активно співпрацював із Рухом, пропагуючи серед жіноцтва ідею суверенітету України, критикуючи діяльність жіночих рад, які співпрацювали з КПУ. Так, у газеті „За вільну Україну” піддавалася критиці добродійна акція, організована жіночими радами Львівщини, яка полягала у зборі продуктів для дітей Чорнобильської зони. Автор статті А. Пашко вважала, що „свою діяльність запопадливі комуністки почали з того, що запустили руки в державну і кооперативну кишеню, щоб створити собі добру репутацію за чужий рахунок. Везучи під червоним прапором товари широкого вжитку до Східної України, хочуть показати, що вони є гуманістами і захисниками покривджених.”³⁴⁸

Активно брала участь у політичному житті України інша жіноча громадська організація. 8-9 вересня 1990 року у Запоріжжі відбувся перший з’їзд організації солдатських матерів України (ОСМУ), у роботі якого взяли участь 135 делегатів з усіх регіонів України. Організаційний комітет з підготовки з’їзду було сформовано на форумі солдатських матерів, що відбувся в Запоріжжі 14-15 липня 1990 року. Його очолила Л. Трухманова. З’їзд розглянув питання роботи комітетів солдатських матерів, обрав Республіканський комітет солдатських матерів, затвердив статут

організації, прийняв резолюцію та наказ-звернення до синів, військовослужбовців.³⁴⁹ У статуті підкреслювалося, що ОСМУ – добровільна громадська спілка, яка у своїй діяльності керується Конституцією України, чинним законодавством і своїм Статутом. Було відзначено, що ОСМУ домагатиметься повернення солдатів та матросів, призваних на військову службу з українських міст і сіл, для проходження служби на території України, повернення юнаків з інших республік, що входять до СРСР, для служби на своїх територіях, встановлення постійного контролю за призовом і проходженням військової служби в кожному гарнізоні України. У резолюції та наказі-зверненні до народних депутатів УРСР вказувалося на важливість якнайшвидшого повернення солдатів та матросів строкової служби в Україну.³⁵⁰ 28 вересня 1990 року у приймальню ЦК КПУ звернулася група представників ОСМУ з більш широкими вимогами: проходження українськими юнаками військової служби на території України, створення національної професійної армії України, деполітизації армії, ліквідації військово-будівельних частин, забезпечення соціального захисту військовослужбовців. Усі призовники осіннього призову повинні були служити на території України.³⁵¹

Сталися зміни у тактиці національно-демократичних сил. Улітку 1990 року під егідою Руху, ТУМу ім. Тараса Шевченка, інших громадських організацій відбувалися різнопланові пропагандистські заходи на сході України, але найбільшу занепокоєність ЦК КПУ викликали спроби націонал-демократів налагодити дієві контакти з робітничим рухом та посилення антикомуністичних настроїв у студентському середовищі. Апробовані методи та форми політичної боротьби поповнюються новими. Так, 9 серпня 1990 року у Києві відбувся двогодинний попереджувальний екологічний страйк з вимогою вирішити проблеми, пов'язані з аварією на Чорнобильській АЕС. Повністю або частково страйкувало 31 підприємство. Лунали заклики, співзвучні вимогам політичного страйку 11 липня 1990 року, організованого страйкомами Донбасу та підтриманого робітниками в 7 областях республіки: демонтаж пам'ятників Леніну, роздержавлення підприємств, деполітизація державних органів, армії та КДБ, гарантії того, що юнаки осіннього призову залишаться служити на території України. На мітингу було заявлено про

можливість створення Всеукраїнського страйкового комітету на основі налагодження зв'язків із страйкарями Донбасу та Західної України.³⁵²

У серпні 1990 року під грифом „Цілком таємно” ідеологічний відділ інформував ЦК КПУ про те, що пік студентської політичної активності припадатиме на жовтень-листопад 1990 року. Відзначалося, що саме на цей період очікується сплеск політичного тиску об'єднаних антипартійних сил республіки. Студентству буде відведено чи не основну роль для проголошення, озвучення, поширення гасел з закликами усунути з політичної арени КПРС-КПУ. Найбільш згуртованих виступів студентів (вони можуть супроводжуватися мітингами, бойкотами, голодуванням, актами громадянської непокори) слід очікувати у Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Дніпропетровську, Харкові і Києві. Констатувалося, що за даними соціологічних досліджень, у цих містах близько 10 відсотків студентів відносять себе до представників радикальних поглядів.³⁵³

Вершиною політичної та громадської активності молодіжних організацій в 1990 році стало студентське голодування в Києві 2-17 жовтня. У ньому брали участь 154 студенти (розпочали голодування 119 студентів та 120 осіб, які обслуговували наметове містечко) з вимогами: відставки Голови Ради Міністрів В. Масола, дострокових виборів до Верховної Ради України, відмови України від підписання Союзного договору, націоналізацію майна КПРС та ВЛКСМ, повернення юнаків, які відбували військову службу за межами України.³⁵⁴

Хоча вимоги голодуючих були реалізовані частково (відставка В. Масола), але показали слабкість і розгубленість влади. На хвилі ейфорії від перемоги 25-28 жовтня відбулися другі Всеукраїнські збори НРУ. На них були присутні 2125 делегатів, які представляли понад 630 тис. членів Руху (інформація прес-центру Руху, яку наводить В. Ковтун).³⁵⁵ Автор погоджується з думкою А. Русначенка про перебільшення числа учасників Руху.³⁵⁶ Хоча, якщо врахувати зміни у статуті Руху, які були проведені на зборах (визнавалося не тільки індивідуальне але й асоційоване членство), то механічне об'єднання прихильників більше ніж 40 політичних та громадських організацій (які входили на той час до Руху) може дати таку цифру. 56,7 відсотка делегатів були зі Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської

областей та Києва. 25,3 відсотка делегатів належали до ТУМу ім. Тараса Шевченка.³⁵⁷

На зборах було розглянуто і прийнято зміни і доповнення до Програми і Статуту Руху. Головною метою своєї діяльності Рух визнав боротьбу за незалежність України, створення ненасильницькими методами демократичної парламентської республіки. З назви організації було вилучено слова „за перебудову”. Суттєві доповнення було внесено до Статті 7 статуту: „Рух бере участь у формуванні органів державної влади і управління, а також у здійсненні влади через своїх представників, вибраних депутатами в органи влади всіх рівнів.”³⁵⁸ Так формувалися передумови створення на базі Руху політичної партії, але більш важливою на той момент була необхідність згуртування всіх національно-демократичних сил навколо Руху для боротьби за незалежність України.

Таким чином, наявність політичної складової в діяльності різнопланових громадських організацій, заходи яких часто слугували засобом досягнення політичних цілей, сприяли посиленню уваги новостворених політичних партій, Руху, КПУ до пошуків необхідної підтримки з боку громадських організацій (жіночих, молодіжних, робітничих, культурологічних тощо).

Для отримання об'єктивної інформації про політичні уподобання українських громадян компартійна влада проводила соціологічні опитування. Так, улітку 1990 року ідеологічний відділ ЦК КПУ під грифом „Таємно” розіслав в обкоми партії матеріали республіканського соціологічного дослідження „Компартія України на етапі оновлення”, проведеного у квітні – травні 1990 року у м. Києві, Донецькій, Запорізькій, Кримській, Львівській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській областях України. Всього було опитано 3250 осіб, які представляли всі соціально-демографічні групи населення, у тому числі 1105 членів КПРС. На запитання „Уявіть, що завтра Ви берете участь у загальнонародному голосуванні і повинні вибрати, якій партії бути правлячою в нашій країні. Чи проголосували б Ви за КПРС?” – соціологи отримали таі відповіді (Див. Таб. 2.3).³⁵⁹

Таблиця 2.3

Соціальна група	“Так”	“Ні”
робітники	29%	40%
колгоспники	47%	14%
спеціалісти сільського господарства	48%	26%
спеціалісти технічного профілю	30%	40%
спеціалісти гуманітарного профілю	41%	24%
керівники	34%	31%

Відповідь на те саме запитання, але за віковими групами. (Див. Таб. 2.4)³⁶⁰

Таблиця 2.4

Вікова група	“Так”	“Ні”
До 24 років	25%	34%
25 – 29 років	29%	38%
30 – 39 років	33%	35%
40 – 49 років	36%	34%
50 – 59 років	42%	27%
60 і більше років	48%	26%

На запитання: „Хто, на Вашу думку, може вивести республіку з напруженої ситуації?” – були отримані такі відповіді: КПУ – 21 відсоток, Демократична платформа у КПУ – 11,05 відсотка, Рух – 12,25 відсотка, „Зелений світ” – 1,74 відсотка, соціал-демократичні групи – 4,45 відсотка, сам народ – 19,67 відсотка.³⁶¹

Опитування зафіксувало падіння авторитету КПУ серед соціальних груп, які традиційно вважалися її соціальною базою, – робітників та інженерно-технічних працівників. На жаль, у дослідженні не було чітко сформульовано термін „спеціалісти гуманітарного профілю”, яких навряд чи можна ототожнити зі словом „інтелігенція”. На наш погляд, організатори опитування мали на увазі не лише творчу інтелігенцію, викладачів вузів, науковців та вчителів, але і велику групу

державних службовців, економістів, бухгалтерів, партійних та радянських працівників. Чітко проявляється залежність між віком респондентів та зростанням прихильності до КПУ. Якби вибори проводилися на багатопартійній основі, то демократичні сили (Рух, Демплатформа в КПУ, „Зелений світ”, соціал-демократичні групи) могли здобути більшість. Тривожним сигналом для всіх учасників політичного процесу в Україні мали стати відповіді майже 20 відсотків опитаних, які не вірили у здатність КПУ та її опонентів вивести Україну з кризи.

Дослідження показало, що більшість громадян України заклопотані вирішенням повсякденних життєвих проблем. 78,22 відсотка опитаних вважали, що у першу чергу потрібно вирішувати екологічну проблему; продовольчу – 75,82; потреби населення у товарах – 62,85; забезпечення порядку та дисципліни – 62,85; житлову проблему – 56,91; розвиток культури – 21,24; поліпшення міжнаціональних відносин – 23,3; гарантії свободи та демократії – 19,74 відсотків.³⁶²

Втрата КПРС-КПУ політичної ініціативи була викликана не лише зростанням популярності серед громадян України лозунгів національно-демократичних сил. Статус правлячої партії, яка протягом десятиліть комуністичного режиму не мала політичних супротивників, сприяв атрофії політичної волі в умовах розвитку неформального руху та політичного плюралізму. Рух, новостворені політичні партії у своїй діяльності опиралися на безкорисливу підтримку мільйонів українців, які мали змогу реалізувати свої права та свободи шляхом об'єднання у неформальні, вільні від компартійного диктату організації. Бюрократична верхівка КПУ реагувала із запізненням на політтехнологічні знахідки опонентів. Керівництво КПУ прагнуло переломити несприятливий для себе вектор суспільно-політичного розвитку, віднайти нові методи співпраці з громадськими організаціями, протиставити неформальним структурам своїх союзників, за потреби – допомагати їх створенню. У програмних принципах діяльності Компартії України, ухвалених на XVIII з'їзді КПУ у липні 1990 року, декларувалася необхідність у сприянні відродженню робітничого, селянського руху, підтримці громадської активності інтелігенції.³⁶³

Сталися певні зміни в апараті ЦК КПУ. Постановою Політбюро ЦК КПУ від 14 серпня 1990 року у структурі апарату ЦК був утворений відділ по зв'язках з Радами,

політичними та громадським організаціями у складі 13 осіб. На вересневому (1990 р.) Пленумі ЦК КПУ утворено відповідну комісію. Для поліпшення керівництва роботою комісії на квітневому 1991 р. Пленумі ЦК КПУ встановлено нову посаду секретаря ЦК, на яку обрано В. Лісовенка.³⁶⁴

Компартійні комітети намагалися створити масову суспільно-політичну організацію, альтернативну Рухові. 27 листопада 1989 року на робітничих зборах представників трудових колективів Київського виробничого об'єднання „Київтрактородеталь” було запропоновано створити Спілку трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ). Звернення було підтримано колективами колгоспів „Іскра” Черкаської області, „Правда” Чернігівської, радгоспу „Гоголівський” Київської, „УкрНДІкартоплезнавства”. В інформації, яка надійшла до ЦК КПУ, відзначалося, що партком ВО „Київтрактородеталь” підтримує ініціативу і буде надавати необхідну допомогу у становленні цієї організації.³⁶⁵

24 лютого 1990 року у Києві відбувся установчий з'їзд Спілки трудящих України. На з'їзді було представлено 850 делегатів із 22 областей республіки від понад 500 трудових колективів. До складу спілки на правах колективних членів увійшли народжені творчістю обкомів КПУ організації „Громадянський форум”(Київ), Львівська робітнича спілка „Братерство”, Народний рух Луганщини, Громадський рух Чернігівщини „Національна єдність” та інші. Відзначалося, що за перші місяці існування СТУ до її лав влилися понад два мільйони трудящих.³⁶⁶ У статуті, який був прийнятий на установчому з'їзді, зазначалося, що СТУ є масовою добровільною громадсько-політичною організацією, що об'єднує всіх, хто щиро зацікавлений у рішучому оновленні радянського суспільства. Основними цілями та завданнями СТУ було: об'єднання зусиль всіх трудящих для докорінного перетворення суспільства на базі демократичних, гуманних цінностей соціалізму; згуртування всіх націй та народностей республіки й країни на основі рівності їхніх прав та поваги інтересів, недопущення переваги однієї нації над іншою; зміцнення радянської федерації, суверенних прав Української РСР, усіх республік в єдиному оновленому союзі.³⁶⁷ Створена у „найкращих” традиціях масових радянських

громадських організацій, СТУ залишилася на папері, про її практичну діяльність в 1990-1991 роках. майже нічого не відомо.

Доклавши рук до створення „масової робітничої” організації, функціонери ЦК КПУ розпочинають боротьбу за збереження компартійного впливу на селянство. Представників аграрного відділу ЦК КПУ було направлено у Львівську область для проведення зустрічей з членами КПРС, які 8 березня 1990 року опублікували звернення до селян, робітників та інтелігенції України про необхідність створення Української селянсько-демократичної партії. Під тиском гостей з Києва низка членів ініціативної групи заявили, що партію створювати передчасно, а інтереси сільських жителів може захищати громадська організація – Спілка селян. Більшість членів ініціативної групи на чолі з І. Юхновським висловилися за створення селянської партії. Підсумовуючи звіт про відрядження до Львова, Є. Чулаков, який очолював аграрний відділ ЦК КПУ, зазначив необхідність „на противагу Руху і селянсько-демократичній партії, представники яких проводять значну роботу на селі, в найближчі строки організувати Спілку селян України.”³⁶⁸

8 червня 1990 року в газеті “Сільські вісті” було надруковано проект програми та статуту Селянської спілки України (ССУ). Головною метою ССУ було визначено сприяння пріоритетному розвитку сільськогосподарського виробництва і всього агропромислового комплексу, прийняття і втілення в життя законів, спрямованих на захист інтересів селянства, докорінне піднесення його добробуту, культурного і духовного рівня, активізацію політичної діяльності, розвиток сільськогосподарського виробництва та аграрної науки суверенної України у складі оновленої федерації.³⁶⁹

Незважаючи на „гру на випередження” з боку КПУ, наступного дня у Києві було проведено установчий з’їзд української селянсько-демократичної партії (УСДП). У його роботі взяли участь 99 осіб. Учасники з’їзду вимагали посилити соціальний захист селян, ліквідувати колгоспи, роздати землю у приватну власність селянам. Лунали заклики про необхідність економічної та політичної самостійності України, налагодження співробітництва з молодіжними організаціями „Сокіл” та „Пласт”.³⁷⁰ Згідно з програмою, головною метою УСДП було визначено „побудову

самостійної правової Української народної держави з пріоритетом загальнолюдських цінностей та моралі, де не буде монополії однієї партії над іншими, де влада партій обмежуватиметься конституційним устроєм, рамками парламентаризму та впливом засобів масової інформації, вільних від цензурного нагляду з боку партійних та державних структур.”³⁷¹ Очолили партію С. Плачинда, Р. Кузьмич, Г. Криворучко та В. Щербина.

25-26 вересня 1990 року у Києві відбувся установчий з’їзд Селянської спілки України. У роботі з’їзду взяли участь 562 делегати, які представляли обласні організації ССУ, створені протягом липня – вересня 1990 року. За інформацією організаційного комітету спілки, у виборах делегатів брали участь понад шість мільйонів трудівників села. Від Львівської та Івано-Франківської областей були присутні окремі делегати.³⁷² Розвиток політичної ситуації в Україні сприяв певним змінам в остаточному проекті програми та статуту. У програмі спілки зникли заклики до участі суверенної України у складі оновленої федерації, відсутні згадки про співпрацю з КПУ. Разом з тим, основні статутні завдання ССУ повторювали положення аграрної політики КПУ, що були сформульовані у Програмних принципах діяльності Компартії України, ухвалених у червні 1990 року. Вони полягали у вираженні та захисті інтересів трудівників всього агропромислового комплексу України, спрямуванні діяльності на реалізацію пріоритетності соціального розвитку села й агропромислового комплексу у народному господарстві України, сприянні підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва і забезпечення країни продовольством, на здійснення нової соціальної політики на селі, надання селянам права вибору форм власності і господарювання, забезпечення соціальної та правової захищеності.³⁷³ Головою спілки був обраний І. Мозговий.

Керівництво Компартії України було змушене реагувати на процеси, які відбувалися у національно-культурному середовищі республіки. Поява товариств, які співпрацювали із національно-демократичними силами, спонукала до пошуків союзників серед національно-культурних товариств російської меншини. В аналітичній записці „Про роботу з російськомовним населенням Української РСР” визнавалася участь ЦК КПУ в організації та проведенні 17 березня 1990 року в

Києві установчої конференції українського республіканського товариства російської культури “Русь”. У роботі конференції взяли участь 180 осіб із 19 областей України. Основною метою та завданням товариства було визначено сприяння всебічному розвитку російської культури та мови; виховання національної гідності, історичної пам’яті, дбайливого ставлення до культурної національної спадщини; пропаганда цінностей російської культури; виховання серед людей, особливо серед молоді, шанобливого ставлення до будь-якої культури; посилення об’єднавчих начал слов’янських культур; створення умов для задоволення культурних запитів громадян УРСР, які вважають своєю рідною мовою російську; неприйняття всіх форм націоналізму та шовінізму; сприяння співіснуванню української та російської мов у різних сферах життя.³⁷⁴

Акцію у відповідь на культурологічний наступ українських національно-демократичних організацій на Сході України (святкування 500-річчя українського козацтва та православного Різдва) КПУ та союзні громадські об’єднання організували через декілька місяців. У березні 1991 року на загальних зборах міської Організації ветеранів війни в Запоріжжі було ухвалено звернення до трудових колективів, громадян України, партій та громадських організацій про необхідність зустрічей з ветеранами Великої Вітчизняної війни у Західних областях України під назвою марш Миру „Братерство” та присвяченого 50-річчю початку Великої Вітчизняної війни. Бюро міськкому КПУ ухвалило не лише підтримати звернення ветеранів, але вирішило очолити ініціативу. Було створено організаційний комітет для координації дій з об’єднанням ветеранів. Партійні комітети міста зобов’язалися разом з ветеранами провадити роз’яснювальну роботу у трудових колективах та за місцем проживання. Ідеологічний відділ міськкому КПУ мав сприяти інформаційному забезпеченню маршу Миру „Братерство”, використовуючи періодичну пресу, радіо, телебачення.³⁷⁵

Ідея проведення маршу Миру була підтримана в ЦК КПУ, що призвело до зміни формату акції, яка відбувалася з 17 по 25 червня 1991 року в усіх обласних центрах України. У трьох маршрутах, які з’єднували всі регіони України, брали участь більше ніж 1,5 тис. ветеранів війни, членів їх сімей, партійних,

комсомольських та радянських функціонерів. На проведення маршу було виділено 40 тис. крб. На пленумі Запорізького міськкому КПУ у липні 1991 року були визначені два чинники, які, на думку комуністів, мали сприяти перетворенню одноразової акції на всеукраїнський рух „Братерство”. Перший полягав у тому, що рух „Братерство” міг стати на заваді поширення в Україні екстремізму, націоналізму та фашизму. Другий чинник зводився до керуючої та спрямовуючої ролі КПУ.³⁷⁶

На суспільно-політичне життя України впливали наслідки радянського вторгнення в Афганістан наприкінці 70-х років ХХ ст. Лише 15 лютого 1989 року останній радянський солдат залишив Афганістан. За майже десять років неоголошеної війни до України не повернулося 3360 воїнів, з яких 3280 загинули, а 80 пропали безвісти або були захоплені у полон. Наприкінці 80-х років ХХ ст. в Україні проживало близько 150 тис. учасників війни в Афганістані. З них, було поранено більше ніж 8 тис. осіб, 3560 стали інвалідами, залишилися без підтримки загиблих синів 1982 батька та 2729 матерів, здебільшого пенсійного віку. Стали вдовами 505 жінок, сиротами – 711 дітей.³⁷⁷ Афганська війна висвітлила не тільки авантюризм та неспроможність тогочасної кремлівської влади адекватно оцінити ризики від силового вирішення проблеми, прорахувати реакцію світової спільноти, нездатність усвідомити негативний відгомін війни серед громадян СРСР. Відсутність об’єктивної інформації про події в Афганістані, поява в кожному районі України тих, кому пощастило повернутись з війни, та могил тих, хто загинув, спричинили суспільне невдоволення компартійним керівництвом, яке замовчувало масштаби подій. Слід зазначити, що „афганська” тема, як і аварія на Чорнобильській АЕС, вміло використовувалася критиками радянської системи у політичній боротьбі проти КПУ за часів перебудови. Разом з тим, компартійні та комсомольські структури, особливо з 1985 року, змушені були приділяти дедалі більше уваги зростаючій соціальній активності демобілізованих „афганців”. Влада надавала певні пільги воїнам-інтернаціоналістам, зокрема при вступі до навчальних закладів, при вирішенні житлових та санаторно-лікувальних проблем. Обкоми та райкоми комсомолу беруть під свою опіку неформальні клуби з підготовки підлітків до служби в армії, які створювалися „афганцями”. Так, у Запорізькій області з 1985 по

1989 роки було створено близько 130 військово-патріотичних клубів, якими керували звільнені у запас „афганці”.³⁷⁸ Під егідою ЦК ЛКСМУ у Севастополі з січня 1989 року розпочав діяльність республіканський Центр військово-патріотичного виховання, головним завданням якого стала координація та проведення військово-патріотичних та оборонно-масових заходів. Центр надавав необхідну організаційно-методичну допомогу активістам клубної роботи. В обласних центрах, містах та районах, на великих підприємствах було створено понад 800 рад воїнів запасу, до яких входило 5 тис. „афганців”.³⁷⁹ На початку 1989 року в Україні понад 1800 колишніх воїнів-інтернаціоналістів очолювали близько однієї тисячі військово-патріотичних формувань, які охоплювали 50 тис. підлітків.³⁸⁰

Радянській владі не вдалося обмежити активність „афганців” лише клубною роботою з підлітками. У Львівській області загальна соціальна активність, яка характерна для цього регіону, особливо на межі 1989-1990 років, стає каталізатором „афганського” руху. У Львові 27 грудня 1989 року за ініціативою обласної ради воїнів-„афганців” було проведено мітинг-реквієм на згадку про загиблих українських солдатів в Афганістані. Під час мітингу було вирішено виготовити тимчасову стелу з іменами загиблих та встановити її на військовому кладовищі. Було ухвалено рішення разом з представниками товариства „Меморіал” протягом січня 1990 року відвідати могили загиблих. Байдужість місцевої влади до увічнення пам’яті тих, хто не повернувся, відсутність у компартійних та комсомольських функціонерів ініціативи у вирішенні соціально-побутових проблем родичів загиблих, спонукали учасників мітингу вимагати у партійних та радянських керівників у січні 1990 року відвідати батьків, сиріт та дружин загиблих, вручити їм подарунки та надати за необхідності посильну допомогу.²⁸¹

Таким чином, наприкінці 80-х років ХХ ст. відбувається консолідація „афганських” організацій на загальноукраїнському рівні. Цьому сприяла низка чинників. Постановою з’їзду народних депутатів СРСР від 24 грудня 1989 року було не лише засуджено введення радянських військ в Афганістан, але й доручено Раді Міністрів СРСР розробити державну програму по вирішенню житлово-побутових питань колишніх військовослужбовців та інших осіб, які входили до складу

контингенту радянських військ в Афганістані, а також сімей загиблих воїнів.³⁸² Справедливе використання пілг, громадський контроль за виконанням рішень державних органів щодо надання адресної допомоги постраждалим від війни могла забезпечити лише зацікавлена в цьому організація ветеранів Афганістану. Вагомим був незаперечний моральний авторитет „афганців”, які не лише з честю виконали присягу, але і після демобілізації проявили турботу про підлітків, часто самотужки готуючи їх психологічно та фізично до служби в армії в самодіяльних клубах. Певна частина „афганців” мали можливість проявити себе на комсомольській та партійній роботі, були обрані делегатами з’їзду народних депутатів СРСР (зокрема, С.Червонописький, який згодом очолив Українську спілку ветеранів Афганістану), що, на нашу думку, мало на меті не тільки показати турботу КПРС-КПУ про долю „афганців”, але й використати самодіяльний рух у якості політичного союзника, експлуатуючи ідею бойового братства представників різних народів СРСР, яке склалося в Афганістані. 24 червня 1991 року Кабінет Міністрів УРСР ухвалив постанову „Про сприяння діяльності Спілки воїнів-інтернаціоналістів України”, згідно з якою організація воїнів-інтернаціоналістів, її відділення та підприємства звільнялися від сплати податку на прибуток, державного мита та інших платежів до бюджету.³⁸³

25 червня 1990 року в Києві Республіканська рада воїнів запасу під патронатом ЦК ЛКСМУ провела установчу конференцію, на якій проголошено створення Спілки воїнів-інтернаціоналістів України. У статуті були визначені цілі, яких прагнула досягти спілка. Зокрема, сприяти лікуванню та зміцненню фізичного стану воїнів-інтернаціоналістів, які втратили працездатність у зв’язку з пораненням або іншим ушкодженням здоров’я; надання психологічної, моральної або матеріальної підтримки воїнам-інтернаціоналістам, і в першу чергу інвалідам, членам сімей загиблих і тих, хто пропав безвісти; соціальна адаптація воїнів-„афганців” та підвищення їх соціальної активності; надання соціального та правового захисту ветеранам війни в Афганістані та членам їх сімей; увічнення імен та подвигів загиблих; героїко-патріотичне, інтернаціональне виховання молоді.³⁸⁴

У грудні 1986 року на установчій конференції у Москві було прийнято статут Всесоюзної організації ветеранів війни праці та Збройних сил. Радянський комітет ветеранів війни, що діяв з 1956 року, та його секції на місцях не могли оперативно реагувати на весь комплекс соціальних та інших проблем ветеранів війни та праці. У січні-березні 1987 року були утворені ветеранські організації в усіх областях України. Головою організації ветеранів війни, праці та Збройних сил було обрано В. Клокова. У січні 1988 року ЦК КПРС доручив республіканським та обласним комітетам партії під особисту відповідальність других секретарів взяти під нагляд формування ветеранських організацій, керівництво ними та проведення спільних ідеологічних та організаційних заходів.³⁸⁵ На початку 1991 року республіканська рада ветеранів війни, праці та Збройних сил об'єднувала понад 10 млн. осіб.³⁸⁶

Компартійні структури вважали за необхідне згуртувати в єдину організацію ветеранів війни, пенсіонерів, звільнених у запас офіцерів Збройних сил СРСР. Консервативно налаштовані люди похилого віку, які були виховані у традиціях відданості комуністичним ідеалам, могли бути активними провідниками в пропагандистській роботі з молоддю, використовувалися для конфронтації з демократичними силами. Так, у Вінниці 2 вересня 1989 року представники організації ветеранів заблокували спробу проведення мітингу на підтримку НРУ та демократичного законодавства про вибори народних депутатів УРСР.³⁸⁷ Водночас, головними напрямками діяльності ветеранських організацій на регіональному рівні залишалася реалізація програми „Турбота”, що була розроблена спільно з профспілками, товариством Червоного Хреста та виконкомаами місцевих рад і мала на меті поліпшити медико-соціальне забезпечення пенсіонерів, ветеранів війни та праці. З цією метою об'єднання ветеранів разом із службою милосердя товариства Червоного Хреста складали списки самотніх громадян похилого віку, що потребували допомоги; сприяли організації пільгового торгового обслуговування за допомогою системи споживчої кооперації; зверталися до підприємств та організацій з клопотанням створити додаткові робочі місця для охочих працювати пенсіонерів; надавали посильну допомогу в телефонізації будинків та квартир ветеранів.³⁸⁸

Поява протягом 1990 року об'єднань жінок (Союз Українок, ОСМУ), які співпрацювали з Рухом, примусила КПУ активізувати організаційні зусилля у створенні союзницької жіночої організації. Цьому сприяла наявність на всеукраїнському рівні мережі жіночих рад – самодіяльних організацій, які були покликані стати активними помічниками партійних організацій у залученні жінок до суспільно-політичного життя, управління державними справами, створення необхідних умов праці та відпочинку робітниць, охорони здоров'я, материнства та дитинства. Відповідно до рішень XXVII з'їзду КПРС в Україні розпочалося створення єдиної системи жіночих рад на чолі з Комітетом радянських жінок (з 1990 року – Республіканська рада жінок).

Обкоми, міськкоми та райкоми партії звітували про перебіг створення жіночих рад. На початок березня 1987 року в Києві було створено 2124 жіночі ради, у тому числі 117 за місцем проживання.³⁸⁹ У листопаді 1989 року у Львівській області діяло більше 3,5 тис. рад, які об'єднували понад 19 тис. жінок.³⁹⁰ У травні 1990 року в Україні нараховувалося близько 60 тис. жіночих рад, у складі яких працювало понад 500 тис. активісток.³⁹¹ На початку 1991 року в Київській області було створено 33 міські та районні жіночі ради. Питання змісту роботи рад, а саме: поліпшення умов праці та побуту жінок; охорона материнства й дитинства; допомога малозабезпеченим та багатодітним сім'ям; допомога дітям-інвалідам; жінкам-інвалідам праці, жінкам-вдовам Великої Вітчизняної війни, особам похилого віку, самотнім жінкам – розглядалися на ідеологічних комісіях міськкомів та райкомів КПУ, на спільних засіданнях жіночих рад та виконкомів місцевих рад. 83 відсотки голів міських та районних жіночих рад були членами КПРС.³⁹² Очолювала Республіканську раду жінок М. Орлик.

Навесні 1991 року почали створюватися обласні об'єднання жінок, мотивуючи відновлення та активізацію роботи серед жіноцтва економічною кризою, загостренням соціальної та національної напруженості, ідейним і політичним протиборством, переходом до ринкової економіки, що вимагає соціального захисту жінок, визначення їх місця і ролі у вирішенні цих важливих проблем.³⁹³ 27 квітня 1991 року було створено Асоціацію жінок Львівщини. Згідно зі статутом, мета

організації полягала в активному залученні жіноцтва області до управління справами держави та суспільства, висуненні жінок на керівні посади, здійсненні заходів по зміцненню сім'ї, полегшенні побутових турбот жінок, удосконаленні системи виховання дітей, приділенні уваги добродійності та вирішенні екологічних проблем суспільства. Асоціація планувала захищати права жінок у політичній сфері шляхом лобювання справедливих законів, програм, ухвал, що мали забезпечити гідний статус і соціальну захищеність жінки в умовах переходу до ринкових відносин.³⁹⁴ У виступі на конференції секретаря обкому КПУ В. Гончарука наголошувалося на тому, що „необхідність створення нових структур у жіночому русі продиктована низкою негативних тенденцій. Опозиційні КПРС політичні сили борються за голоси жінок, маніпулюють активністю нових жіночих об'єднань.”³⁹⁵ Допомога КПУ сприяла організаційній розбудові жіночих об'єднань на обласному рівні та реєстрації на всеукраїнському рівні у липні 1991 року Спілки жінок України.

У пошуках політичних союзників компартійні аналітики звертають увагу на зрусифіковані Південь та Схід України. Вони рекомендують ЦК КПУ „надати організований характер рухам трудящих, які стихійно проявляються і виникають у колективах східних областей, проти націоналістичної експансії і насильницької українізації. Доцільно створити громадські антинаціоналістичні організації з центром у південних областях. Одне із основних завдань їх діяльності – вплив на зманіпульовану свідомість трудящих споріднених підприємств Києва і західних областей, через пропаганду, розповсюдження спеціальних викривальних документів та матеріалів під час відряджень, зустрічей і таке інше, а також виявлення і нейтралізація агітаторів Галицького регіону, які направляються керівництвом Руху для ведення відповідної роботи в східні регіони України.”³⁹⁶

У листопаді 1990 року відбулася конференція “Інтерруху Донбасу”. На конференції обрано центральну раду Інтерруху, прийнято статут. Було заявлено, що організація виступає проти сепаратизму, на захист Союзного договору і збереження єдиного загальносоюзного ринку в економіці.³⁹⁷ Протягом зими – весни 1991 року ЦК КПУ ухвалило низку постанов (,,Про необхідність всебічної підтримки Спілки

піонерських організацій України”, „Про деякі тенденції розвитку профспілкового руху в Україні”, „Про ситуацію у національно-культурних об’єднаннях республіки”, „Про роботу з російськомовним населенням Української РСР”), які мали сприяти посиленню ослаблого партійного впливу на громадські організації та населення республіки.

Потурання сепаратистським проявам сприяло появі організацій, діяльність яких загрожувала територіальній цілісності України. У постанові ЦК КПУ „Про протидію сепаратистським тенденціям в республіці” відзначалося, що на початку 1991 року в Україні діяла низка сепаратистських угруповань. За вихід Криму із складу України виступало Севастопольське товариство російської культури ім. О.С. Пушкіна, „Союз патріотів Криму”, Кримське відділення Демократичної партії Росії. На півдні України розгорнув діяльність „Демократичний Союз Новоросії”. Він ставив за мету створення в межах Одеської, Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської областей та в Придністров’ї „Новоросійського демократичного державного утворення у складі Української федерації”. Товариство карпатських русинів за підтримки товариства угорської культури Закарпаття порушило питання перед Верховною Радою УРСР про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки. (Як прецедент було використано існування Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини в жовтні 1938 – березні 1939 рр.)³⁹⁸

Суспільно-політичну ситуацію кінця 1990 – початку 1991 років визначала боротьба між національно-демократичними силами та консервативною частиною КПУ з приводу підписання союзного договору. Опитування громадської думки населення України, проведене в кінці листопада 1990 року, показало посилення соціальної апатії, яке було викликане подальшим погіршенням економічного становища громадян України. Тільки 9,4 відсотка опитаних вважали, що живуть у достатку, 66,8 відсотка жили від зарплати до зарплати, 17,7 відсотка – ледве зводили кінці з кінцями. Разом з тим, 39 відсотків населення підтримували введення ринкової економіки і лише 26 відсотків виступали проти ринкових реформ. 38,1 відсотка опитаних підтримували комуністичну парламентську більшість, 16,7 відсотка – Народну Раду, нікого – 38,4 відсотка.³⁹⁹

Низку відповідей на запитання було згруповано до наведеної нижче таблиці 2.5⁴⁰⁰

Таблиця 2.5

Ставлення опитаних до:	Підтримують	Не підтримують	Не визначилися
союзного договору	56,5 %	17,1%	26,4%
виходу України зі складу СРСР	26,2%	55%	18,8%
розпуск Верховної Ради і проведення виборів на багатопартійній основі	38,9%	38,8%	22,3%
проходження юнаками строкової служби в Україні	72,4%	20,4%	7,3%
розпуск КПРС	34,5%	42,9%	22,6%
перехід шкіл, ПТУ, вузів на українську мову навчання	43,6%	44,3%	12,1%

Відповіді свідчать про зниження авторитету КПУ та зростання довіри до Верховної Ради України. На запитання: „Чи проголосували б Ви за Компартію України, якби зараз проводилися вибори на багатопартійній основі?” – 31,8 відсотка відповіли – „Так”, 35,4 відсотка – „Ні”, „Не визначилися” – 28,1 відсотка, відмовилися відповідати – 4,7 відсотка. На думку опитаних, вивести Україну з напруженої ситуації можуть: Верховна Рада – 24,9 відсотка відповідей, сам народ – 23,8 відсотка, КПУ – 19,6 відсотка, Рух – 9,5 відсотка, Демократичні сили у Радах – 8,1 відсотка, альтернативні КПУ партії – 6 відсотків.⁴⁰¹

Керівництво КПРС-КПУ спробувало перехопити ініціативу у національно-демократичних сил та організувало проведення референдуму про долю оновленого Союзу 17 березня 1991 року. Позиція Руху ґрунтувалася на підтримці питання республіканського опитування: „Чи згодні Ви з тим, що Україна повинна бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?” та негативній позиції щодо питання всесоюзного референдуму про “оновлений Союз”. Вищевказана тактика щодо референдуму і опитування була типовою для опозиційних громадських рухів та партій, за винятком

організацій-членів Української Міжпартійної Асамблеї, які закликали до бойкоту референдуму.⁴⁰² Результати референдуму були суперечливими: 70 відсотків – за ідею нового союзного договору та 80 відсотків – за питання республіканського опитування, що свідчило як про наявність широкої соціальної бази прихильників суверенітету України, так і про пат у протистоянні КПУ та демократичної опозиції.

Намагання КПУ перетягнути шальки терезів політичного протиборства на свій бік призвело до створення Ради громадських організацій України. До неї увійшли: КПУ, ЛКСМУ(МДС), Спілка трудящих України за перебудову, Селянська спілка, Союз „Чорнобиль”, Спілка воїнів-інтернаціоналістів, Союз жінок України, Рада ветеранів війни, праці та Збройних сил, Український фонд культури, Українська спілка підприємств „Україна”. У відозві, ухваленій на засіданні Ради 29 липня 1991 року, відзначалося: „Дорогі співвітчизники, ми вважаємо, що підписання Союзного договору відповідає інтересам усіх людей, які проживають на Україні, стане міцним фундаментом стабілізації суспільно-політичної обстановки. Звертаємось до членів своїх громадських організацій, до всіх справжніх патріотів, громадян республіки із закликом згуртуватися навколо ідеї Союзу вільних народів, зробити все для практичного втілення її в життя, активно виступити за підписання Україною Союзного договору, за єдність і дружбу з усіма народами СРСР”.⁴⁰³

Незважаючи на нові ініціативи, авторитет і підтримка КПУ в українському суспільстві стрімко підупали. Індикатором кризи стало зменшення числа членів КПРС-КПУ. Протягом 1986 – першої половини 1989 рр. у республіці здали свої партійні документи 5794 члени та кандидати у члени КПРС. У першій половині 1989 року 57,4 відсотка серед тих, хто покинув лави КПРС, були робітники та колгоспники, близько третини – пенсіонери. 53,1 відсотка перебували у КПРС понад 20 років. Серед причин виходу з партії кожен п'ятий назвав похилий вік, незадовільний стан здоров'я. Незгідними з політикою КПРС, перебігом перебудови було 11 відсотків. Серед інших причин називалися: викривлення історії партії, поява кооператорів, відсутність дієвих заходів по наведенню порядку.⁴⁰⁴ З другої половини 1989 року, а особливо у 1990-1991 роках, значна частина вибулих взагалі

відмовлялася вказувати мотиви свого вчинку (у 1990 р. у Київській міській парторганізації 35,9 відсотка від загальної кількості добровільно вибулих).⁴⁰⁵

Масовий вихід з партії відбувався в усіх регіонах України. Станом на перше січня 1991 року у Волинській обласній організації КПУ кількість партійних груп порівняно з січнем 1990 року зменшилася на 1258, або більше ніж наполовину. У м. Нововолинську за 1990 рік здали партійні квитки понад 700 чоловік (20 відсотків комуністів міста).⁴⁰⁶ Протягом 1990 року кількість комуністів Рівненської обласної організації КПУ зменшилася на 5,9 тис. осіб, з них 4,5 тис. вийшли з партії з різних мотивів. Тоді як, прийнято кандидатами в члени КПРС лише 168 чоловік. Було ліквідовано 1391 партгруппу та 16 первинних парторганізацій, партком з правами райкому на ВО ім. 60-річчя Жовтня.⁴⁰⁷

У Запорізькій міській організації КПУ у 1990 році було виключено і вибуло з партії 9145 осіб, із яких 8217 добровільно здали свої документи. Добровільно вийшли 76,7 відсотка робітників, 31,7 – службовців, 10,2 відсотка пенсіонерів. 39,8 відсотка з тих, хто вибув із партії, знаходилися в її рядах більше 20 років. 31,3 відсотка головною причиною свого виходу назвали зниження авторитету КПРС. У 1990 році в Запоріжжі до лав КПРС було прийнято 112 осіб, серед яких 13,4 відсотка складали робітники, 75,9 відсотка – службовці.⁴⁰⁸ На початок травня 1991 року чисельність Запорізької міської парторганізації у порівнянні з початком 1989 року скоротилася на 14287 осіб, або на 19,6 відсотка. У квітні 1991 року у КПРС тут було прийнято 16 осіб (1 робітник), а кількість вибулих досягла 809 осіб.⁴⁰⁹ У Львівській обласній парторганізації за перше півріччя 1991 року вибуло і виключено з партії 15,6 тис. чоловік, тоді як вступило в партію лише 109.⁴¹⁰

Однією з найбільших в Україні була Київська міська парторганізація. На початок 1990 року вона об'єднувала 237347 членів та кандидатів у члени КПРС. У 1990 році було виключено і вибуло з КПРС 19694 особи, в тому числі за четвертий квартал 1990 року 11495 осіб. За перше півріччя 1991 року добровільно покинули КПРС 14200 осіб, із яких 5543 – робітники та 6810 – службовці.⁴¹¹ Станом на перше липня 1991 року у Київській міській організації КПУ нараховувалося 192688 комуністів.⁴¹²

У 1989 р. кількісний склад республіканської парторганізації зменшився на 8,2 тис. осіб, або на 0,25 відсотка, у 1990 р. на 329 тис. осіб, або на 10 відсотків. Станом на 1 січня 1991р. у КПУ було 29646118 комуністів, у тому числі 21019 кандидатів. Число охочих здати партійні квитки зросло у другій половині 1990 року після прийняття нового статуту КПУ, в якому було зафіксовано положення про добровільний вихід з партії – 213 тис. осіб, або 85 відсотків від загальної кількості. Серед добровільно вибулих з партії: робітників – 53,5 відсотка, колгоспників – 4,8 відсотка, службовців – 29,3 відсотка, пенсіонерів – 10,7 відсотка. Найбільше кількісне скорочення відбулося у Львівській – 27,6 відсотка, Івано-Франківській – на 18,7 відсотка, Тернопільській – на 10,3 відсотка, Луганській – на 12 відсотків, Донецькій – 11,9 відсотка, Дніпропетровській та Запорізькій – на 11,6 відсотка.⁴¹³

Криза КПРС-КПУ, наслідком якої став масовий вихід з партії, відображала неготовність компартійного апарату до рішучих змін в умовах трансформації суспільства від тоталітарного до демократичного. За роки перебудови керівництво КПРС-КПУ втратило авторитет і підтримку серед більшості соціально-демографічних груп населення України. Відданість догматичній марксистсько-ленінській ідеології, підтримка ідеї оновленого Союзного договору, визнання КПУ свого статусу як філії загальносоюзної КПРС свідчило про атрофію політичної волі. У регіонах, де підтримка населенням неформальних, у тому числі опозиційних КПУ, організацій була найбільшою (на Львівщині – національно-демократичні організації, на Сході України – робітничі страйкові комітети), створювалися умови для масового виходу з партії. Безпосередній вплив на чисельність КПУ справило студентське голодування та скасування Статті 6 Конституції СРСР. Саме тоді, у жовтні 1990 року, з партії вийшло понад 68 тис. чоловік. Крім того, у грудні 1990 року на базі „Демократичної платформи в КПУ” було створено Партію демократичного відродження України (ПДВУ). Процес розпаду КПУ продовжувався наступного року. За перше півріччя 1991 року добровільно вийшло з КПУ 142940 осіб, було виключено – 80387. На початок липня 1991 року в КПУ перебувало 2732408 осіб.⁴¹⁴

18 серпня 1991 року консервативно налаштована частина компартійної номенклатури, намагаючись зберегти існування СРСР та всевладдя КПРС, усунула

Президента СРСР М. Горбачова від влади та запровадила надзвичайний стан. У заяві радянського керівництва, ухваленій того самого дня, зазначалося, що на території СРСР безумовне верховенство мають Конституція та Закони СРСР. Для управління країною та ефективного запровадження режиму надзвичайного стану було створено Державний комітет з надзвичайного стану, який очолив віце-президент СРСР Г. Янаєв.⁴¹⁵ У виступі по українському телебаченню 19 серпня 1991 року Голови Верховної Ради України Л. Кравчука лунали заклики до спокою та витримки. Не було сформульовано чітку позицію української влади щодо ДКНС. Водночас було заявлено що всі органи місцевої влади будуть послідовно дотримуватися Конституції і Законів України.⁴¹⁶ Значно радикальнішим було звернення до громадян України політичної ради Руху, в якій спроба державного перевороту визначалася як „намагання встановити військово-більшовицьку диктатуру в усій Советській імперії”.⁴¹⁷ 19 серпня із засудженням дій ДКНС виступили партії демократичного спрямування, Всеукраїнське об'єднання солідарності трудівників, Незалежна профспілка гірників України, товариство „Меморіал”, асоціація „Зелений світ”, Українська Студентська Спілка. На підтримку створення ДКНС та заходів, викладених у його зверненні, виступило бюро президії республіканської ради організації ветеранів війни, праці та Збройних сил. При цьому жодна обласна організація ветеранів не підтримала путчистів.⁴¹⁸

Невдала спроба серпневого 1991 р. державного перевороту поклала край існуванню не лише СРСР. КПРС-КПУ, яка була становим хребтом радянської системи, було заборонено. Україна стала незалежною державою. Розпочався новий етап суспільно-економічного розвитку, пов'язаний з розбудовою української демократичної держави, становленням громадянського суспільства в Україні.

Таким чином, за часів перебудови склалися об'єктивні передумови для виникнення та діяльності об'єднань громадян поза компартійним та державним впливом. По-перше, завдяки лібералізації компартійного режиму було створено можливість появи в суспільному житті груп людей, об'єднаних спільністю інтересів, втілення яких потребувало загальних дій всіх учасників. По-друге, наявність одержавлених громадських організацій з роздутим та малоефективним

бюрократичним апаратом не задовольняла потреби активних членів суспільства в неформальному спілкуванні, об'єктивно сприяла появі неформальних організацій. По-третє, важливе значення мали історичні традиції, схильність українського народу до колективізму та самодіяльності.

Становлення громадських організацій, вільних від компартійного контролю, відбувалося у два етапи. На першому етапі (1985 – вересень 1989 рр.) під впливом декларованої згоди перебудови відбувався лавиноподібний процес утворення неформальних організацій. Традиційні одержавлені громадські організації залишалися складовою частиною політичної системи СРСР та визнавали керівну та спрямовуючу роль КПРС-КПУ. Але саме їх представники стали причетними до появи неформальних організацій („Товариство Лева”, „Меморіал”, ТУМ ім. Тараса Шевченка) та за необхідності сприяли їх реєстрації. Активну участь у діяльності новостворених організацій брала молодь. Важливе значення для утворення неформальних об'єднань мало усвідомлення людьми своєї власної національно-культурної ідентичності, заклопотаність станом рідної мови, екології, вивчення історії рідного краю. Саме тому творча інтелігенція, поети, письменники очолюють неформальний рух. КПУ намагалася утримати неформалів у руслі офіційної ідеології, повести їх. Важливим показником кризи КПУ, як партії робітничого класу, стало розгортання влітку 1989 року масового робітничого руху, який відкидав співпрацю з компартійними структурами. Незадоволення перебігом і темпами соціально-економічних реформ в Україні спричинило появу масової суспільно-політичної організації – НРУ, яка майже відразу ж після створення задекларувала свою опозиційність КПУ.

Другий етап (вересень 1989 – серпень 1991 рр.) безпосередньо пов'язаний з діяльністю Руху та подальшою політизацією низки громадських організацій. Цьому сприяли перші демократичні вибори до Верховної Ради та місцевих рад. Більшість новостворених організацій переходять в опозицію до правлячої Комуністичної партії. Вибори до Верховної Ради створили сприятливі умови для формування багатопартійної системи. Організаційною основою для новостворених партій ставали колишні неформальні організації. Скасуванням Статті 6 Конституції СРСР,

ухвалою Закону СРСР „Про громадські об’єднання” та Постанов Президії Верховної Ради УРСР, які регламентували порядок реєстрації об’єднань громадян, розпочалася правова інституалізація об’єднань громадян в Україні. Одержавлені громадські організації, які довгий час були складовою політичної системи СРСР та визнавали керівну та спрямовуючу роль КПРС, набувають республіканського статусу, змінюють статuti та програми. Неформальні організації реєструються у відповідних органах державної влади, набуваючи таким чином легітимності.

На цьому етапі активізується національно-демократичний рух в Україні. Другі Всеукраїнські збори Руху об’єднали навколо ідеї незалежності України понад 40 громадських об’єднань, тоді як КПУ очолила Раду громадських організацій України, яка підтримувала ідею оновленого Союзного договору. Як свідчать дані соціологічних досліджень та звіти парткомів про чисельний склад партії, КПУ втрачає політичний та моральний авторитет серед громадян України як сила, що здатна очолити суспільство. Протистояння між прихильниками незалежності України та КПУ відбувалося на тлі наростання труднощів у соціальному та економічному житті України.

III. Громадські організації України в умовах розбудови самостійної держави

3.1. Розвиток нормативно-правової бази функціонування громадських організацій

З проголошенням незалежності в Україні активізувався процес правового унормування діяльності об'єднань громадян. Становлення української державності вимагало створення національного законодавства та формування механізмів взаємодії між державою та суспільством, що мали сприяти безперешкодному розвитку громадянської ініціативи, подальшій демократизації та верховенству права. Слід було врахувати зміни у правовому статусі громадських організацій, що відбулися протягом 1985-1991 років, становлення багатопартійності в Україні, участь у політичній діяльності масових суспільно-політичних об'єднань. Значний вплив на законотворчу діяльність в Україні перших років незалежності мали напрацювання законодавчих актів, ухвалених після прийняття Декларації про державний суверенітет України. Так, проект Закону „Про громадські об'єднання в Українській РСР” був зареєстрований у Верховній Раді України 24 жовтня 1990 року, через два тижні після вступу у дію загальносоюзного закону з аналогічною назвою. Він був підготовлений Міністерством юстиції УРСР, представниками Академії наук УРСР, Міністерства фінансів УРСР, Прокуратури УРСР, Міністерства внутрішніх справ УРСР, Верховного Суду УРСР та Української республіканської ради профспілок і схвалений Президією Ради Міністрів УРСР.¹

На стадії обговорення законопроекту (серпень 1990 року) Укрпрофрада запропонувала регулювати діяльність політичних партій та профспілок окремими законами. На думку профспілкових функціонерів, відсутність реальних можливостей на законних підставах домагатися поліпшення становища трудівників спонукає профспілки набути право припиняти дії управлінських рішень, які суперечать інтересам працівників в умовах переходу економіки до ринкових відносин.² Тому в законопроекті від 24 жовтня 1990 року було зафіксовано положення про непоширення дії Закону на профспілки. У листопаді 1990 року на

засіданні Комісії Верховної Ради України з питань законодавства і законності загалом погодилися з концептуальними положеннями проекту Закону. Для доопрацювання законопроекту, до складу робочої групи було включено членів Комісії Л. Лук'яненка, Т. Стецьківа, О.Тарасенка.³

Альтернативний варіант Закону був поданий на розгляд Комісії від ЦК КПУ 28 листопада 1990 року. Комуністи запропонували включити до переліку громадських об'єднань, діяльність яких регулюватиметься майбутнім Законом, профспілки; заборонити діяльність тих організацій, що мають на меті насильницьке повалення чи неконституційну зміну державного та суспільного ладу, порушення єдності території СРСР. Статути республіканських громадських об'єднань, а також міжреспубліканських громадських організацій, керівні органи яких знаходяться на території УРСР, мають реєструватися Радою Міністрів УРСР, яка може відмовити у реєстрації статуту, якщо він містить положення націоналістичного чи шовіністичного напрямку та відсутнє зобов'язання чітко дотримуватися Конституції СРСР і радянських законів.⁴ Таким чином керівний орган КПУ прагнув на законодавчому рівні встановити організаційний та ідеологічний контроль над новоствореними політичними партіями та громадськими організаціями, створити умови, за яких зафіксоване у статуті прагнення до суверенітету та незалежності України могло стати приводом для заборони діяльності громадського об'єднання. Однак законопроект ЦК КПУ не був підтриманий більшістю народних депутатів. 20 травня 1991 року Верховна Рада України прийняла Постанову про ухвалу у першому читанні основних положень проекту Закону „Про громадські об'єднання в УРСР” та доручила Комісіям Верховної Ради у питаннях законності та правопорядку, у правах людини та в справах молоді разом з Урядом УРСР доопрацювати проект Закону.⁵

19 вересня 1991 року оновлений проект Закону України зі зміненою назвою „Про об'єднання громадян” був запропонований Верховній Раді України для подальшого обговорення. У проекті Закону з'явився розділ з назвою „Роль громадських організацій у громадянському суспільстві”. У ньому були наявні статті, що наділяли всеукраїнські громадські організації в особі їх республіканських

органів правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді. Громадські організації могли ідейно, організаційно та матеріально підтримувати ту чи іншу політичну партію. Стаття 21 законопроекту передбачала, що об'єднання громадян, діяльність яких має важливе суспільне значення (профспілки, наукові, екологічні, молодіжні організації), наділялися правом контролю за виконавчими структурами влади та участі у виробленні їх рішень. Перелік громадських організацій мав визначатися Верховною Радою. Організації могли набути права утворювати наглядові ради зі своїх представників при відділах виконавчих органів усіх рівнів у господарській, соціальній та культурній сферах для здійснення громадського контролю за використанням бюджетних коштів, кадровою політикою, внесення рекомендацій та пропозицій з питань, що розглядаються.⁶ Під час обговорення проекту Закону 10 жовтня 1991 року Комісія Верховної Ради у справах ветеранів загалом підтримала розширення прав громадських організацій, але домінуючою залишалася точка зору, висловлена народними депутатами В. Следневим та В. Жуковим: „Жодна громадська організація не визнає, що її діяльність не має важливого суспільного значення. Практика останніх 70 років показала, до чого призвів контроль громадських організацій над виконавчими і господарськими органами.” У виступі народного депутата В. Носова відзначалося, що „права громадських організацій, передбачені Статтею 21, є правами народних депутатів і тому громадські організації їх не повинні мати”.⁷ Під час обговорення законопроекту зазначалося, що для розбудови нормативно-правової бази об'єднань громадян слід негайно ухвалити окремі закони про політичні партії, про громадські організації та законодавчі акти, що враховують особливості утворення та діяльності окремих об'єднань громадян (профспілкових, молодіжних, благодійних тощо), тоді як Закон „Про об'єднання громадян” мав стати визначальним у гарантуванні права громадян на свободу об'єднань.

Основи правового регулювання діяльності громадських організацій у незалежній Україні були закріплені Законом „Про об'єднання громадян” від 16 червня 1992 року. Визначальним поняттям правового унормування діяльності громадських формувань установлено дефініцію „об'єднання громадян”. Незалежно

від своєї назви (рух, асоціація, фонд, спілка тощо) об'єднання громадян могло бути політичною партією або громадською організацією. Об'єднання громадян визнавалося громадською організацією за умови, якщо воно створювалося для задоволення своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів.⁸ Дія Закону не поширювалася на релігійні, кооперативні організації, об'єднання громадян, що мали основною метою своєї діяльності одержання прибутку, комерційні фонди, органи місцевого та регіонального самоврядування, органи громадської самодіяльності, профспілки. У Законі відзначено принципи створення та діяльності об'єднань громадян та їх статус, передбачено порядок створення та припинення їх діяльності.

Аналіз Закону дає можливість вказати на певні упущення, які характерні для початкового періоду української законотворчості. Так, О. Копиленко вважає, що чинником, який зумовив поспішність у прийнятті Закону, було зосередження головної уваги депутатів, які ухвалювали Закон, на проблемах функціонування політичних партій, тоді як діяльність громадських організацій залишалася на другому плані.⁹ На наш погляд, активна участь громадських організацій у політичному житті можлива в переломні періоди історії, але в умовах політичного плюралізму та гарантованої багатопартійності виконувати деякі політичні функції і при цьому зберігати статус громадської організації – означає порушення духу та букви Закону, так як існують обмеження в діяльності політичних партій, що легко обійти, маючи під своїм впливом громадську організацію. Політичним партіям, їх установам та організаціям заборонено прямо або опосередковано одержувати кошти та інше майно від іноземних держав та їх організацій, іноземних громадян¹⁰, тоді як громадським організаціям подібна практика не забороняється. До того ж, підготовка та прийняття Закону „Про об'єднання громадян” відбувалася на тлі формування в Україні реальної багатопартійності, число партій і громадських організацій було відносно малим, не було досвіду по створенню громадських організацій різних організаційно-правових форм (асоціацій, фондів).

Стаття 14 Закону „Про об'єднання громадян” визначала, що легалізація об'єднання громадян є обов'язковою і реалізується шляхом реєстрації або

повідомленням про його заснування. З реєстрацією об'єднання громадян набуває статусу юридичної особи, тоді як при легалізації шляхом повідомлення статус юридичної особи не набувається.¹¹ Легалізація об'єднання громадян здійснюється залежно від статусу, який визначається Статтею 9 Закону та постановою Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 року.

Критичне сприйняття терміна „громадська організація” представниками новостворених об'єднань, механічне запозичення іноземної термінології, викликало до життя низку дефініцій, які набули значного поширення протягом 90-х років ХХ ст. Це – „неурядові організації”, „недержавні організації”, „неприбуткові організації”. Поняття „недержавна організація” підкреслює відсутність підпорядкування організації державним структурам. Держава не втручається у порядок утворення і не приймає рішень, обов'язкових для виконання членами цих організацій, якщо останні діють у рамках чинного законодавства. Синонімічним є поняття „неурядові організації”, хоча у цьому випадку ситуація дещо складніша. У Статуті ООН чітко виділені міжнародні неурядові організації на противагу різноплановим міжурядовим організаціям.¹² Поняття „міжнародні неурядові організації” використовується Законом України „Про об'єднання громадян”, незалежною неурядовою організацією вважається Український національний комітет молодіжних організацій (УНКМО).¹³ Визначення „неприбуткова організація” передбачає, що діяльність організації не направлена на одержання прибутку.

Ухвала Закону України „Про об'єднання громадян” сприяла цивілізованому унормуванню створення та діяльності громадських організацій, дала поштовх розвитку ініціативи та появі різнопланових громадських об'єднань, які розпочинають активно співпрацювати з Верховною Радою, зокрема у розробці законопроектів, необхідних для розвитку громадянського суспільства в Україні. У жовтні 1994 року Президія Верховної Ради доручила Комісії з питань культури та духовності розробити проект Закону „Про благодійну діяльність та благодійні організації”.¹⁴ Необхідність розробки нового правового акта впливала з того, що Закон України „Про об'єднання громадян” створив необхідну правову базу для

діяльності асоціацій, тоді як діяльність благодійних організацій, які здебільшого набували організаційно-правового устрою фондів, регулювалася лише підзаконними актами. Цим самим було фактично визнано недосконалість Закону України „Про об'єднання громадян”, який не став визначальним для всіх об'єднань громадян.

У жовтні-листопаді 1995 року у Києві відбувся семінар-нарада представників всеукраїнських громадських організацій та благодійних фондів, які обговорювали правове врегулювання їх діяльності. Учасники наради розглянули законопроект Комісії Верховної Ради з питань культури та духовності та концепцію законодавства України „Про благодійну діяльність та благодійні організації”, підготовлену авторським колективом у складі В. Голубівського, О. Тищенко – представників Українського благодійного фонду, Ю. Шкарлата – виконавчого директора благодійного фонду „Третій сектор”, С. Дробишевої – директора програм Інституту демократії ім. Пилипа Орлика. Підготовлені нормативно-правові документи засвідчили наявність розбіжностей у концептуальних підходах. Зокрема, законопроект, підготовлений представниками громадських організацій, містив низку нових положень: передбачався механізм залучення позабюджетних коштів для благодійної діяльності, при якому фізичні особи не мали обмежень у розмірі благодійних внесків, а юридичні особи могли виділяти кошти в разові акції до ста неоподаткованих мінімумів за рік; благодійні організації набули права на неоподатковану державою комерційну діяльність за умови спрямування всіх прибутків на статутні цілі; не визнавалася благодійництвом підтримка комерційних структур, профспілок, воєнізованих формувань та релігійних організацій; благодійна організація не могла засновуватися державною або комерційною структурою; держава зобов'язувалася підтримувати благодійні акції.¹⁵

У Меморандумі, ухваленому за підсумками семінару-наради, пропонувалося використовувати в нормативно-правових документах термін „недержавні неприбуткові організації” (ННО), що, на погляд учасників наради, відповідало сутності організації. Зазначалося, що найефективнішою формою самоорганізації суспільства залишаються ННО, діяльність яких спрямовується на захист прав та свобод громадян та на вирішення потреб громадського життя. Було констатовано

той факт, що процес творення ННО в Україні помітно активізувався з ухвалою Закону України „Про об'єднання громадян” та досяг на жовтень 1995 року понад п'яти тис. ННО, з яких понад 700 мало всеукраїнський та міжнародний статус. При цьому зростання кількості ННО суттєво не вплинуло на їх авторитет у суспільстві через нерозвинену громадську свідомість, відсутність систематичної конструктивної взаємодії ННО України з владними структурами, діловими колами, міжнародними неурядовими організаціями та фондами. Виникла необхідність у створенні сприятливих законодавчих умов для існування ННО та розробці змін та доповнень до Закону України „Про об'єднання громадян”, ухваленні законів для поліпшення діяльності важливих для суспільства громадських організацій.¹⁶

На семінарі-наradі представників громадських організацій було схвалено концепцію та законопроект „Про неприбуткові громадські організації і їх діяльність” та направлено до Верховної Ради. Неприбуткові громадські організації трактувалися як будь-які громадські юридичні особи, фонди чи фундації, що засновані чи функціонують виключно з науковою, дослідницькою, благодійною, релігійною чи навчальною метою, або сприяють розвитку національного чи міжнародного непрофесійного спорту, охорони здоров'я, культури та мистецтва, або здійснюють профілактичну роботу з метою недопущення жорстокого поводження з дітьми та тваринами, при цьому ніяка частка прибутку не надає юридично забезпеченої вигоди жодному приватному пайщику та особі, та якщо по суті ця діяльність не є пропагандою, або іншим методом впливу на законодавчу діяльність, та не має на меті підтримку будь-якої політичної кампанії та воєнізованих формувань. Зазначалося, що неприбуткові громадські організації створюються з метою сприяння розбудові правової держави в Україні, задоволення та захисту соціальних, економічних, екологічних, творчих, вікових, національних, культурних та інших спільних інтересів; надання благодійної допомоги та соціального захисту особам, що його потребують; сприяють охороні та збереженню об'єктів, що мають історичне, культове, культурне та природоохоронне значення; опікуються профілактикою та охороною здоров'я громадян України; дбають про збереження

культури, мови, сталих традицій народів, які населяють Україну та сприяють утвердженню загальнолюдських та національних цінностей.¹⁷

Із зауваженнями щодо принципів засад майбутнього Закону України „Про благодійництво та благодійні організації” також виступив міжнародний фонд „Відродження”. Було запропоновано чітко визначити поняття: благодійна діяльність, її різновиди, суб’єкти та об’єкти цієї діяльності, принципи віднесення тієї чи іншої діяльності до благодійної. Особливу увагу при розгляді законопроекту рекомендувалося приділити правовим засадам надання та одержання благодійної допомоги як юридичним, так фізичним особам з боку вітчизняних та іноземних донорів.¹⁸ Слід зазначити, що пропозиції фонду „Відродження” були значною мірою враховані законодавцями та знайшли своє відображення в остаточному тексті Закону.

Проект Закону „Про благодійництво та благодійні організації” було розглянуто на засіданні Національного комітету товариства Червоного Хреста України. Загалом погоджуючись із проектом, представники Червоного Хреста запропонували включити статтю з гарантією „сприяння ТЧХ України в реалізації його статутних завдань щодо попередження та полегшення людських страждань під час збройних конфліктів, стихійного лиха, катастроф, аварій, а також у його діяльності в гуманітарній сфері.”¹⁹

Доповнений варіант Закону розглядався на спільному засіданні Комісії Верховної Ради України з питань культури та духовності, з питань молоді, з питань науки та народної освіти та був винесений на обговорення Верховної Ради України у першому читанні. На засідання були запрошені представники Українського благодійного фонду О. Тищенко та В. Голубівський, а також радник з юридичних питань міжнародного фонду „Відродження” А. Смаль, які мали змогу аргументовано викласти свої побажання щодо законопроекту.²⁰ 16 вересня 1997 року Закон України „Про благодійництво та благодійні організації” набув чинності. Багаторічна робота над текстом Закону засвідчила реальну участь громадських організацій у розробці важливих для суспільного розвитку законопроектів.

Важливим кроком на шляху подальшої демократизації та розбудови української державності стало прийняття 28 червня 1996 року Конституції України. Стаття 36 Конституції гарантує громадянам право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав та свобод і задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів.²¹ Українська держава підтвердила свою вірність фундаментальним правам людини та громадянина, закріпленим міжнародно-правовими актами.²² Водночас, Стаття 36 Конституції України визнає право на створення об'єднань громадян лише за громадянами України. У Конституції закріплено як загальнолюдське право (право на свободу об'єднання у громадські організації), так і право, що властиве лише громадянам України (право на свободу об'єднання у політичні партії).²³ Стаття 35 Конституції України гарантувала право громадянам України на участь у професійних спілках для захисту своїх трудових та соціально-економічних прав та інтересів. Визначено, що професійні спілки є громадськими організаціями, які об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Стаття 37 Конституції визначила перелік підстав, за наявності яких забороняється утворення та діяльність об'єднань громадян. Підґрунтям для заборони громадських організацій та політичних партій є їх програмні цілі або дії, які спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, зазіхання на права і свободи людини, здоров'я населення.²⁴ Таким чином, діяльність громадських організацій має здійснюватися у межах правового простору Української держави. Вона має сприяти розбудові української державності, реалізації фундаментальних прав та свобод українських громадян. Важливим чинником, який свідчить про становлення в Україні верховенства права, є конституційне положення, що визнає заборону діяльності об'єднань громадян лише у судовому порядку.

Типологія громадських організацій безпосередньо пов'язана зі статусом об'єднань громадян, що закріплений на законодавчому рівні. Громадські організації

можуть діяти в Україні, маючи всеукраїнський, місцевий та міжнародний статус. До всеукраїнських громадських організацій належать об'єднання, діяльність яких поширюється на територію всієї України і які мають місцеві осередки у більшості її областей. До місцевих громадських організацій належать об'єднання, діяльність яких поширюється на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці або регіону. Громадська організація є міжнародною, якщо її діяльність поширюється на територію України і хоча б однієї іншої держави.²⁵

Визначення статусу громадської організації не дає відповіді на запитання про організаційний устрій, напрями діяльності, соціально-демографічні критерії формування об'єднань громадян. Тому державна статистична звітність класифікувала громадські організації за видами (напрямами їх діяльності). При цьому, якщо якась організація має ознаки декількох напрямів, то враховується той напрям, який першим вказано в її статуті. Станом на січень 1997 року ця класифікація охоплювала:

- громадські рухи;
- організації національних та дружніх зв'язків;
- молодіжні організації (в тому числі студентські);
- дитячі організації;
- жіночі організації;
- благодійні громадські організації (об'єднання, фонди, тощо);
- об'єднання ветеранів та інвалідів (у тому числі ветеранів та інвалідів війни);
- професійної спрямованості;
- об'єднання (товариства) охорони природи (екологічні);
- об'єднання (товариства) охорони пам'ятників історії та культури;
- оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання;
- по захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС;
- науково-технічні товариства, творчі об'єднання;
- освітні, культурно-виховні об'єднання;
- інші громадські організації;
- спілки об'єднань громадян.

Такий розподіл полегшує роботу статистичних управлінь, дозволяє уникнути дублювання у підрахунку загальної кількості громадських організацій, але ускладнює можливий аналіз їх діяльності. До того ж, досить важко врахувати всі сфери діяльності громадських організацій, які не є статичними та передбачуваними.

У державній класифікації не знайшлося місця для профспілкових та правозахисних організацій, недержавних дослідницьких інституцій, спілок захисту прав споживачів тощо.

При класифікації важливо враховувати критерій соціальної значимості громадських організацій, які доцільно поділити на три групи:

- Громадські організації, діяльність яких безпосередньо не пов'язана з життєвими інтересами самих їхніх членів. Їх діяльність спрямовується:

а) на вирішення гуманітарно-соціальних проблем, надання необхідної допомоги соціально вразливим групам населення України (Товариство Червоного Хреста України, благодійні організації);

б) на вирішення конкретних проблем, що постають перед українським суспільством у його розвитку (екологічні, правозахисні, освітні, культурно-виховні об'єднання, науково-технічні та творчі об'єднання, організації, що сприяють охороні здоров'я, розвитку любительського спорту тощо);

- Громадські організації, створені для захисту та реалізації інтересів своїх членів. У свою чергу вони поділяються на дві підгрупи:

а) об'єднання громадян, створені з ініціативи своїх членів для організації дозвілля, включаючи різноманітні групи колекціонерів, товариства мисливців, рибалок, туристів, об'єднання підтримки здоров'я тощо;

б) добровільні організації, створені з метою взаємодопомоги (профспілки, об'єднання ветеранів, учасники ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС, організації інвалідів);

- Неурядові об'єднання, мета яких полягає у підтримці діяльності всього сегменту громадських організацій. Сюди відносять ресурсні центри, створені на підставі цільових грантів іноземних фондів (фонд „Відродження”), неурядові дослідницькі організації, які надають інформаційну, правову допомогу громадським організаціям, досліджують суспільно-політичну ситуацію в Україні, рівень розвитку громадської ініціативи (Центр інновацій та розвитку, Український незалежний центр політичних досліджень тощо).

Принциповою слід вважати класифікацію громадських організацій за організаційно-правовими формами. Незважаючи на назву, всі громадські організації в Україні залишаються організаціями однієї організаційно-правової форми – асоціації (товариства). Але походження товариства і фонду принципово різне, різними мають бути вимоги до правил утворення, структури керівних органів та порядку нагляду та контролю. Право власності у громадських організаціях залишається до кінця юридично не врегульованим. Згідно із Законом України „Про об'єднання громадян”, об'єднання громадян набуває право власності на кошти та інше майно, передане йому засновниками, членами (учасниками) або державою, набуте від вступних і членських внесків, пожертвуване громадянами, підприємствами, установами та організаціями.²⁶ Право власності об'єднань громадян реалізують їх вищі статутні органи управління (загальні збори, конференції, з'їзди тощо) в порядку, передбаченому законодавством України та статутними документами.²⁷ Таким чином керівництво громадської організації може розпоряджатися майном навіть без доручення колишніх власників, які були спонсорами утворення організації. У країнах розвиненої демократії донор, що виділяє на розвиток громадської організації коштовні речі або нерухомість, може бути у ролі кредитора, тобто зберегти гарантії повернення свого майна у разі зміни цілей, керівництва або ліквідації громадської організації.²⁸ Врахування цих не врегульованих законодавством моментів потребує розподілу громадських організацій на товариства (асоціації), громадські установи та фонди:

Товариство (асоціація) – це добровільне об'єднання громадян, створене для досягнення та реалізації спільної статутної мети, для здійснення і захисту своїх прав та свобод та задоволення спільних нематеріальних інтересів. Товариство (асоціація) управляється його учасниками та створюється на основі фіксованого членства. Члени товариства не зберігають прав на передане їм майно та не несуть матеріальної відповідальності по зобов'язаннях товариства. Особливою формою товариства є спілка товариств (асоціацій) – організація з фіксованим членством, утворена не менше ніж двома юридичними особами, з метою координації їх законної діяльності, а також захисту та реалізації їх прав та інтересів.

Громадською установою є організація, яка не має фіксованого членства, засновується з ініціативи однієї фізичної чи юридичної особи або групи осіб, зі статутною метою здійснення не забороненої законом діяльності в окремій сфері чи надання конкретних послуг, на основі майна, коштів, переданих установі засновниками. Особливою формою громадської установи є суспільно-корисна установа, що створена засновником для надання послуг і задоволення в них потреб суспільства у культурній, науковій, соціальній та інших суспільних сферах.

Фонд (фундація) – громадська установа, яка не має фіксованого членства, засновується з ініціативи однієї фізичної чи юридичної особи чи групи фізичних або юридичних осіб з метою здійснення соціальної, благодійної, культурної, освітньої чи іншої суспільно-корисної діяльності на основі переданого засновниками майна або коштів. При цьому майно, передане фонду його засновникам, є власністю фонду і не підлягає розподілу між засновниками при ліквідації фонду.²⁹

Висвітлюючи типологію громадських організацій, доцільно враховувати їх місце в політичній системі країни:

1. Громадські організації радянської доби, що зазнали необхідних правових трансформацій у часи перебудови та зберегли майно, місцеві структури та кадровий потенціал (Товариство „Знання”, Товариство сприяння обороні України – правонаступник ДТСААФ України, Спілка піонерських організацій України). За умов ринкової економіки та обмеженого державного фінансування ці організації часто використовували наявну матеріально-технічну базу не для реалізації статутних завдань, а з метою заробити кошти. Окремо слід виділити Товариство Червоного Хреста України, яке веде свій родовід з 60-х років XIX ст., фактично інтегроване у структури державної медичної допомоги та діє відповідно до принципів міжнародного червонохресного руху.

2. Громадські організації, які виникли в роки перебудови („Союз Чорнобиль”, Союз жінок України, Студентське братство, Українська спілка ветеранів Афганістану тощо). Використовуючи пільговий статус відповідно до чинного законодавства, фінансову допомогу закордонних фондів та політичних організацій значна частина з них отримала стимул для розвитку в умовах незалежної України.

3. Організації, які відновили свою діяльність в Україні. („Січ”, „Пласт”, товариство „Просвіта”), зберігають традиції та структуру, що залишилася у спадок, використовують філантропічну допомогу діаспори, закордонних фондів

4. Громадські організації, які виникли в умовах незалежної України. Значна частина їх орієнтована на отримання фінансової та організаційної допомоги міжнародних благодійних фондів та організацій.

За напрямками діяльності громадські організації об’єднують у такі групи:

- громадські організації, утворення та діяльність яких обумовлені політичними чинниками, суспільними трансформаціями та необхідністю захисту та реалізації конституційних прав та свобод громадян. Сюди відносяться суспільно-політичні рухи, правозахисні організації, в тому числі громадські організації, що займаються виборами, гендерні об’єднання;

- організації, що сприяють захисту та реалізації економічних інтересів громадян: профспілки, підприємницькі об’єднання;

- соціально орієнтовані громадські організації, до них належать: благодійні, ветеранські, молодіжні, дитячі організації, об’єднання інвалідів, спортивні товариства з розвитку любительського спорту, організації охорони здоров’я та захисту довкілля;

- громадські організації, що сприяють задоволенню національно-культурних потреб суспільства: творчі спілки, освітні, культурно-виховні об’єднання, товариства з охорони пам’яток історії та культури, організації національних меншин, наукові та науково-технічні товариства.

Найбільш доцільною, на наш погляд, є класифікація за напрямками діяльності. Такий підхід дозволяє оцінити значимість громадської організації як суб’єкта суспільно-політичного життя країни. Врахування хронологічного підходу сприяє вивченню процесу становлення та розвитку громадських об’єднань. А також створює умови для виявлення взаємозв’язків між правовим статусом громадської організації та впливом політичного чинника на форми та методи діяльності. Типологія громадських організацій України в умовах розбудови її державності відображає рівень розвитку громадянського суспільства.

Сплеск громадянської активності усіх верств суспільства на зламі 80-х початку 90-х років та проголошення незалежності України, демократизація суспільства, правове унормування колишніх „неформалів” сприяли зростанню кількості громадських організацій в Україні. Якщо в 1991 році в Україні було зареєстровано 324 громадські організації, то в 1996 році число зареєстрованих громадських організацій (включаючи місцеві осередки) досягло 3548. Динаміку реєстрації громадських організацій протягом першої половини 90-х років ХХ ст. відображено у Таб. 3.1.³⁰

Таблиця 3.1

Реєстрація громадських організацій (ГО) з міжнародним, всеукраїнським та місцевим статусом (включаючи місцеві осередки) в Україні

Роки	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Кількість ГО	324	1375	3363	2607	3130	3548

Сама лише реєстрація не дає остаточної відповіді на запитання про число громадських організацій в Україні. По-перше, певна частина організацій з різних причин офіційно припинила своє існування. По-друге, значна кількість громадських організацій, заявивши про своє створення, не проявила активності у реалізації статутних завдань, не звітувала перед статистичними органами. По-третє, відповідно до Закону України „Про об’єднання громадян”, громадські організації утворюються та діють з місцевим, всеукраїнським та міжнародним статусом. З 1992 по 1997 роки число всеукраїнських та міжнародних громадських організацій зросло з 152 до 1006.³¹ Місцеві осередки (обласні, районні, первинні) громадських організацій для того, щоб набути статусу юридичної особи, також реєструвалися у місцевих органах виконавчої влади, при цьому вони можуть керуватися власним статутом. Такий стан справ ускладнював пошук відповіді на поставлене запитання. Але для того, щоб оцінити розвиток сектору громадських організацій в Україні протягом перших років незалежності, визначити реальне співвідношення між різними за статусом організаціями, взято до уваги число легалізованих громадських організацій з міжнародним, всеукраїнським та місцевим статусом (включаючи

місцеві осередки). Станом на 1 січня 1997 року в Україні їх нараховувалося 14 тис. 148.³²

Слід відзначити, що суспільна активність населення різних регіонів суттєво відрізнялася, що зумовлено рівнем розвитку громадської свідомості, питомою часткою міського населення, історичними традиціями, наявним фінансуванням, політичними чинниками. Станом на січень 1997 року лідерами за кількістю громадських організацій були: Автономна республіка Крим (1427), Львівська область (1407), Донецька (1340), м. Київ (1247).³³ Підґрунтя розвитку громадянської активності у зазначених регіонах було закладено за часів перебудови. Саме Львів та Київ стали центрами кристалізації неформальних організацій, осередками діяльності національно-демократичних сил. З 1991 року у цих містах у першу чергу відкривали свої представництва міжнародні благодійні фонди, що надавали підтримку новоствореним громадським організаціям. Переважна більшість всеукраїнських та міжнародних громадських організацій зареєструвалася у Києві, тоді як місцеві осередки діяли в усіх регіонах України. У Донбасі розпочав діяльність опозиційний комуністичній владі робітничий рух, створювалися страйками, незалежні профспілки. Це сприяло набуттю досвіду самодіяльної активності у представників неформальних організацій та продовженню їх громадської діяльності в умовах незалежної України. Повернення кримських татар на батьківщину спричинило не тільки потребу у створенні громадсько-політичних організацій кримськотатарського народу, але стало каталізатором регіональної громадянської активності.

Серед громадських організацій, класифікованих Держкомстатом за видами (напрямами) діяльності, найбільшу частку у 1996 році займали організації ветеранів та інвалідів – 14,6 відсотка; оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання, питома вага яких у 1996 році становила 14,1 відсотка; організації професійної спрямованості – 8,4 відсотка; освітні та культурно-виховні товариства – 8,1 відсотка.³⁴ Регіональні уподобання також мають значний вплив на розвиток громадських організацій того чи іншого напрямку. У Криму, Донецькій, Закарпатській областях, де проживають представники національних меншин, а також тривав процес повернення на батьківщину кримських татар та інших

депортованих народів, актуальною залишалася проблема розвитку та збереження національних культур. Тому у згаданих областях зареєстровано значну кількість національно-культурних товариств. На Львівщині, найбільше, у порівнянні з іншими областями, було створено культурно-виховних та просвітянських об'єднань. Близькістю до джерел фінансування пояснюється концентрація благодійних організацій та фондів у Києві. Мережа організацій ветеранів та інвалідів війни щільніша в Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, Київській областях, де вагомою у демографічному розрізі залишалася частка осіб пенсійного віку.

Важливим показником, що багато у чому прояснював об'єктивну картину розвитку сектору громадських організацій в Україні, є щорічний статистичний звіт за формою № 1-ОГ, у якому громадські організації та їх місцеві осередки звітують про свою діяльність, кількість членів, надходження коштів та їх використання. Звіт дає змогу оцінити реальні можливості громадських організацій та свідчить про виконання ними статутних цілей. Із 1006 всеукраїнських та міжнародних організацій, легалізованих в Україні станом на 1 січня 1997 року, лише 382 прозвітували перед Державним комітетом статистики (Таб. 3.2).³⁵

Таблиця 3.2

Число громадських організацій, що звітували про свою діяльність у 1996 році

Громадські організації міжнародного статусу	117
Громадські організації всеукраїнського статусу	265
Громадські організації місцевого статусу	2596
Місцеві осередки	6860
Всього	9838

Таким чином, більшість всеукраїнських та міжнародних громадських організацій не мали необхідної інфраструктури в областях України та займалися статутною діяльністю час від часу, за наявності фінансування. Якщо оцінювати лише кількість звітуючих громадських організацій, то карта розвитку громадських

організацій України буде мати дещо іншу конфігурацію. По-перше, більшість об'єднань громадян у 1996 році склали місцеві осередки, створення та успішне функціонування яких можливе лише у разі стабільного фінансування, наявності підтримки на регіональному рівні з боку місцевої влади, ефективного менеджменту керівництва, участі громадян у діяльності організацій. По-друге, звіти свідчать, що 30 відсотків легалізованих громадських організацій (включаючи місцеві осередки) не функціонують, але при цьому офіційно не заявляють про припинення діяльності.

Суперечливою слід вважати тенденцію до зменшення числа членів громадських організацій, що проявилася протягом 1991-1996 років. Загалом, число членів громадських організацій станом на січень 1997 р. складало 23 млн. 622 тис осіб.³⁶ Це викликано зміною форм та методів повсякденної діяльності громадських організацій в умовах незалежної України, потребою реформування організаційної структури, врахування нових реалій суспільно-політичного життя. Одержавлені та підконтрольні КПРС-КПУ масові громадські організації радянських часів (товариство охорони пам'яток історії та культури, товариство охорони природи, товариство Червоного Хреста тощо) з 1990 року переходять на госпрозрахунок та реєструються в якості всеукраїнських громадських організацій. Економічна криза першої половини 90-х років, галопуюча гіперінфляція та зростання числа безробітних різко зменшило число членів громадських організацій та похитнуло головне джерело фінансування – членські внески. Також відбулося значне зменшення популярності організацій, які виникли за роки перебудови. Значною мірою вони стали трампліном у велику політику для обмеженого кола активістів та створених на їх основі політичних партій.

Для розуміння об'єктивної картини розвитку громадської активності у перші роки незалежності слід звернути увагу на соціологічні дослідження, проведені протягом 90-х років ХХ ст. Зокрема, міжнародна фундація IFES у травні 1996 року здійснила опитування громадської думки з метою з'ясувати ставлення громадян України до громадських організацій. Індивідуальні інтерв'ю були проведені з вибіркою 1660 дорослих осіб, що, на думку соціологічної фірми „Соціс-Геллап”, представляє доросле населення України (межа відхилення складає три відсотки).

Так, 51 відсоток опитаних вважав, що неурядові організації є дуже важливими для суспільства. Одна чверть населення ставиться до цього байдуже; друга чверть – стримано або негативно.³⁷

Фонд „Демократичні ініціативи” разом з Інститутом соціології НАН України проводив у 1994-2000 роках за єдиною методикою та вибіркою щорічне загальноукраїнське опитування. На нашу думку, не всі запитання є досконалими, що не сприяло чіткому розумінню сутності поняття „громадська організація”. Так, серед варіантів відповідей на запитання: „Членом якої з громадських чи політичних організацій Ви є?” – пропонувалися окремі відповіді: „громадська організація, фонд, асоціація”, „екологічний рух”, „студентське товариство, молодіжна організація”, „професійне об’єднання, асоціація”, „релігійна організація, церковна громада”. З іншого боку, збереження незмінними запитань у соціологічному опитуванні (навіть, коли вони не зовсім вдалі) створює умови для більш адекватного аналізу уподобань населення протягом певного часу. Серед опитаних членів громадської або політичної організації у 1994 році становили 18 відсотків, тоді як у 1996 році – 13 відсотків.³⁸ Відповіді свідчать, що більшість громадян України не брали активної участі у суспільно-політичному житті країни. Звіти про значне число членів громадських організацій, отримані статистичними державними органами, залишалися такими ж далекими від реального стану речей, як і масовість громадських організацій радянської доби.

Важливим критерієм авторитету громадських організацій є їх оцінка громадянами України. Соціологічне опитування, яке було проведене Центром інновацій та розвитку за підтримки фонду Ч.С. Мотта, спільно із соціологічними фірмами „Інмарк – інформація та маркетинг” та „Соціс-Геллап” у липні 1999 року, передбачало дослідити ставлення населення до громадських організацій в Україні. Результати опитування перебувають за межею хронологічних рамок дослідження, але, на нашу думку, якісних зрушень у громадській активності населення України протягом 1996-1999 років не відбулося. Згідно з результатами опитування, більшість громадян України позитивно ставилися до діяльності громадських організацій, вважаючи пріоритетними для їх діяльності допомогу малозабезпеченим та

інвалідам, охорону довкілля та захист прав людини.³⁹ Таким чином, суспільну увагу привертали організації, які ставили за мету своєї діяльності соціально орієнтовані цінності, благодійництво, задоволення соціально значущих потреб, а не лише реалізацію прав та потреб учасників об'єднання.

Водночас, для більшості громадян України діяльність громадських організацій залишалася практично невідомою – лише 42 відсотки опитаних зуміли назвати відому їм організацію. Зрозуміло, що найвищий рейтинг був у всеукраїнських та міжнародних громадських організацій, які не лише відомі у всіх регіонах України, але й активно використовували засоби масової інформації, інші форми популяризації своєї діяльності серед населення. Найбільше респондентів назвали організації ветеранів війни та воїнів-афганців, Союз „Чорнобиль”, профспілки, товариство Червоного Хреста України, Товариство „Просвіта”.⁴⁰ Симптоматичним є той факт, що більшість організацій, які відомі опитаним, були створені за часів перебудови або в незалежній Україні. Це спілка воїнів-афганців, „Союз Чорнобиль”, товариства захисту прав споживачів, товариство „Просвіта”, жіночі об'єднання, організації допомоги дітям-сиротам. Більшість названих об'єднань у тій або іншій формі отримували допомогу з боку держави або місцевих органів самоврядування, співпрацювали з урядовими структурами, брали участь у реалізації урядових програм. Їх відносно висока популярність пояснюється не лише активною статутною діяльністю громадських організацій, але і наявністю значної кількості активістів – членів названих організацій в усіх регіонах України; їх участь у законодавчій діяльності, у мітингах, пікетуваннях, добродійних акціях тощо.

Важливим індикатором громадянської активності населення України є членство у громадських організаціях. Лише 7,8 відсотка опитаних дали ствердну відповідь на запитання про своє членство у громадських організаціях.⁴¹ При цьому серед причин, які стають на заваді у діяльності громадських організацій, виділяються суб'єктивні та об'єктивні. Понад 50 відсотків опитаних серед причин відсутності інтересу до громадських організацій виділяють причини суб'єктивного характеру, а саме: „не мають часу”, „не мають бажання”, „не мають здоров'я”; 8,4 відсотка опитаних взагалі не довіряють громадським організаціям; 7,9 відсотка не змогли знайти

організацію, яка б зацікавила своєю діяльністю; 6,6 відсотка не мали достатньо інформації про громадські організації в Україні.⁴²

Численні соціологічні опитування останнього часу викликають обґрунтований сумнів у достовірності їхніх результатів. На думку М. Михальченка, який очолює Українську академію політичних наук (неурядову наукову організацію), мережі соціологічних опитувань, що діють в Україні, потребують кардинальної реорганізації. Так, „Соціс-Геллап” з 1992 року опирається на мережу, основою яких є профспілкові активісти. „Ці люди, безумовно, за нинішні роки стали дуже слухняними. Тут і не треба наказ давати, вони самі зрозуміють, що від них хоче господар,” – вважає дослідник.⁴³ Схиляємося до думки, що дані соціологічних досліджень стосовно розвитку громадських організацій в Україні, які використовуються в роботі, наближаються до об’єктивних. Опитування не мали на меті отримати результат, який міг бути використаний певною політичною силою у боротьбі за опанування влади в країні.

Тому, за найоптимістичнішими підрахунками соціологів, чисельний склад соціально активних громадян, які брали участь у діяльності громадських організацій України у 90-х роках ХХ ст., не перевищував декількох мільйонів осіб,⁴⁴ що занижує показники членства у громадських організаціях, наведені у звітах. Появі приписок сприяла недосконала нормативно-правова база створення та діяльності громадських організацій, зокрема, Закону України „Про об’єднання громадян”, який не вимагає від громадських організацій фіксованого індивідуального членства. До того ж, Закон не забороняє колективного членства у складі громадських організацій, що також створює спокусу зарахувати всіх працівників установи, керівники якої виявили бажання стати колективним членом громадської організації, до її складу.

Необхідною умовою для діяльності будь-якої громадської організації залишається стабільне та передбачуване фінансування. Якщо організації радянської доби отримували необхідні ресурси для розвитку завдяки охопленню значної частини населення України та їх членським внескам, дотаціями державних структур, то в умовах незалежної України пошук коштів для більшості громадських організацій залишався непростою проблемою. Для того, щоб забезпечити своє

існування вони мають віднаходити кошти – прагнути отримати державне фінансування та брати участь у державних проектах; мати надію на корпоративну спонсорську допомогу; отримувати прибутки від підприємств та майна, які перебувають у власності громадських організацій; очікувати на технічну урядову допомогу низки західних країн, міжнародних та українських благодійних фондів. Згідно з даними Держкомстату України, у 1996 році громадські організації отримали з різних джерел фінансування понад 110 млн. гривень. З яких 12,5 відсотка становили надходження з держбюджету; членські внески – майже 13 відсотків; кошти від господарської діяльності – 33 відсотки; благодійні пожертви – 24 відсотки.⁴⁵

Економічний аспект діяльності громадських організацій потребував постійної уваги з боку представників депутатського корпусу, виконавчої влади, громадськості. В. Костицький, заступник голови Комісії Верховної Ради з питань правової політики і судово-правової реформи, в березні 1997 року зазначав, що держава має відігравати в суспільстві сервісну роль і всіляко сприяти задоволенню суспільних потреб. Самоорганізований громадський сектор є у цих відносинах посередником та важливим каналом спілкування між окремою людиною та державою. Для такої плідної діяльності потрібно створити відповідні економічні умови, серед яких оподаткування громадських організацій є одним з ключових питань.⁴⁶ О. Соскін поставив під сумнів можливість виживання громадських організацій у зв'язку з черговою зміною податкової системи України. Коли надається грант, податок сплачують благодійний фонд та одержувач гранту. Таким чином двічі знімається податок з грошей іноземних платників податків, які фактично пожертвовані на розвиток української демократії.⁴⁷

Показовою є історія діяльності Фонду милосердя та здоров'я Вінницької територіальної первинної організації Українського товариства сліпих (УТОС). Фонд було засновано 25 вересня 1993 року. У статуті відзначалося, що „фонд є добровільною громадською організацією, яка створена для надання соціальної, матеріальної, медичної допомоги непрацюючим, пенсіонерам, інвалідам 1 та 2 груп по зору”.⁴⁸ Діяльність новоствореної організації обмежувалася обласним центром.

Протягом 1994-1996 років співробітники фонду зверталися до підприємств та організацій міста, облдержадміністрації, міжнародних благодійних організацій з проханням надати посильну фінансову та матеріальну допомогу. У травні 1996 року планова перевірка податкової інспекції виявила низку недоліків у діяльності організації (несвоєчасно нарахований податок на прибуток, відсутність щорічних звітів перед податковою), що призвело до штрафних санкцій. Перевірка у жовтні 1998 року призвела до нових штрафів, що призупинило виконання статутних зобов'язань фонду у 1998 році, а працівники Ради фонду „тільки звітували перед пенсійним фондом, статуправлінням і податковою інспекцією”.⁴⁹

Важливим джерелом фінансування громадських організацій України протягом перших років незалежності були міжнародні донорські організації та фонди. Саме на використання зовнішніх надходжень була орієнтована більшість практично діючих громадських та благодійних організацій, створених за роки незалежності. Підтримкою громадського руху в Україні протягом 90-х років ХХ ст. займалися: приватні особи та міжнародні благодійні фонди; організації, підпорядковані урядам іноземних держав; міжнародні організації під егідою ООН. Орієнтація на зовнішню допомогу обумовлювалася низкою причин. Становлення демократичного суспільства в Україні можливе за умови розвитку всіх його складових елементів. Протягом першої половини 90-х років ХХ ст. в українському суспільстві увага акцентувалася в першу чергу на розбудові держави, економічних реформах, які мали сприяти становленню ринкової економіки, тоді як громадські організації залишилися наодинці зі своїми проблемами. Кризові явища в українській економіці, відсутність благодійницьких традицій у підприємницькому середовищі, падіння життєвого рівня громадян країни створили несприятливу ситуацію для розвитку громадянської активності. Важливим чинником, який обумовлював зовнішню (в першу чергу західну) фінансову та організаційну допомогу, був певний ідеологічний проект. Його суть полягає у сприянні становленню громадянського суспільства в Україні. Поява незалежних від держави об'єднань громадян, провідників демократичних цінностей, стане свідченням демократизації суспільства та уможливить реалізацію права на свободу слова та вільні вибори.

Однією з найбільших благодійних громадських організацій України протягом 90-х років XX ст. залишався міжнародний фонд „Відродження” (МФВ). Фонд засновано у квітні 1990 року Українською Радою миру, Товариством української мови ім. Тараса Шевченка та українською екологічною асоціацією „Зелений світ” на кошти американського фінансиста та філантропа Д. Сороса. Головною метою фонду було визначено сприяння становленню відкритого демократичного суспільства в Україні шляхом підтримки значущих для його розвитку громадських ініціатив. Протягом 90-х років XX ст. фонд надав українським громадським організаціям, освітнім, культурним закладам, мистецьким колективам, видавництвам грантів на суму в 60 млн. доларів США.⁵⁰

Значна частина вітчизняних та міжнародних донорських організацій використовує фінансову допомогу урядових організацій країн Заходу. З 1993 року в Україні стало функціонувати Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), яке фінансувало створення в 1993 році Київського регіонального представництва фонду „Євразія” з метою сприяння розвитку демократії та ринкових реформ у країнах СНД. Загальний річний бюджет фонду в 1996 році становив 17 млн. доларів, Київського регіонального представництва фонду – 4 млн. доларів.⁵¹ Загалом, у середині 90-х років XX ст. в Україні діяло близько 50 донорських організацій, які надавали гранти в основному завдяки благодійним коштам міжнародних філантропічних організацій або за програмою технічної допомоги становленню громадянського суспільства в Україні, започаткованої урядами США, Канади, Великобританії, інших країн. Також організаційно-методичну допомогу розвитку громадських організацій України надавала ПРООН (Програма розвитку Організації Об’єднаних Націй) у співпраці з Національним Агентством України з питань розвитку та європейської інтеграції, які започаткували національний проект „Розвиток громадянського суспільства в Україні”.⁵²

Таким чином, протягом 1991-1996 років громадські організації України використовували різні джерела фінансування. Наведені показники фінансової звітності свідчать, що державна підтримка надавалася лише обмеженому числу всеукраїнських громадських організацій, які мали розгалужену мережу на місцевому

рівні та визначені чинним законодавством пільги – Українському національному комітету молодіжних організацій України, Товариству Червоного Хреста, Українській спілці ветеранів Афганістану, Організації ветеранів України, „Союзу Чорнобиль Україна”, Товариству „Просвіта”, організаціям інвалідів, творчим спілкам, спортивним товариствам. Завдяки такому підходу більшість громадських організацій України не одержували фінансової допомоги та не мали законодавчо гарантованих пільг від держави. Отримувати прибутки від створених підприємств та сплати членських внесків могли здебільшого ті самі громадські організації, що були названі вище. Тоді як новостворені організації не мали необхідних фінансових, матеріальних та організаційних можливостей для утворення первинних об'єднань, активної роз'яснювальної роботи з метою залучення коштів та розширення організацій.

Важливим джерелом фінансової підтримки громадських ініціатив стала допомога міжнародних організацій-донорів, які не лише фінансували діяльність громадських організацій, але і сприяли розвитку активності загалом, підтримуючи проекти, направлені на підвищення професійного рівня керівного складу організацій. Інший бік донорської допомоги – звання до грантів, створення громадських організацій для участі в конкретній програмі, відсутність необхідної мотивації в керівників об'єднань для активного пошуку інших джерел фінансування при виконанні статутних завдань.

Успішний розвиток громадських організацій протягом п'яти років незалежності став важливим індикатором розгортання демократичних тенденцій у суспільстві. Державними статистичними органами зафіксовано значне зростання числа громадських організацій, розширення мережі місцевих об'єднань. Разом з тим, тридцять відсотків громадських організацій не займалися статутною діяльністю, що пояснюється зменшенням соціальної активності населення та відсутністю необхідної фінансової та організаційної підтримки з боку держави.

Протягом 1991-1996 років українські законодавці, співпрацюючи з об'єднаннями громадян, розробили та ухвалили правові акти, необхідні для розвитку громадської ініціативи, створення правових передумов для становлення в

Україні громадянського суспільства. Конституція України гарантувала громадянам України право на свободу об'єднання в громадські організації та політичні партії. Слід зазначити, що на момент ухвали Конституції правове унормування діяльності різнопланових об'єднань громадян ще не було завершено. З 1997 по 2001 роки набрали чинності закони України, які визначали порядок утворення та діяльності благодійних організацій, творчих спілок, молодіжних та дитячих організацій, профспілок, політичних партій. Водночас Україна досі не має рамкового закону, який би встановлював загальні правила щодо утворення, реєстрації та діяльності різних типів та форм об'єднань громадян, діяльність яких не направлена на отримання прибутку та орієнтована на вирішення певних суспільно значущих завдань. Проект Закону України „Про непідприємницькі організації”, що має на меті врегулювати назрілі потреби, розглядається у Верховній Раді з жовтня 2000 року.

3.2. Об'єднання товаровиробників в умовах реформування економічних відносин

Із проголошенням незалежності України розпочався перехідний період в її історії. Він полягав у проведенні докорінних змін у політичній та економічній системах українського суспільства. Найбільш глибокі зміни мали відбутися в економічній сфері. Це відродження різноманітних форм власності та господарювання, що потребувало врахування інтересів усіх верств населення. Ґрунтовні зміни соціально-економічного курсу держави супроводжувалися різким зниженням рівня життя громадян, нездатністю в умовах соціально-економічної кризи забезпечити необхідну концентрацію матеріальних та фінансових ресурсів задля швидкого реформування галузей економіки.

За роки економічної кризи (1990-1999 рр.) валовий внутрішній продукт (ВВП) України скоротився на 59,2 відсотка, обсяги промислової продукції – на 48,9 відсотка, сільського господарства – на 51,5 відсотка, реальна заробітна плата зменшилася у 3,82 рази, а реальні виплати пенсій – у 4 рази. Найбільш відчутних втрат українська економіка зазнала у 1990-1994 роках. За цей час обсяги ВВП зменшилися на 45,6 відсотка, промислового виробництва – на 40,4 відсотка, сільського господарства – на 32,5 відсотка. Протягом 1994 року падіння ВВП склало 22,4 відсотка. Повністю розбалансованою виявилася фінансова система. Особливо болючими були наслідки рекордної за світовими стандартами гіперінфляції, яка у 1993 році перевищила 10 тис. відсотків. Дефіцит державного бюджету покривався прямою грошовою емісією Національного банку України. Тільки у 1994 році валютний курс українського карбованця у доларах США знизився у 8,3 рази.⁵³ За розрахунками фахівців Федерації профспілок України, за 1991-1994 роки купівельна спроможність заробітної плати працівників державного сектору економіки знизилася в 4 рази. Середній рівень заробітної плати у травні 1994 року був рівноцінний 59 крб. 1990 року.⁵⁴

Неспроможність державних структур забезпечити дотримання основних конституційних і законодавчих гарантій у сфері праці, зайнятості, соціального

захисту населення посилювало напругу у суспільстві, призводило до зростання невдоволення як інститутами влади, так і характером здійснюваних ними економічних перетворень. У цих умовах профспілкові організації як найбільш представницькі громадські організації трудівників мали довести до владних структур свою позицію, своє бачення щодо напрямків подолання кризи і подальшого суспільного розвитку. Для цього профспілкам України потрібно було змінити концепцію діяльності, виробити її нову стратегію і тактику в умовах демократизації суспільства та економічних реформ.

На еволюцію профспілкового руху в умовах незалежної Української держави впливали дві тенденції. Перша полягала в посиленні відцентрових процесів у профспілковому середовищі та утворенні нових профоб'єднань. У жовтні 1990 року на базі Української республіканської ради профспілок було створено Федерацію незалежних профспілок України (ФНПУ). Деякі галузеві профспілкові організації утрималися від вступу до ФНПУ і стали діяти автономно (профспілка працівників залізничного транспорту та транспортного будівництва). Шляхом відокремлення від профспілки авіапрацівників України утворилися профспілки диспетчерів, льотного складу та інженерно-технічних працівників.⁵⁵ Протягом 1990-1991 років на базі страйкових комітетів було створено нові профспілкові об'єднання: Незалежна профспілка гірників, Солідарні профспілки України, Вільні профспілки трудящих.

Друга тенденція проявлялася у зменшенні чисельного складу профспілок. Наприкінці 1995 року у профспілковому просторі держави діяло чотири різновиди громадських об'єднань. Федерація профспілок України (ФПУ) об'єднувала 67 галузевих організацій та 26 регіональних міжспілкових об'єднань із загальним членством 20 млн. 800 тис. осіб.⁵⁶ Ця профспілкова структура була правонаступником радянських профспілок, до складу яких на початку 1989 року входило 25 млн. 700 тис. робітників та службовців.⁵⁷ Головною причиною виходу зі складу традиційних профспілок, на думку голови ФПУ О. Стояна, була зневіра окремих трудівників у можливості профспілкових структур і, в першу чергу, профкомів відстоювати інтереси людей в умовах різкого зниження життєвого рівня.⁵⁸

Національна конфедерація профспілок України об'єднала Солідарні профспілки України, профспілку журналістів „Незалежність”, профспілку працівників Національної Академії наук, профспілку працівників інноваційних і малих підприємств, Федерації профспілкових організацій спільних підприємств „Громада” та „Солідарність” загальним числом членів 700 тис. осіб. Третю групу профспілкових організацій склали незалежні профспілки гірників, пілотів, авіадиспетчерів, інженерно-технічних працівників компанії „Авіалінії України”, військовослужбовців та окремих регіональних профспілок, що об'єдналися в асоціацію вільних профспілок України – 80 тис. членів.

Деякі профспілки діяли самостійно. Зокрема, незначну силу представляло Всеукраїнське об'єднання солідарності трудівників (ВОСТ), яке, маючи структури у 22 областях України, включало лише 15 тис. робітників. Не проявляла особливого бажання співпрацювати з іншими профспілковими організаціями Федерація представників робітників кооперації та інших форм підприємництва в Україні.⁵⁹

Найвпливовішою серед профспілкових об'єднань залишалася Федерація професійних спілок України. На другому (позачерговому) з'їзді ФНПУ у листопаді 1992 року було ухвалено Програму та Статут профспілок України. У програмі було висловлено нові концептуальні підходи щодо місця та ролі профспілок у нових суспільно-політичних умовах. Перший – визначення ролі профспілок як організацій соціального захисту людей найманої праці, на відміну від доктрини „школи комунізму”. Другий – домінування у взаємовідносинах з органами державної влади принципів соціального партнерства, які передбачають укладання Генеральної та галузевих угод, колективних договорів. Використання за потреби методів силового тиску – акцій протесту, страйків, вимог до уряду. Третій – проголошення нейтральності профспілок щодо політичних партій і рухів та співробітництво з ними з конкретних питань соціально-економічного захисту трудівників. Четвертий – використання у разі необхідності політичних методів діяльності з метою захисту законних інтересів членів профспілок. П'ятий підхід – надання організаційній структурі і принципам побудови профспілок федеративних принципів, розмежування повноважень різних рівнів профспілкових організацій.⁶⁰

Згідно із статутом, свою головну мету ФПУ вбачала у домаганні від органів державної влади, роботодавців та їх об'єднань проведення економічної та соціальної політики, що забезпечила б ефективну економіку і нормальний життєвий рівень членів профспілок, що базується на справедливій винагороді за працю і соціальному захисті малозабезпечених. Федерація виробляла і здійснювала політику професійних спілок, виражала, представляла та захищала інтереси членів профспілок, членських організацій, що входять до неї, в органах державної влади, місцевого і регіонального самоврядування. Як зазначалося у статуті, членами ФПУ могли бути всеукраїнські галузеві профспілки; об'єднання (асоціації) профспілок України, обласні та міжспілкові об'єднання. Стаття 17 статуту гарантувала свободу дій та збереження повноважень колективним членам Федерації згідно зі своїми статутами та рішеннями. При цьому головну увагу галузеві профспілки та об'єднання – члени ФПУ мали зосереджувати на питаннях заробітної плати, умовах охорони праці трудівників, правового захисту первинної профспілкової організації, проведенні переговорів з роботодавцями та укладанням галузевих тарифних угод.⁶¹

До складу ФПУ входили профспілки працівників агропромислового комплексу (АПК) України. В основі їх організаційної побудови – взаємодія трьох галузевих профспілок: а) працівників аграрного сектору; б) працівників харчової та переробної промисловості; в) сільських будівельників. Склад профспілок АПК України свідчив, що це добровільна, самодіяльна організація, створена для представництва і захисту економічних, соціальних трудових прав та інтересів своїх членів. У нових соціально-економічних умовах змінилися форми та методи діяльності організації. Для досягнення своїх програмних цілей та завдань профспілки набули права: а) виробляти єдину політику щодо ведення переговорів з роботодавцями, укладення колективних договорів, угод в галузях АПК, контролю за їх виконанням власниками та органами державного управління; б) направляти до органів державної влади та управління вимоги та пропозиції щодо змін або скасування законів чи нормативних актів, які обмежують права та інтереси членів профспілки і прийняття нових законодавчих актів, спрямованих на соціальний захист працівників; в) здійснювати контроль за дотриманням власниками або уповноваженими ними органами

трудового, житлового законодавства, Закону „Про охорону праці”, надавати членам профспілки юридичну допомогу; г) використовувати для захисту прав та інтересів членів профспілки передбачені чинним законодавством форми вирішення конфліктів: консультації, переговори, мітинги, демонстрації, пікетування, страйки та інші акції протесту; д) домагатися створення безпечних умов праці, забезпечення охорони життя і здоров'я людей; е) активно використовувати засоби масової інформації для висвітлення своїх завдань; є) створювати необхідні для здійснення статутної діяльності фонди, каси взаємодопомоги, кредитні спілки; ж) здійснювати управління та контроль за використанням коштів соціального страхування, брати участь в організації санаторно-курортного лікування та відпочинку членів профспілки та їх сімей.⁶²

Таким чином, профспілкові організації в незалежній Україні здобули право укладати колективні договори з адміністрацією підприємств, установ та організацій; право на страйк, як цивілізовану форму протесту, та право розпоряджатися своїм майном. При цьому у статутах об'єднань, що входили до ФПУ, була відсутня стаття про заборону представникам адміністрації підприємств та установ бути членами профспілок, що створювало умови для переходу профспілкових організацій під неформальний контроль роботодавців.

ФПУ у спадок від Укрпрофради отримала значну матеріальну базу, що включала розгалужену мережу санаторіїв, баз відпочинку, будинків культури та спортивних споруд. У 1991 році у підпорядкуванні Української республіканської ради по туризму та екскурсіях профспілок діяли 117 готелів, баз та кемпінгів на 50 тис. місць, 139 бюро подорожей та екскурсій, 26 автопідприємств, 29 ресторанів та кафе, будівельні організації.⁶³ Зокрема, майно ФПУ у першій половині 90-х років – це акціонерні товариства „Карпаткурортбуд”, „Старт”, „Одесатурист”, „Акціонерна страхова компанія „Енергополіс”, „Готель Слов'янський” тощо. Лише одне акціонерне товариство „Укрпрофтур” принесло ФПУ за 1994 рік понад один трлн. крб. прибутку.⁶⁴ Наприкінці 1991 року ФПУ та Фонд соціального страхування України створили акціонерне товариство закритого типу „Укрпрофоздоровниця”, до статутного фонду якого було передано всі санаторно-курортні заклади, що

перебували у віданні Укрпрофради.⁶⁵ За підсумками 1995 року і шести місяців 1996 року, профспілкові підприємства і установи отримали 48 трлн. крб. валового прибутку. У системі підприємств Федерації профспілок України було забезпечено роботою близько 50 тис. працівників. За 1995 рік та 9 місяців 1996 року профспілкові лікувальні, санаторно-курортні заклади ФПУ пролікували та оздоровили понад один млн. трудівників при вартості путівок на 30-40 відсотків нижчій, ніж в аналогічних закладах інших відомств. За підрахунками представників ФПУ профспілкові оздоровниці мали лише 30 відсотків від загальної кількості місць у санаторно-курортних закладах України, але забезпечили своїми послугами 63 відсотки усіх відпочивальників, у тому числі 90 відсотків дітей.⁶⁶

Завдяки комерційному використанню майна, ФПУ послуговувалася ресурсами, необхідними не лише для утримання понад 20 тис. звільнених профспілкових функціонерів.⁶⁷ Постійні фінансові надходження створювали сприятливі умови для успішного виконання статутних завдань. Так, на оздоровлення дітей під час літніх канікул 1996 року Держбюджетом України було передбачено 2 трлн. 360 млрд. крб. Тоді як, завдяки Фонду соціального страхування, який діяв у той час під егідою ФПУ, було акумульовано понад 7 трлн. крб., що були направлені на дитячий відпочинок.⁶⁸

Протягом першої половини 90-х років ХХ ст. найбільшу увагу було приділено захисту соціально-економічних прав трудівників. ФПУ виходила з того, що в умовах соціально-економічної кризи роль держави не обмежується допомогою непрацездатним і малозабезпеченим прошаркам населення. Соціальні виплати держави мали стати важелем формування соціально-економічної інфраструктури. Існуюча за радянських часів система оплати праці не відшкодовувала частини витрат, пов'язаних як з простим, так і з розширеним відтворенням робочої сили, своїм органічним доповненням вона передбачала соціальні виплати держави. Перехід до вартісної оцінки соціальних витрат і їх грошового відшкодування в умовах відсутності багатьох товарів та послуг сприяв інфляції, що перетворювало соціальні витрати у фікцію. Тому головними цілями соціальної політики ФПУ декларувала активізацію трудової та господарської політики населення, надання

кожному працездатному робочого місця і створення умов, які залежно від результатів праці забезпечили б кожному працівнику та його сім'ї добробут. Для забезпечення нормальних умов праці робітників, соціального захисту малозабезпечених ФПУ використовувала можливості впливу на нормотворчий процес у державі, здійснювала експертизу законопроектів, інших нормативних актів, розробляла власні законопроекти. Так, у 1993-1994 роках фахівцями ФПУ опрацьовано понад 40 законопроектів, було підготовлено 10 власних проектів. Серед них – проекти законів „Про оплату праці”, „По межу малозабезпеченості”, „Про профспілки”, „Про мінімальний споживчий бюджет”.⁶⁹

Під тиском профспілок з кінця 1993 року в Україні було запроваджено 40-годинний робочий тиждень. Концепція цінової лібералізації, яка втілювалася урядами в 1992 та першому півріччі 1993 років, не включала лібералізацію заробітної плати, що викликало різке падіння рівня життя населення, посилило соціальну напругу в суспільстві. У січні 1993 року Рада ФПУ разом із Комісією Верховної Ради України з питань соціальної політики та праці ухвалили спільну постанову, в якій було висловлено стурбованість станом справ із соціальним захистом населення. У ній піддавалися критиці дії уряду по стримуванню інфляційних процесів за рахунок урізання соціальних програм, втраті низки гарантій, якими користувалися малозабезпечені громадяни. Зокрема, рішенням уряду наприкінці 1992 року було скасовано індексацію грошових доходів населення, пільги пенсіонерам на проїзд у міському та приміському транспорті. Кабінету Міністрів було рекомендовано встановити фіксовані ціни на продовольчі товари першої необхідності; офіційно затвердити розмір мінімального споживчого бюджету та межу бідності не нижче фізіологічного прожиткового мінімуму; збільшити розміри допомоги громадянам з низькими доходами; встановити пенсіонерам пільги на проїзд у міському та приміському транспорті, оплату житла та комунальних послуг тощо.⁷⁰

Ринкові відносини вимагали створення нових принципів соціального партнерства, встановлення правової моделі взаємодії між урядом, роботодавцями та профспілками, які представляли найманих працівників. 3 липня 1993 року вступив у

дію розроблений за участю ФПУ Закон України „Про колективні договори та угоди”, згідно з яким соціально-трудові відносини були поставлені на договірну основу. За наполяганням профспілок було створено тристоронній орган постійного узгодження позицій – Національну раду соціального партнерства. Але протягом 1993-1996 років Генеральна угода укладалася лише між урядом та профспілками.

У травні 1993 року Кабінет Міністрів і профспілкові об'єднання України уклали Генеральну тарифну угоду на 1993 рік. Згідно з угодою Кабінет Міністрів зобов'язувався приймати рішення з питань оплати праці, формування та регулювання фонду споживання за участю профспілок; розробити та запровадити за погодженням з профспілковими організаціями механізм коригування мінімальної заробітної плати, пенсій, стипендій у залежності від зростання цін на споживчі товари і послуги; розробити межу малозабезпеченості як соціальний норматив для визначення осіб, що потребують допомоги з боку держави тощо. Уряд взяв на себе зобов'язання спільно з профспілками вивчити стан неповної зайнятості та виробити пропозиції щодо механізму соціальних гарантій для працівників, які втратили роботу. У свою чергу профспілки зобов'язувалися сприяти діяльності трудових колективів підприємств по забезпеченню збільшення обсягів виробництва, зміцнення трудової дисципліни, утримуватися від організації страйків з питань, вирішення яких не передбачалося угодою.⁷¹

Профспілкові комітети здійснювали моніторинг виконання Генеральної угоди. Так, у лютому 1996 року президія ФПУ розглянула перебіг виконання Генеральної угоди між Кабінетом Міністрів і профспілковими об'єднаннями у 1995 році. З 68 положень угоди, які підлягали контролю, повністю були виконані 20, частково – 19. Реалізація положень Генеральної, галузевих та регіональних угод, колективних договорів, уперше за роки кризи, сприяла зростанню реальної заробітної плати в народному господарстві (за 1995 рік – на 131,4 відсотка). Водночас, унаслідок ухилення уряду від дійового регулювання фінансового обігу, кризи неплатежів підприємств протягом другого півріччя 1995 року стрімко зросла кількість порушень чинного законодавства щодо строків виплати заробітної плати. Затримки виплати заробітної плати сягали 3-4 місяців, сума заборгованості становила 86 трлн.

крб., або дві третини місячного фонду заробітної плати в Україні. На державних підприємствах продовжувало поширюватися приховане безробіття у вигляді скороченого робочого дня та вимушених безоплатних відпусток. Додатковим фактором посилення соціального напруження стало підвищення урядом з січня 1996 року тарифів на житлово-комунальні послуги.⁷² У відповідь президія ФПУ 21 лютого 1996 року закликала профспілки усіх галузей провести Всеукраїнську акцію протесту, під час якої близько 5 тис. підприємств та установ призупинили роботу на одну годину. На центральних майданах міст і селищ України відбулося 250 мітингів.⁷³ Незважаючи на масштабність протестних дій, їх ефективність була низькою та не створювала для влади реальної загрози. Кризові явища в економіці України продовжувалися, що викликало другу хвилю протесту профспілок – восени 1996 року. У ній брало участь близько 1,5 млн. осіб. У резолюції учасників всеукраїнської акції протесту зазначалося, що хибна соціальна та економічна політика уряду, основу якої складають урізування соціальних програм і гарантій, призводить до зростання бідності не лише серед соціально вразливих верств населення, але й основи суспільства – громадян, що працюють.⁷⁴

Серед інших профспілкових об'єднань значною активністю у проведенні страйків вирізнялася Незалежна профспілка гірників (НПГ), представники якої очолили стихійні виступи гірників Донбасу влітку 1993 та 1996 років. При цьому в 1996 році НПГ виступила разом із профспілкою працівників вугільної промисловості, яка входила до складу ФПУ. З липня гірники Донбасу перекрили автомагістралі, а павлоградські шахтарі сіли на рейки, що викликало жорстку реакцію з боку влади. Керівника донецького страйкому М. Крилова було заарештовано та засуджено до двох років позбавлення волі за організацію масових заворушень.⁷⁵

ФПУ у першій половині 90-х років позиціонувала себе як нейтральна по відношенню до політичних партій та рухів громадська структура. Цьому сприяв значний авторитет спілки у суспільстві, розгалужена мережа профспілкових організацій, фінансова самодостатність завдяки накопиченому за десятки років майну. Це дозволяло брати активну участь у суспільно-політичному житті країни. У

Платформі профспілок до виборів Верховної Ради України визнавалося, що „профспілки не є політичною організацією, вони не прагнуть влади. І тільки катастрофічне становище трудівників України змушує нас боротися за належне представництво у парламенті”.⁷⁶ Під час виборчої кампанії профспілковими організаціями було підтримано 240 кандидатів, серед них 129 профспілкових працівників. У результаті виборів народними депутатами України було обрано лише сім функціонерів ФПУ. Під час роботи Верховної Ради України другого скликання спеціалісти ФПУ через своїх депутатів подали шістнадцять проектів Законів, опрацювали тринадцять проектів державних програм, понад 360 законопроектів, що стосувалися соціально-економічного захисту населення.⁷⁷ Депутати від профспілок брали участь у розробці Конституції України. Завдяки їх наполегливості було ухвалено Статтю 36, в якій гарантується право громадян на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових та соціально-економічних інтересів, що була відсутня у першому варіанті проекту Основного Закону. Загалом представники профспілок внесли до спеціальної комісії по доопрацюванню проекту Конституції понад 300 узагальнених зауважень та пропозицій. Разом з тим, профспілки втратили право законодавчої ініціативи, право звітування керівників підприємств перед профспілками і визначення останніми доцільності перебування на посаді того чи іншого керівника.⁷⁸

Протягом 1995-1996 років загострився конфлікт навколо Фонду соціального страхування України. Фонд був створений у лютому 1990 року завдяки спільній постанові Ради Міністрів УРСР та Ради Федерації незалежних профспілок України „Про управління соціальним страхуванням”. Фонд перебував у віданні професійних спілок та накопичував кошти, що йшли на оплату лікарняних листів, на допомогу при народженні дитини, здешевлювали вартість путівок трудящим на лікування та оздоровлення. У складі правління фонду були представники Незалежної профспілки гірників, Ради федерації працівників кооперації ті інших форм підприємництва, Ради профспілок митних органів України, профспілки залізничників, але вирішальне слово в розподілі коштів, акумульованих фондом, належало представникам ФПУ. У 1995 році діяльність фонду охоплювала 17 млн. працівників з бюджетом у 644,2

млн. грн., що було у 15 разів більше, ніж бюджети відповідних фондів незалежних від ФПУ профспілкових об'єднань. Основною статтею виплат залишалися виплати допомоги по тимчасовій непрацездатності – 282,2 млн. грн. Значну увагу було приділено оздоровленню трудящих та членів їх родин. У 1996 році серед профспілкових комітетів було розподілено 150 тис. пільгових (з оплатою 10-20 відсотків вартості) путівок для відпочинку та лікування в оздоровчих закладах, які були побудовані профспілками з використанням залучених коштів. При цьому за рахунок профспілкових коштів було створено 72,3 відсотка майна, Фонду соціального страхування – 14,3 відсотка.⁷⁹

Представники профспілки „Солідарність” та Солідарних профспілок України звинувачували ФПУ у нецільовому використанні коштів фонду, наголошуючи на тому, що отримати пільгову путівку для відпочинку та лікування мають можливість лише функціонери ФПУ та адміністрація підприємств та установ. У відповідь, з ініціативи членів ФПУ, народних депутатів України О. Стояна, Л. Вернигори, Ю. Донченка, Н. Піменової Комісія з питань соціальної політики та праці у грудні 1995 року звернулася до Генеральної прокуратури з проханням перевірити використання фондів соціального страхування незалежними від ФПУ профспілками. ФПУ відмовилася брати участь у розробці законопроекту „Основи законодавства України про соціальне страхування”, згідно з яким Фонд соціального страхування мав стати самостійною державною структурою. Представники ФПУ аргументували свою позицію відсутністю в держави в умовах економічної кризи необхідних організаційних та матеріальних ресурсів, що призведе до руйнації фонду, та необхідністю збереження за профспілками права на управління частиною коштів соціального страхування.⁸⁰

До громадських організацій, що діють в галузях економіки, відносяться об'єднання підприємців, фермерів, орендарів та ін. роботодавців і приватних власників. Вони розглядаються як важлива форма самоорганізації товаровиробників, що сприяє підвищенню структурованості та саморегульованості економіки. На відміну від профспілок, перед громадськими об'єднаннями підприємців поставили інші завдання, які полягали у формуванні корпоративних інтересів та усвідомленні

необхідності розробки власної послідовної та комплексної економічної політики. Наприкінці 90-х років ХХ ст., за підрахунками неурядової дослідницької організації – Центру антикризових досліджень – на всеукраїнському рівні діяло близько 70 організацій товаровиробників.⁸¹

У лютому 1992 року було створено Український союз промисловців та підприємців (УСПП). Попередником союзу була Асоціація промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку „Україна”. Стратегічною метою діяльності новоствореного об'єднання промисловців, підприємців та роботодавців України став захист прав та інтересів національного бізнесу. Ефективна підтримка вітчизняного товаровиробника, конструктивний вплив на державну соціально-економічну політику, пропаганда досягнень промисловості і науки, можливостей їх використання в умовах ринкових відносин, поширення професійних знань та набутого досвіду визначали основні напрямки діяльності організації. На початку 1993 року до складу центральної та регіональної структур УСПП входило 2082 колективних члени та понад 300 тис. осіб – індивідуальних членів. У 18 областях України діяли регіональні асоціації або відділення Союзу.⁸² При УСПП з 1994 року в рамках програми технічної допомоги ТАСІС діяло Агентство з розвитку підприємництва, метою діяльності якого було сприяння економічному зростанню України шляхом організаційної підтримки малих і середніх підприємств.⁸³

Кризові явища в економіці держави спричинили активну участь УСПП у соціально-політичному житті. На IV з'їзді організації у квітні 1994 року було констатовано загострення соціально-економічної ситуації в Україні, економіка якої фактично перейшла у фазу обвального падіння виробництва. Лише за перший квартал 1994 року промислове виробництво зменшилося на третину. Більшість підприємств України працювали 2-3 дні на тиждень. На з'їзді було висунуто вимоги до представників влади щодо необхідності проведення консультацій з УСПП для пошуку шляхів подолання гіперінфляції, кризи фінансово-кредитної системи, зменшення виробництва, стрімкого падіння життя населення. З'їзд закликав підтримати кандидатуру Л. Кучми, який на той час очолював УСПП, на пост президента України на виборах у червні 1994 року.⁸⁴

Асоціація українських банків (АУБ) була заснована у 1989 році. Протягом 90-х років ХХ ст. до її складу входило понад 70 відсотків діючих банків. Діяльність громадської структури була направлена на вирішення проблем, що поставали на заваді розвитку української банківської системи в умовах реформування економіки – це законодавче врегулювання, податкова політика держави, взаємовідносини з Національним банком. Але спонукальним мотивом об'єднання представників банків у громадську організацію була потреба у захисті своїх прав у взаємовідносинах із державними структурами. Так, у 1998 році податкова адміністрація видала наказ, згідно з яким банки мали систематично інформувати контролюючі органи про свої операції. За підтримки юристів УСПП АУБ оскаржила наказ у суді.⁸⁵ Спільку орендарів і підприємців України було створено у 1990 році. Основними напрямками діяльності об'єднання було визначено: консультативно-правову допомогу і практичне сприяння членам спілки в розвитку підприємницької діяльності; внесення пропозицій до органів державної влади щодо законодавчих актів, направлених на регулювання діяльності вітчизняного товаровиробника; надання інформаційної консультативної допомоги членам спілки з економічних та юридичних питань. Спілка сприяла утворенню Конфедерації роботодавців України, брала участь в опрацюванні проекту Податкового кодексу, підписанні Генеральної Угоди з профспілками.⁸⁶

Зміни у політичній та економічній системах країни радикально вплинули на процеси в аграрному секторі – одному із найважливіших складових частин народного господарства України. 18 грудня 1990 року Верховна Рада Української РСР ухвалила Постанову „Про земельну реформу”, згідно з якою з 15 березня 1991 року всі землі Української РСР було оголошено об'єктом земельної реформи. Місцевим радам народних депутатів, Раді Міністрів УРСР було доручено здійснити реєстрацію громадян, які бажають організувати селянське (фермерське) господарство. На підставі матеріалів інвентаризації, частина земель, що використовувалася не за призначенням, передавалася до складу земель запасу для наступного надання у першочерговому порядку громадянам для організації фермерських господарств.⁸⁷ Отже, реформування аграрного сектору розпочалося

земельною реформою, що сприяло утвердженню плюралізму власності та господарювання, відродження хлібороба як господаря з правом розпоряджатися землею, своїм майном, виробленою продукцією. Розвиток фермерства в Україні відбувався із значними труднощами. Чинниками, що стримували розвиток фермерських господарств в Україні, були: невеликі за площею земельні ділянки, що виділялися у власність фермерам; відсутність необхідного реманенту, обладнання, посівних матеріалів; нерозвинений ринок сільськогосподарської техніки та продуктів; відсутність дієвої державної допомоги; невиконання у повному обсязі ухвалених на підтримку фермерства законодавчих актів, невирішеність питання з підготовки та перепідготовки майбутніх фермерів. Так, станом на 1 липня 1992 року фермери володіли лише 0,3 відсотка сільськогосподарських угідь. За кожним господарством у середньому було закріплено по 20 гектарів угідь, з яких 17 – рілля. 44 відсотки взагалі не мали сільськогосподарських угідь. На фермерське господарство припадало по дві голови худоби, по троє свиней, дві вівці, 20 голів птиці. Дуже низькими залишалися показники, що характеризували наявність сільськогосподарської техніки у приватних господарів. У середньому лише один трактор на два господарства, один вантажний автомобіль на трьох господарів, зернозбиральний комбайн – на 20 фермерів.⁸⁸

Незважаючи на важкі обставини, що супроводжували процес відродження господаря на селі, фермерські господарства досягли значних результатів. Якщо станом на 1 січня 1992 року в Україні з'явилося 2098 фермерських господарств, то на початку 1997 року діяло понад 35 тис. фермерів, які обробляли 835 тис. га землі,⁸⁹ що складало 2 відсотки сільськогосподарських угідь, або 15 відсотків земель запасу. При цьому в 1996 році фермери зібрали 1,6 відсотка зернових, 2 відсотки цукрових буряків, 3 відсотки соняшнику.⁹⁰

Важливу роль у становленні фермерського руху відіграла Асоціація фермерів України (АФУ), створена у лютому 1991 року. Спонукало утворенню об'єднання громадян невдоволення активістів фермерського руху відсутністю дієвих дій місцевих Рад з реєстрації охочих створити фермерське господарство. Головною метою об'єднання проголошувалася допомога встановленню приватного сімейного

сектора сільськогосподарського виробництва. АФУ відкрито виступила на підтримку курсу на прискорення процесів приватизації агропромислового комплексу, зняття будь-яких законодавчих обмежень щодо розмірів земельних ділянок фермерських господарств. У виступі на VII з'їзді Асоціації у лютому 1997 року президент АФУ М. Шкарбан зазначив, „що в Україні реформа потрібна не тільки для того, щоб підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва. Вона повинна зміцнити духовний зміст українського селянина через любов до власної землі”.⁹¹

У своїй діяльності АФУ, захищаючи інтереси приватних сільських товаровиробників, зверталася до Верховної Ради, Президента та Прем'єр-міністра України з приводу поліпшення законодавчого забезпечення становлення фермерства та неухильного виконання вже ухвалених правових актів. Так, народний депутат, член Ради АФУ В. Шевченко направив депутатське звернення на ім'я Прем'єр-міністра України з приводу дотримання урядових гарантій щодо фінансування розвитку українського фермерства. У зверненні зазначалося, що Стаття 35 Закону України „Про селянське (фермерське) господарство” зобов'язує планувати в державному бюджеті окремим рядком кошти для потреб Українського державного Фонду підтримки селянських (фермерських) господарств – державної інституції, покликаної, згідно із законодавством, виступити гарантом здійснення програм розвитку фермерства, кредитування господарств, відведення земельних ділянок, науково-інформаційного забезпечення фермерства тощо. Держбюджетом на 1996 рік передбачалися мізерні кошти, але і їх уряд не виділив, профінансувавши потреби Фонду на 15,78 відсотка. У проекті Держбюджету на 1997 рік фінансування діяльності Фонду не передбачалося взагалі. „Чимало фермерів не мають жодного трактора, але позбавлені можливості отримати банківські кредити навіть на не вигідних умовах, оскільки банки вже не визнають гарантій Фонду. Тим часом фермери – це, здебільшого, вчорашні колгоспники, які не мають фінансових заощаджень чи майнової власності, завдяки яким могли б придбати знаряддя виробництва” – наголошував В. Шевченко.⁹² На VI з'їзді АФУ в лютому 1996 року було ухвалено подання до Верховної Ради України. У ньому фермери звернули

увагу законодавців на недопустимість творити такі законодавчі акти, в яких можливе подвійне розуміння та витлумачення. Так, у Постанові Верховної Ради від 20 грудня 1991 року, підтвердженою Постановою від 24 червня 1993 року „Про порядок введення в дію Закону України „Про селянське (фермерське) господарство і внесення змін та доповнень до Закону України „Про селянське (фермерське) господарство”, фермерам „як правило” мають надавати землю неподалік від дому. На місцевому рівні фермери одержували землю за 5-10 км, що створювало проблеми для органів виконавчої влади при виділенні коштів на будівництво доріг та інших елементів інфраструктури.⁹³

Місцеві об'єднання АФУ, співпрацюючи з державними структурами, сприяли розбудові фермерського руху в регіонах. Так, протягом 1992 року рада Асоціації фермерів Херсонської області разом з представниками державного Фонду підтримки селянських (фермерських господарств) сприяли направленню державних коштів на оплату проектів землеустрою фермерських наділів, видавали фермерам гарантії під кредити. Було започатковано створення виробничої фермерської інфраструктури, що включала низку переробних малих підприємств, цехів, діляниць та формування торговельної мережі.⁹⁴ У Полтавській області Асоціація фермерів на чолі з С. Лихом виборювала право фермерів на отримання частки земель запасу. Наприкінці 1992 року з 150 тис. га земель запасу тільки 6 тис. га перейшло у власність фермерів. Більшість земель перерозподілялося під особисте підсобне господарювання за ініціативи ради колективних сільськогосподарських підприємств (колишньої ради колгоспів) Полтавської області. Селянам, що прагнули стати господарями на своїй землі, виділялися гірші землі, що непридатні для господарювання без спеціальних агротехнічних та рекультиваційних заходів. Для впровадження передових технологій виробництва рослинницької та тваринницької продукції Асоціацією фермерів Полтавської області разом із Селянською спілкою було організовано індивідуальне навчання фермерів.⁹⁵

Більшість голів обласних асоціацій сприяли створенню районних асоціацій фермерів, малих підприємств страхових та банківських структур, сприяли розвитку виробничої кооперації. Так, у кооператив „Ратай” з вирощування насіння гібридної

кукурудзи входили десятки фермерів Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької області. Протягом 1993-1995 років було вирощено сотні тонн зерна з урожайністю в півтора-два рази вищою, ніж у довколишніх колгоспах.⁹⁶

Для захисту інтересів фермерів, швидкого впровадження ринкових реформ в аграрному секторі, АФУ активізувала участь в суспільно-політичному житті України. Ухвала VI з'їзду АФУ (лютий 1996 року) рекомендувала членам асоціації сміливіше використовувати політичні можливості для виконання статутних завдань, бути активними учасниками політичних рухів національно-демократичного спрямування. З'їзд закликав членів АФУ всіма засобами сприяти становленню Селянської демократичної партії (СДП) як найближчої за програмою до фермерських проблем. Усім низовим ланкам об'єднання рекомендувалося взяти участь у виробленні спільної з СДП виборчої програми та активно готуватися до спільної участі у наступних виборах.⁹⁷ Слід зауважити, що наступного року на черговому з'їзді асоціації про необхідність партійного будівництва не згадувалося. Президент АФУ М. Шкарбан відзначив внесок народних депутатів України С. Плачинди, М. Поровського, І. Зайця, В. Філенка, О. Барабаша, М. Гориня, В. Шевченка, Б. Ярошинського та партій, які вони представляють, у справі захисту інтересів фермерського руху.

Для успішного господарювання фермерам необхідна кваліфікована порада спеціалістів сільського господарства, впровадження у виробництво передових технологій, рекомендацій провідних науковців. Для надання консультативної допомоги фермерам АФУ здобула значну міжнародну підтримку, зокрема, громадської спілки Американського бізнесу, Канадського бюро технічної допомоги, німецького, нідерландського та інших урядів країн європейського співтовариства через програми „ТАСІС”.⁹⁸ АФУ стало ініціатором проведення конференцій, семінарів, „круглих столів”, присвячених аграрній реформі, вдосконаленню земельних відносин, вирішенню питання підготовки фермерів, поліпшенню економічних відносин фермера з державою. Так, у Києві 22-23 жовтня 1992 року в Інституті аграрної економіки ім. О.Г. Шліхтера відбулася науково-практична конференція, присвячена розвитку фермерства в Україні. У роботі конференції

взяли участь вчені з інституту економіки АН УРСР, інституту механізації та електрифікації сільського господарства, інституту зрошувального землеробства, інституту кормів, інституту тваринництва степових районів, низки аграрних університетів. Конференція схвалила розроблені вченими „Рекомендації по організації селянських (фермерських) господарств в Україні”, „Норми витрат на вирощування сільськогосподарських культур у фермерських господарствах” та „Методику обчислення оптимальних розмірів селянських (фермерських) господарств”.⁹⁹

На шпальтах газети „Наш час”, часопису „Сільські обрії”, видавництво яких започаткувала АФУ, вміщувалися матеріали з'їздів Асоціації, звернення до Верховної Ради, уряду України, друкувалася інформація про розвиток регіональних асоціацій, рекомендації науково-практичних конференцій, що сприяло популяризації нових форм та методів господарювання на селі.

Інший погляд на майбутнє аграрного сектору України, темпи та напрям реформ мала Селянська Спілка України (ССУ), яка репрезентувала себе як організацію, створену за низовою ініціативою всіх сільських товаровиробників – представників колгоспів, радгоспів, фермерів та інших землекористувачів. Голова ССУ І. Мозговий виділив основні принципи та напрями діяльності Селянської Спілки в перші роки реформування сільського господарства: „По-перше, ми захищаємо всіх, хто живе та працює на селі... По-друге, ми виходимо з того, що в основі піднесення сільського господарства повинні стати матеріально-технічна база і кадри. По-третє, ... рушієм виведення з кризи вітчизняної економіки є лише сільськогосподарське виробництво... По-четверте, ми виступаємо за всі форми організації праці та всі форми власності. І категорично проти революційних процесів у сільськогосподарському виробництві.”¹⁰⁰ В. Вощевський, заступник голови ССУ, був більш категоричним: „... головне – ми мусимо зберегти великих сільськогосподарських товаровиробників. Можемо дискутувати щодо того, в яку організаційну форму повинні перетворитися колишні колгоспи (чи це будуть акціонерні товариства, чи якісь спілки, об'єднання), але основне завдання, що має

бути вирішеним якнайскоріше, стосується цілеспрямованої державної політики щодо збереження великого товаровиробника”.¹⁰¹

Отже, ССУ, виступаючи від імені колективів колгоспників, робітників і спеціалістів радгоспів, представників інших підприємств, що обслуговують сільське господарство та переробляють його продукцію, прагнула повільних, еволюційних змін в аграрному секторі України, намагалася пристосувати колгоспно-радгоспну систему до ринкових відносин. При цьому посилалися на перевірену практику розвинених країн світу, що лише великі аграрні підприємства можуть інтегрувати та використовувати передові технології, які за дрібнотоварного виробництва не знайдуть застосування. Саме великі товаровиробники зможуть планувати та фінансувати витрати на розвиток сільськогосподарського виробництва. Держава має спрямовувати дотації ефективним власникам, регулювати ціни на сільськогосподарську продукцію.¹⁰²

ССУ виступала за створення рівних політичних та правових умов для розвитку різних форм організації праці і господарювання на землі (колективні господарства, держгоспи, фермерство, приватні орендні господарства тощо), наголошуючи на тому, що колективні форми господарювання будуть поступово реформуватися. Значну увагу ССУ приділяла вирішенню проблем соціального, культурного та виховного характеру, що мало сприяти відродженню та поліпшенню демографічної ситуації на селі. Так, протягом 90-х років ХХ ст. представники Селянської Спілки виступали за поліпшення кількісного та якісного складу абітурієнтів аграрних вищих навчальних закладів і створення умов для одержання освіти сільською молоддю, що сприяло прийняттю постанови Кабінету Міністрів України „Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості” у червні 1999 року. Зазначений документ передбачав квотування місць при вступі до вищих навчальних закладів для підготовки фахівців із числа сільської молоді у межах державного замовлення, та забезпечення їх працевлаштування згідно із спеціальністю по завершенні терміну навчання.¹⁰³

З 1993 року у структурі ССУ діяли підприємства, які складали матеріально-технічну базу громадського об'єднання. Так, за ініціатииви голови спілки

І. Мозгового було створено Селянську інвестиційну компанію „Сінком”, яка у 1996 році мала 34 відділення. Намагання залучити кошти західних інвесторів започаткувало створення Українського аграрного інвестиційного фонду. У 1996 році ССУ розпочала співпрацю з корпорацією „Агронафтапродукт”. Того самого року було поставлено на нафтопереробні заводи 250 тис. тонн нафти та 170 тис. тонн сировини з неї. Нафтопродукти, виготовлені з неї, було відправлено на село та стали важливим стабілізуючим фактором у забезпеченні техніки паливом у період збирання врожаю.¹⁰⁴

Відсутність єдності в поглядах на домінуючі форми організації праці та власності в аграрному секторі завадили консолідації громадських організацій, які виражали інтереси різних верств українського селянства. Так, у 1993 році зазнала невдачі спроба ССУ та Ради колективних сільськогосподарських товаровиробників провести Всеукраїнський надзвичайний селянський з’їзд. На з’їзді мали розглядатися шляхи та методи захисту інтересів українського селянства в умовах економічної кризи, створення Аграрного союзу, який мав би об’єднати найбільші організації сільських товаровиробників. АФУ відмовилася брати участь у роботі з’їзду, звинувачуючи голів колгоспів та директорів радгоспів у гальмуванні земельної реформи. Ускладнила ситуацію різна політична орієнтація громадських організацій. Якщо АФУ з моменту створення співпрацювала з об’єднаннями національно-демократичного спрямування, то ССУ проголошувала співпрацю з Селянською партією, Соціалістичною та Комуністичною партіями, які, на думку Г. Чепурного, „можуть добитися, щоб на майбутніх виборах у парламент пройшла значна частина депутатів від трудящих, зокрема від селян.”¹⁰⁵

Реформування аграрного сектору України сприяло відродженню фермерського руху, який потребував значної організаційної та фінансової підтримки. Держава в умовах економічної кризи не могла виконувати в повному обсязі функції захисту та розвитку нових форм господарювання на селі, що привело до утворення Асоціації фермерів України. Ускладнювало аграрну та земельну реформи в Україні протистояння АФУ та Селянської спілки щодо напрямів та темпів реформ.

Головним напрямом діяльності профспілок України в умовах реформування економіки було декларовано соціальний захист трудівників. Повною мірою виконати поставлене завдання заважала відсутність єдності профспілкового руху, конфлікти між лідерами профспілкових об'єднань, зневіра частини працівників у можливостях профспілок як захисників їх інтересів. Найбільшою за чисельністю, фінансовими та організаційними можливостями залишалася Федерація профспілок України. ФПУ брала активну участь у політичних процесах в Україні, виявляючи певну стриманість у контактах з політичними партіями та віддаючи перевагу діалогу з урядом.

Громадські організації промисловців, підприємців і товаровиробників прагнули визначити і узагальнити перешкоди, які були на шляху до ринкової економіки; висловлювали пропозиції щодо необхідних заходів державної економічної політики, щодо напрямку та темпів реформ; забезпечували оперативний обмін політико-економічною інформацією між членами об'єднання та між об'єднаннями. Водночас не всі громадські об'єднання товаровиробників могли досягати декларованих у статутах цілей через важкий фінансовий стан багатьох вітчизняних підприємств, акцентування головної уваги на лобіюванні економічних інтересів без формування сприятливого соціального клімату в суспільстві та налагодження взаємовигідного соціального партнерства.

3.3. Участь громадських організацій у захисті соціальних прав населення

Соціально-економічна криза першої половини 90-х років ХХ ст. сприяла посиленню соціального вектора в діяльності громадських організацій. Законодавчо закріплені соціальні гарантії виконувалися не в повному обсязі, що спонукало громадські організації до використання різнопланових форм та методів, направлених на захист вразливих в умовах кризи соціальних верств.

Зростання авторитету та суспільного статусу громадських організацій, врахування їх впливу на вирішення соціальних потреб окремих категорій населення України сприяло ухваленню низки законодавчих та підзаконних актів, в яких надавалися преференції соціально значущим громадським об'єднанням. Особливий статус був гарантований громадським організаціям інвалідів, що створювалися з метою здійснення заходів із соціального захисту, соціально-трудової і медичної реабілітації інвалідів та залучення їх до суспільно-корисної діяльності. Керівні органи всеукраїнських об'єднань інвалідів, згідно із Законом „Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР” від 21 березня 1991 року, набули права законодавчої ініціативи у Верховній Раді УРСР, а вся продукція підприємств, установ та громадських організацій інвалідів включалася до державного замовлення з повним забезпеченням матеріально-технічними ресурсами.¹⁰⁶ Важливі пільги для працевлаштування інвалідів були гарантовані Статтями 19 та 20 названого Закону. Нормативи робочих місць, резервованих на виробництві для інвалідів, визначалися місцевими радами, але не могли бути менше п'яти відсотків від загальної кількості працівників. Підприємства, установи і організації, які не забезпечували виконання нормативів, відраховували у фонд соціального захисту інвалідів кошти для створення таких робочих місць.¹⁰⁷

В умовах реформування економіки, зміни форм власності на підприємствах, гарантувати преференції інвалідам українській державі ставало дедалі важче. 7 вересня 1994 року Кабінет Міністрів направив до Верховної Ради України пояснювальну записку до проекту Закону України „Про внесення змін до Закону УРСР „Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР.” У ній,

зокрема, зазначалося, що практика доведення всім підприємствам, установам та організаціям нормативу робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів, не нижче п'яти відсотків виявила брак економічного обґрунтування величини цього нормативу. Так, за відсутності необхідної кількості інвалідів для заповнення вакантних робочих місць Марганецький гірничо-збагачувальний комбінат у 1994 році мав сплатити 10,4 млрд. крб., що викликало у трудовому колективі гостре незадоволення. На думку представників Кабінету Міністрів України, норматив бронювання робочих місць не повинен перевищувати два відсотки. Саме стільки інвалідів, за кабмінівськими розрахунками, мають бажання та можливості працювати на виробництві (456,3 тис. осіб). Підприємства не повинні нести відповідальність, а тим більше сплачувати штрафи за те, що у них працює менше інвалідів, ніж їм визначено нормативами.¹⁰⁸

Комісія Верховної Ради України з питань соціальної політики та праці на засіданні 14 вересня 1994 року ухвалила доопрацювати законопроект. До робочої групи, крім фахівців Кабінету Міністрів та членів Комісії, увійшли В. Рябченко – виконавчий директор Союзу організацій інвалідів України, В. Більчич – голова центрального правління Українського товариства сліпих (УТОС), Ю. Максименко – голова центрального правління Українського товариства глухих (УТОГ).¹⁰⁹ 5 жовтня на розширеному засіданні Комісії було озвучено рішення, в якому, зокрема, зазначалося: „Комісія Верховної Ради з питань соціальної політики та праці, попередньо розглянувши підготовлений Кабінетом Міністрів Закон „Про внесення змін до Закону УРСР „Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР”, не заперечує проти зменшення квоти для працевлаштування громадян, які потребують соціального захисту, підприємствами і організаціями, що проводять скорочення чисельності або штату працівників... Разом з тим, Комісія не може погодитись з проектом Закону у редакції Кабінету Міністрів України, оскільки він є дискримінаційним щодо життєво важливих інтересів інвалідів, крім того розробниками законопроекту не взято до уваги думки громадських організацій інвалідів. Зазначений законопроект було допрацьовано з залученням фахівців Кабінету Міністрів України, Фонду України з соціального захисту інвалідів, Союзу

організацій інвалідів України, УТОС та УТОГ, в результаті чого розроблено альтернативний варіант законопроекту, що виносить Комісією на обговорення. »¹¹⁰

14 жовтня 1994 року на засіданні Верховної Ради України голова Комісії з питань соціальної політики та праці Ю. Буздуган у своєму виступі на захист альтернативного законопроекту, підготовленого Комісією та представниками громадських організацій, виділив три аспекти, що мають сприяти його підтримці. Зокрема, юридично-правовий аспект опирався на рішення 48 Сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка у 1993 році ухвалила стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів. Згідно з міжнародними нормами, без участі організацій інвалідів не можуть розглядатися зміни в законодавстві, що регламентують життєдіяльність інвалідів. Економічний аспект ґрунтувався на статистичних даних. Якщо в Україні у 1991 році працювала третина інвалідів, то в 1994 році працював лише один з дванадцяти. Якщо в 1991 році бажало працювати 500 тис. інвалідів, то через три роки бажало працювати в два з половиною рази більше. Морально-етична позиція критиків соціального законодавства, на думку Ю. Буздугана, також була далеко не бездоганною: „Тут виступали, наводили такий аргумент, скажімо, інвалідів не можна поставити біля мартена або спустити в шахту добувати вугілля. Це правда. Але саме на цих підприємствах найбільше продукуються інваліди. Якщо вони не можуть їм забезпечити роботу, то нехай заплатять, щоб ці інваліди принаймні працювали на дому.”¹¹¹ Закон „Про внесення змін до Закону УРСР „Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР”, підготовлений Комісією, підтримали 276 депутатів. Нормативи робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів для всіх підприємств та організацій, визначалися у розмірі не менше чотирьох відсотків від загальної кількості працівників. ¹¹²

Значною активністю в захисті гарантованих державою пільг для людей похилого віку вирізнялися ветеранські організації. Якщо в радянські часи вони орієнтувалися на співпрацю з КППС-КПУ та прагнули законодавчо оформити преференції для ветеранів, то в умовах суверенної України набули правового статусу. 19 листопада 1991 року перший з'їзд Організації ветеранів України (ОВУ) затвердив Статут та обрав головою Ради ОВУ генерала армії І. Герасимова.

Головною метою діяльності організації було проголошено всебічний захист законних, соціальних, економічних, вікових та інших інтересів своїх членів. Для виконання поставленої мети ОВУ мала надавати допомогу ветеранам у поліпшенні житлових умов, медичного, торгового, побутового забезпечення; вносити до органів влади та управління пропозиції з проблем, що стосуються ветеранів; сприяти залученню пенсіонерів до посиленої трудової діяльності; налагодженню спілкування ветеранів та підтримувати їх моральний стан; брати участь у патріотичному вихованні молоді. Занадто деталізованим та водночас нечітким було визначення членства в організації. Членами ОВУ могли бути: ветерани Великої Вітчизняної війни, колишні партизани, підпільники, ополченці, борці антифашистського опору, учасники локальних війн, трудівники воєнного тилу, пенсіонери праці, Збройних сил та органів правопорядку, вдови загиблих воїнів, реабілітовані, інші громадяни похилого віку, що проживають в Україні. При цьому оформлення індивідуального членства могло здійснюватися на підставі усних заяв охочих.¹¹³ Відсутність у Статуті вимоги обов'язкового фіксованого членства фактично відносила ОВУ до розряду масового суспільного руху.

24 січня 1992 року Рада ОВУ звернулася до Президента України з листом, у якому було сконцентровано вимоги до виконавчої влади щодо гарантій прав пенсіонерів у зв'язку з лібералізацією цін та початком ринкових реформ. Зокрема, у листі наголошувалося на необхідності переходу до нормованої системи розподілу товарів першої необхідності як однієї з умов виживання малозабезпечених верств населення України; вимагалася прискорена ухвала закону про соціальний захист ветеранів; доведення розміру мінімальної пенсії до розміру встановленої в Україні мінімальної зарплати; встановлення мораторію на зростання оплати за комунальні послуги; визначення магазинів, де ветерани могли б придбати продукти за максимально доступними цінами; організація безкоштовних лікарень для нужденних; звільнення ветеранських кооперативів від податків.¹¹⁴

Особливу увагу організації ветеранів приділяли розробці законодавчих актів, які б гарантували ветеранам та членам їх сімей, як мінімум, збереження пільгового статусу, набутого за радянських часів. До 1987 року лише інваліди Вітчизняної

війни мали суттєву державну підтримку: отримували підвищені пенсії, лікувалися та оздоровлювалися за державний кошт, за рецептами отримували необхідні ліки, мали спеціальні магазини з пільговими цінами, шпиталі, оздоровчі заклади, протезні заводи. З 1988 року подібні преференції здобули всі ветерани Вітчизняної війни.¹¹⁵ У 1990 році низка пільг поширилася на учасників афганської війни та членів їх сімей. Зокрема, сім'ї загиблих „афганців” в обслуговуванні дефіцитними продуктами та товарами були прирівняні до інвалідів Великої Вітчизняної війни, а їхнім дітям дошкільного та шкільного віку було надано пільгове обслуговування у мережі магазинів „Дитячий світ”.¹¹⁶

У зв'язку з розробкою законопроекту про соціальний статус ветеранів, протягом 1991-1992 років до Комісії Верховної Ради України у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених та воїнів-інтернаціоналістів, надходили листи від місцевих організацій ветеранів з вимогою врахувати їхній статус як учасників бойових дій (що забезпечувався б найбільшими пільгами). Особливою активністю вирізнялася всеукраїнська ветеранська організація „Останній військовий призов”, що об'єднала військовослужбовців, які були призвані в останні місяці Великої Вітчизняної війни та служили в глибокому тилу. Так, члени Дніпропетровської міської організації писали в листі: „У 1988 р. при запровадженні пільг для учасників Великої Вітчизняної війни ми втратили право називатися учасниками війни і виявилися „прирівняними”, зі зменшеними пільгами та без перерахунку пенсій.”¹¹⁷ Українська спілка колишніх неповнолітніх в'язнів фашистських концтаборів просила в новому Законі надати членам своєї організації такі ж самі пільги, як в інвалідів війни, а також, щоб Верховна Рада вимагала у Німеччини фінансового відшкодування за страждання неповнолітніх у концтаборах.¹¹⁸ Не менш радикальною була пропозиція республіканського товариства німців Криму „Відергебурт” та Кримського фонду допомоги німцям – жертвам сталінських репресій, що вимагали визнати учасниками Великої Вітчизняної війни осіб німецької національності, які в 1941 році були вивезені з України в концтабори НКВС-МВС, де всю війну працювали на лісорозробках, у шахтах, на будівництві оборонних заводів, чим сприяли боротьбі з фашизмом.¹¹⁹

Але найбільш послідовним у захисті пільг учасників війни став законопроект з назвою „Статус учасників воєн та сімей загиблих учасників цих воєн”, підготовлений від імені Комітету ветеранів війни в Афганістані та воєнних конфліктів в інших зарубіжних країнах, який було створено при Президентові України в 1992 році. У законопроекті, зокрема, зазначалося, що держава має гарантувати кожному учаснику воєн та членам сімей загиблих учасників можливості в економічній, соціальній, політичній сферах, у тому числі: забезпечення пенсіями при пільгових умовах, забезпечення переваг при наданні житла, надання пільг та переваг при працевлаштуванні, професійній підготовці, одержанні освіти, створення належних умов для підтримки здоров'я і активного довголіття. Учасники воєн та сім'ї загиблих мали право отримувати безкоштовні ліки та користуватися за потреби спеціалізованими поліклініками, їм мало бути гарантовано безоплатне зубопротезування та позачергове забезпечення санаторно-курортним лікуванням, право на першочергову житлову площу, безвідсоткова позика на індивідуальне житлове будівництво, тощо.¹²⁰ Глобальність пільг, неадекватних економічному стану держави, перетворювали законопроект на благі побажання.

Восени 1992 року на обговорення громадськості було запропоновано два законопроекти: „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”, підготовлений фахівцями Кабінету Міністрів за широкої участі ветеранських організацій, та альтернативний, підготовлений Комісією Верховної Ради України у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених та воїнів-інтернаціоналістів. У законопроекті Кабінету Міністрів пропонувалася традиційна форма надання пільг: окремі статті визначали, що певна пільга надається безкоштовно, або за половину вартості, в першу чергу, або позачергово. Тоді як у проекті Закону, підготовленого Комісією, було запропоновано нараховувати ветеранам війни певну кількість грошей, на які ветерани будуть купувати ліки, квитки та ін. – т.з. „монетизація” пільг. Враховуючи гіперінфляцію, яка розпочалася в українській економіці, „монетизація” на практиці нищила мінімальні соціальні гарантії ветеранів.¹²¹

12 грудня 1992 року на сесії Верховної Ради України позицію ветеранських організацій стосовно законопроектів озвучив представник Ради ОВУ Ф. Іщенко. Ветеранська громадськість, відхиляючи проект Комісії у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених та воїнів-інтернаціоналістів, пропонувала низку доповнень до законопроекту, підготовленого Кабінетом Міністрів. Зокрема, врахувати численні скарги останнього військового призову 1927 року народження та визначити їх правове положення; чітко визначити права ветеранів праці та ветеранів Збройних сил; поширити право на 50 відсоткову знижку оплати за комунальні послуги для ветеранів праці та Збройних сил. У виступі акцентувалася увага на тому, що слід визнати не тільки пільги та переваги ветеранів, але й організацій, в які вони об'єдналися для відстоювання своїх прав. Захист прав та інтересів ветеранів поряд з державними органами здійснюють організації ветеранів, які об'єднуються Радою Організації ветеранів України, діючи за статутом ОВУ. Громадські організації ветеранів мають право брати участь у розробці та прийнятті рішень державних органів, відстоювати інтереси свої членів. Державні структури можуть надавати ветеранським організаціям фінансову підтримку, безкоштовно надавати приміщення, обладнання та інше майно.¹²²

Таким чином, Організація ветеранів України вперше відкрито наголосила на необхідності об'єднання ветеранського руху за статутом ОВУ, що загрожувало бюрократизації та формалізації громадських ініціатив, поверненню до великих одержавлених громадських організацій радянських часів, але, з іншого боку, дозволяло сконцентрувати зусилля розпорощених ветеранських об'єднань у протидії державним структурам, що намагалися обмежувати пільги ветеранам. Слід зазначити, що у виступі акцентувалася увага на вирішенні проблем ветеранів Великої Вітчизняної війни, тоді як питання єдності всього ветеранського руху України у відстоюванні своїх прав не було виділено. Якщо ветерани афганської війни, об'єднані в УСВА, здобували пільги та особливий статус у суспільстві без протидії ветеранських організацій старшого покоління, то статус вояків УПА став каменем спотикання для ветеранського руху України. Так, у березні 1992 року депутати Рівненської обласної ради народних депутатів виступили зі зверненням до

Верховної Ради щодо учасників національно-визвольного руху в Україні. У зверненні депутати вимагали визнати національно-визвольну боротьбу українського народу 1930-1950 рр. законною та справедливою, боротьбою за незалежність України, а УПА – протиборчою стороною. Пропонували доручити Кабінету Міністрів України розглянути питання про віднесення до категорії інвалідів та учасників Другої світової війни колишніх вояків УПА.¹²³ Улітку 1992 року правовий відділ управління справами Міністерства оборони України, аналізуючи проект Закону про соціальний статус ветеранів, зазначив, що „обійдене важливе питання вирішення статусу осіб з числа УПА та інших подібних військових формувань.”¹²⁴

У відповідь на спроби реабілітації ветеранів УПА структури ОБУ як на місцевому, так і на загальноукраїнському рівнях виступили категорично проти. У липні 1992 року керівники ОБУ Донецької області в листі на ім'я голови Верховної Ради України вимагали не лише зафіксувати в Законі про соціальний статус ветеранів права рад ветеранів, згідно із статутом ОБУ, але „вимагали захистити честь та гідність учасників Великої Вітчизняної війни та не допустити реабілітації зрадників українського народу, що перебували в ОУН-УПА.”¹²⁵ Незважаючи на протидію ОБУ та інших ветеранських організацій, у Законі України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” статус учасника бойових дій здобули вояки Української повстанської армії, які брали участь у боях проти німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території в 1941-1944 роках, які не вчинили злочинів проти миру і людства та реабілітовані відповідно до Закону України „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні.”¹²⁶ Підтримку колишнім воякам ОУН-УПА надає Всеукраїнське об'єднання ветеранів, яке було створено 13-14 жовтня 1996 року в Києві на Всеукраїнському з'їзді ветеранів. Головою нового громадського об'єднання було обрано народного депутата Верховної Ради України І. Юхновського. П. Дорожинський, який у минулому був вояком УПА, у вітальному слові зазначив: „В умовах, коли переважна більшість створених за комуністичного режиму українських ветеранських організацій фактично займає антидержавні, антиукраїнські позиції, відкрито

виявляючи ностальгію за викинутим на смітник історії минулим та домагаючись відновлення радянської московської імперії, особливого значення набуває об'єднання усіх здорових конструктивних сил у ветеранському русі, які стоять на позиціях української державності та незалежності України.”¹²⁷

Створення Всеукраїнського об'єднання ветеранів, члени якого закликали реабілітувати вояків ОУН-УПА, викликало неприйняття низки місцевих організацій ОБУ. Так, Київська міська організація ОБУ у грудні 1996 року розповсюдила листівку із закликами не визнавати ОУН-УПА протиборчою стороною у Другій світовій війні,¹²⁸ а рада ветеранських організацій Вінниці засудила „націоналістичні позиції” засновників Всеукраїнського об'єднання ветеранів. У відкритому листі до перших осіб держави було висловлено прохання не допустити реєстрації нового ветеранського об'єднання, так як його назва майже повторює назву ОБУ.¹²⁹

Друге читання Закону України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” відбулося у липні 1993 року. При його доопрацюванні було вивчено більше тисячі пропозицій, що надійшли до Комісії Верховної Ради, від народних депутатів, міністерств та відомств, ветеранських та інших громадських організацій.¹³⁰ Рада ОБУ загалом погоджуючися із законопроектом, що обговорювався у другому читанні, висловила невдоволення тим, що без погодження з організаціями ветеранів були вилучені окремі статті, що визначають статус та пільги ветеранів праці.¹³¹

23 жовтня 1993 року Закон України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” був введений в дію Постановою Верховної Ради. Стаття 20 Закону надавала певні права громадським організаціям та іншим об'єднанням ветеранів війни, які в межах своїх повноважень сприяють розробленню рішень органами законодавчої та виконавчої влади, представляють і захищають законні інтереси своїх членів у державних органах. Органи державної виконавчої влади, місцеві органи державної виконавчої влади та самоврядування, Уряд Автономної Республіки Крим у межах своєї компетенції надають ветеранським організаціям фінансову підтримку, кредити з коштів відповідних бюджетів, а також безоплатно надають будинки, приміщення, обладнання та інше майно, необхідне для здійснення

їх статутних завдань.¹³² 22 листопада 1995 року Верховна Рада України внесла зміни та доповнення до Закону України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”. Було скасовано пільги щодо оподаткування підприємств, що створюються об’єднаннями ветеранів, та пільги торговельним організаціям, які обслуговують ветеранів.¹³³ Посилення податкової дисципліни було викликано значною кількістю зловживань в діяльності підприємств, створених під егідою ветеранських та чорнобильських організацій.

З метою реалізації державної соціальної політики стосовно ветеранів війни та інших осіб, на яких поширюється дія Закону України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”, у січні 1997 року при Кабінеті Міністрів створено Комітет у справах ветеранів війни та воєнних конфліктів в іноземних державах. Відповідно до Положення, яке регламентує його діяльність, Комітет координував зусилля органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій у реалізації державної соціальної політики стосовно ветеранів війни.¹³⁴

Незважаючи на ухвалу Закону України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”, рівень життя ветеранів в умовах соціально-економічної кризи продовжував знижуватися. Ветеранські організації були змушені використовувати методи вуличного тиску: демонстрації, пікетування, мітинги для того, щоб чиновники звернули увагу на їхні вимоги. 19 вересня 1995 року представник ветеранів, член президії Ради ОБУ Г. Калиниченко озвучив вимоги мітингуючих з трибуни Верховної Ради України. Він зазначив, що „сьогодні, на схилі життя, ми стали свідками розвалу економіки, зубожіння народу, яке, на загальну думку ветеранів, здійснюється за підказками зарубіжних радників і експертів з метою перетворення України на сировинний придаток зарубіжного капіталу”.¹³⁵

Основні вимоги ветеранів були викладені у таких пунктах: 1. Твердо та послідовно виконувати Закони України, які гарантують соціальний захист ветеранів; 2. Встановити мінімальну пенсію не нижче реального прожиткового мінімуму; 3. Ліквідувати „зрівнялівку” та зняти обмеження верхньої межі пенсій за віком; 4. Індексувати пенсії на відсоток зростання зарплати; 5. Забезпечити найближчим часом квартирами тих ветеранів, які з поважних причин залишилися без власного

житла або потребують поліпшення житлових умов; 6. Зберегти необхідну кількість державних магазинів для обслуговування ветеранів війни та праці; 7. Встановити законодавчу відповідальність за відмову надавати медичну допомогу; 8. Забезпечити безкоштовне отримання ліків для лікування; 9. Здійснювати ритуальні послуги за рахунок держави.¹³⁶

Особливою емоційністю вирізнявся виступ голови Спілки бездомних офіцерів України Б. Худого, який вказував на невирішеність квартирного питання для значної частини офіцерів чинної української армії: „Як Ви, шановні депутати, можете пояснити таку ситуацію: хлів, поділений навпіл, – в одній половині живе свиня, у другій – майор!”¹³⁷

У постанові, ухваленій Верховною Радою, було доручено Кабінету Міністрів розглянути пропозиції, що висловлені у зверненні пенсіонерів, ветеранів війни та праці. При підготовці Держбюджету на 1996 рік передбачити збільшення асигнувань соціальної сфери відповідно до зростання інфляції, рівня цін і тарифів на життєво необхідні товари та послуги.¹³⁸ У відповідь Міністерство соціального захисту населення України повідомило Комісію з питань соціальної політики та праці про те, що рівень пенсійного забезпечення громадян не відповідає прожитковому рівню, що обумовлено складною економічною ситуацією в державі. А „пропозиції рад Київської міської та обласної організацій ветеранів України будуть враховані при подальшому вдосконаленні чинного законодавства та в міру стабілізації соціально-економічного становища в Україні.”¹³⁹

Протягом першої половини 90-х років ХХ ст. в Україні зросло число всеукраїнських та міжнародних організацій ветеранів. Так, у 1997 році в Україні діяло 11 об'єднань ветеранів війни, що мали всеукраїнський статус.¹¹⁹ Наявність значної кількості громадських організацій, які декларували головним статутним завданням соціальний захист ветеранів війни, викликано низкою чинників. По-перше, відсутність на законодавчому рівні вимог фіксованого членства для громадських організацій, що „дозволяє мати „генералів без війська”, тобто створювати „вершкові” організації, які, крім апарату управління, не мають реальних членів, але мають претензії робити заяви від широких кіл, ветеранів для отримання

матеріальної державної благодійної допомоги, або здійснення представницьких функцій.»¹⁴⁰ По-друге, збільшення кількості ветеранських організацій та відсутність єдності у ветеранському русі викликано фактом політичного протистояння стосовно статусу учасників формувань ОУН-УПА. За оцінкою В. Аблазова, який у 1998 році обіймав посаду заступника голови Комітету у справах ветеранів війни та воєнних конфліктів в іноземних державах при Кабінеті Міністрів України, тільки дві громадські організації – Організація ветеранів України та Українська спілка ветеранів Афганістану (УСВА) мали обласні організації як осередки організацій із всеукраїнським статусом в усіх областях України. В інших ветеранських організаціях вони відсутні, і управління юстиції обласних держадміністрацій не мають інформації про легалізацію їх осередків у більшості областей України, як того вимагає чинне законодавство.¹⁴¹

Складовою частиною ветеранського руху України стали учасники війни в Афганістані, об'єднані в УСВА. Важливу роль у сприянні благодійній та гуманітарній діяльності УСВА відіграла постанова Кабінету Міністрів України від 2 квітня 1993 року „Про сприяння діяльності Української спілки ветеранів Афганістану”. Постанова зобов'язувала міністерства та відомства, Раду міністрів Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, виконкоми місцевих рад народних депутатів, керівників державних підприємств, організацій та установ надавати УСВА постійну допомогу у вирішенні завдань соціальної реабілітації ветеранів війни в Афганістані та воєнних конфліктів в інших зарубіжних країнах, сприяти розвитку виробничої бази та соціальної сфери підприємств та організацій, заснованих за участю Спілки. Вказувалося на потребу забезпечити Спілку та її відділення необхідними адміністративними приміщеннями, меблями, автотранспортом, засобами зв'язку та оргтехнікою. Відповідно до Постанови, Комітету ветеранів війни в Афганістані та воєнних конфліктів в інших зарубіжних країнах було передано в управління Євпаторійський військовий санаторій, будинок відпочинку „Остер”, 800-ий військовий госпіталь на 200 ліжок. Міністерству у справах молоді та спорту, Міністерству оборони, місцевим державним

адміністраціям було доручено надавати матеріальну та методичну допомогу військово-патріотичним клубам та об'єднанням, створеним за участю УСВА.¹⁴²

У 1990-1993 роках у структурі УСВА було створено більше ніж 100 підприємств, які мали сприяти фінансуванню соціальних проектів, розбудові місцевих осередків Спілки. Отримавши податкові пільги від держави – звільнення від податку на прибуток за умови, що вивільнені кошти перераховуються на рахунки обласних організацій Спілки та до фонду УСВА для використання в благодійних цілях, більшість підприємств ігнорували авторитет Спілки, залишаючи кошти при собі,¹⁴³ що призвело до скасування преференції державою в 1994 році. Через декілька років оцінка господарського стану організації була відкоригована і полягала в тому, що Спілка свідомо відмовилася від державних пільг у господарсько-комерційній діяльності. Підприємства, створені „афганцями”, займалися будівництвом житла для ветеранів, торгово-посередницькою діяльністю, але платежі до бюджету вносили у повному обсязі. „Погодившись на практично безпільговий статус-кво організованого афганського руху, ми не дозволили примазатися до нього різного плану кримінальним, брудним елементам і зберегли головне – єдність організації, свій авторитет в суспільстві”, – заявив голова УСВА С. Червонописький.¹⁴⁴

Сім'ї загиблих військовослужбовців відносяться до найбільш потерпілих від афганської війни категорій населення України. Більша частина членів сімей загиблих, у першу чергу, батьки, так і не зуміли здолати отриману психологічну травму. Матеріальне забезпечення більшості сімей загиблих залишалося на рівні нижчому визначеної межі малозабезпеченості. У Законі України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” сім'ям загиблих був затверджений найнижчий рівень пільг. Завдяки лобюванню УСВА були ухвалені доповнення та правки, які забезпечили вирішення квартирного питання сім'ям загиблих на рівні ветеранів війни, а надбавки до пенсій піднялися до рівня учасника бойових дій. В Одеській області, містах Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Луцьку, Вінниці, Черкасах, завдяки активним діям місцевих організацій Спілки, рішеннями місцевих

органів влади сім'ї загиблих були звільнені від плати за комунальні послуги та отримали доплати до пенсій.¹⁴⁵

Слід зазначити, що у розвитку Спілки наявні не лише досягнення, але і певні проблеми. У першу чергу це прагнення УСВА до повного домінування в афганському русі, поява серед керівництва організації своєрідної „номенклатури”, яка протягом 90-х р. беззмінно обіймала посади у Президії УСВА, майнові конфлікти та невизначеність статусу низки обласних „афганських” організацій. Так, у Львівській області до 1999 року УСВА діяла лише на базі одного районного та двох відомчих об'єднань. Протягом 90-х років в опозиції до центрального керівництва залишалася Донецька організація, що, на думку голови УСВА С. Червонописького, послаблювало єдність „афганського” руху.¹⁴⁶

Ветеранами „мирного атому” називають ліквідаторів та потерпілих від аварії на Чорнобильській АЕС. Їх організації з моменту виникнення, незважаючи на певну зацікавленість природоохоронними проблемами, здебільшого були орієнтовані на соціальний, правовий, психологічний захист потерпілих від аварії на ЧАЕС. „Чорнобильські” організації діяли як своєрідні профспілки, намагаючись сприяти вирішенню економічних та медичних проблем не тільки шляхом консультацій з урядом про статус ліквідатора та активною участю у законотворчій діяльності, але і проведенням масових акцій протесту проти обмеження чорнобильського законодавства, проти скорочення видатків на подолання наслідків аварії.

28 лютого 1991 року Верховна Рада УРСР ухвалила Закон „Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”. У Законі визначено статус осіб, які постраждали внаслідок аварії, визначено обсяг соціального захисту постраждалих, розміри компенсацій та пільг. Стаття 61 Закону гарантувала преференції громадським об'єднанням „чорнобильців”, які звільняються від оподаткування, а їх підприємства та організації – від податку з прибутку на суму, яка направляється в ці громадські об'єднання для здійснення їх статутної діяльності. Громадські організації постраждалих унаслідок Чорнобильської катастрофи, їх відділення і підприємства звільнялися від податку на імпортування, експорт і сплати мита за товари, що імпортуються та експортуються згідно із

статутною діяльністю.¹⁴⁷ Таким чином, громадські організації „чорнобильців” отримали безпрецедентні пільги, які могли сприяти поліпшенню соціального захисту постраждалих унаслідок Чорнобильської катастрофи. Але економічна ситуація в Україні, що склалася у перші роки незалежності, вимагала від чорнобильських організацій активізувати діяльність із захисту прав постраждалих. Зокрема, 8 жовтня 1991 року представники громадських організацій: Міжреспубліканського комітету соціального захисту інвалідів, комітету „Інваліди Чорнобиля”, організацій „Ветерани Чорнобиля”, „Союз Чорнобиль” та „Відлуння Чорнобиля”, створили страйковий комітет „Чорнобиль”, представники якого вимагали у Кабінету Міністрів України виконувати в повному обсязі статті „чорнобильського” законодавства.¹⁴⁸ 25 листопада 1991 року текст вимог учасників установчої конференції „Союзу Чорнобиль Україна” (СЧУ) у зв’язку з переходом до ринкової економіки був направлений у Комісію Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи. Перехід у 1991 році до ринкової економіки, підвищення цін, запровадження купонної системи фактично ліквідували пільги для постраждалих від аварії. Учасники конференції одноголосно підтримали такі вимоги до виконавчої влади: диференційовано підвищити рівень пенсій інвалідам-ліквідаторам аварії на ЧАЕС, а також інвалідам, які були евакуйовані із зони відселення та які захворіли внаслідок аварії; скасувати купонну систему для всіх постраждалих; знайти кошти для компенсації вартості продовольчих товарів для хворих на променеви хворобу; видавати ліквідаторам безвідсоткові кредити на будівництво індивідуальних будинків, облаштування садових ділянок, купівлю меблів.¹⁴⁹ Очолив „Союз Чорнобиль Україна” колишній ліквідатор аварії на ЧАЕС Ю. Андрєєв.

Протягом 1991-1994 років соціально-економічне становище та стан здоров’я постраждалих від Чорнобильської катастрофи продовжувало погіршуватися, про що Український благодійний союз спілок соціального захисту інвалідів Чорнобиля інформував 1 вересня 1994 року Президента, Голову Верховної Ради, Прем’єр-міністра України. За даними громадської організації, смертність серед ліквідаторів аварії на ЧАЕС збільшилася з 1987 року у 6,8 р., в інших категорій „чорнобильців” –

у 2,7 -2,9 раза. Причинами були названі: зростання цін та падіння життєвого рівня; зникнення з лікарень безкоштовних ліків; руйнація лікувально-оздоровчої системи – закриття центрів реабілітації „чорнобильців” у зв’язку з відсутністю фінансування, зменшення пенсій інвалідам Чорнобиля; затримка у виплатах компенсацій та пільг. Так, у січні 1994 року ціни на товари та послуги стосовно 1990 року зросли у 11807 разів, а пенсія інвалідів-ліквідаторів у 1424-2746 разів, як наслідок їх купівельна спроможність зменшилась у 4,3-8,3 рази. У цей час номінальна зарплата чиновників зросла у 3073 рази.¹⁵⁰

Громадські організації „чорнобильців” виконували важливу функцію громадського контролю, стежачи за тим, щоб кошти, виділені на виконання чорнобильських програм, використовувалися за призначенням. На мітингах, у заявах та зверненнях до вищих посадових осіб держави представники громадських організацій вказували на систематичне невиконання державою чорнобильського законодавства. При цьому чорнобильці знаходили підтримку з боку Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи. Так, у заяві, яка була ухвалена на мітингу, організованому СЧУ 26 квітня 1994 року, наголошувалося, що винним у руйнації „чорнобильського” законодавства слід вважати уряд, який декретами та указами фактично скасував чинний Закон „Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”. У 1992 році повністю або частково припинено дію низки статей Закону. Уряд не додав чорнобильцям за останній квартал 1993 року – перший квартал 1994 року 6 трлн крб. Влада припинила виплату компенсацій постраждалим від аварії, за відсутності необхідних пільгових місць у санаторіях та будинках відпочинку батьки-„чорнобильці” не змогли оздоровити своїх дітей.¹⁵¹

21 жовтня 1994 року на ім’я Міністра фінансів П. Германчука надійшла офіційна інформація від голови Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи В. Яценка, в якій, зокрема, зазначалося: „З численних листів, звернень і заяв випливає, що повсюдно спостерігається явище, коли чорнобильські кошти використовуються не за призначенням, унаслідок чого чорнобильці отримують належні їм виплати несвоєчасно і нерегулярно. Так, за

повідомленням Долинської первинної організації СЧУ Кіровоградської області, кошти на виплату пільг та компенсацій перечислюються з області у райфінвідділ нерегулярно. Ці кошти, які райфінвідділ по звітах перечислює в банки організаціям для виплати компенсацій та пільг, ідуть на загальну картотеку, а банки використовують кошти на свій розсуд для погашення боргів... У серпні 1994 року компенсація виплачена лише за друге півріччя 1993 року і то лише на половину потреб.”¹⁵² У зверненні до народного депутата України В. Дурдинця від імені чорнобильців голова Долинської організації СЧУ П. Колюженко зазначив: „ми не по своїй волі були відправлені в горнило Чорнобиля. Тож держава повинна дбати про нас і повністю відшкодувати заподіяну шкоду нашому здоров'ю”.¹⁵³

15 грудня 1994 року „Союз Чорнобиль Україна” інформував голову Комісії В. Яценка про грубе порушення „чорнобильського законодавства”. У Житомирській, Київській, Рівненській, Волинській областях житло, збудоване за державний кошт для переселенців, надавалося особам, які не мали статусу потерпілого від аварії. Комісія звернулася до Генпрокуратури України з проханням перевірити інформацію та вжити необхідних заходів.¹⁵⁴ 19 січня 1996 року СЧУ звернувся до Президента, Голови Верховної Ради, Прем'єр-міністра України з повідомленням про критичну ситуацію з реалізації чорнобильських програм. За останній квартал 1995 року не видавалися компенсації постраждалим; частково виплачувалися пенсії інвалідам; у лікувальних центрах відсутні ліки та продукти харчування. Причиною подібної ситуації, на думку громадської організації, були дії Кабміну, який направив більше 8 трлн. крб. з рахунків Чорнобильського фонду на фінансування невідкладних потреб бюджету.¹⁵⁵ При цьому витрати на пільги та компенсації для постраждалих чорнобильців, передбачені держбюджетом на 1995 рік, склали лише 54,7 трлн. крб., тоді як згідно з чинним „чорнобильським” законодавством витрати бюджету мали б сягнути 158,6 трлн. крб.¹⁵⁶ При розгляді Державного бюджету на 1996 рік Комісія з питань Чорнобильської катастрофи запропонувала передбачити стовідсоткове фінансування чорнобильських програм, але її пропозиція не була підтримана і фінансування соціального захисту населення, що постраждало

внаслідок Чорнобильської катастрофи, не перевищило 39 відсотків від передбаченого чинним законодавством.¹⁵⁷

Спроби нецільового використання „чорнобильських” коштів були характерними не тільки для виконавчих структур. Так, у липні 1996 року Комісія з питань Чорнобильської катастрофи звернулася до Президента України з проханням дозволити Уряду виділити з Чорнобильського фонду 10 млрд. крб. на будівництво собору архангела Михаїла в Дарниці. У листі до Митрополита Київського та всієї України Володимира голова Комісії В. Яценко наголосив, що діяльність Церкви по увіковіченню пам'яті загиблих стала втіхою для тих, хто постраждав унаслідок аварії, а храмовий комплекс в Дарниці став справжньою святиною „чорнобильців”.¹⁵⁸

Хронічне невиконання державою зобов'язань перед „чорнобильцями” породжувало недовіру до виконавчих структур. Так, В. Легкий – голова Міжнародного благодійного фонду допомоги інвалідам Чорнобиля та І. Антощенко – голова Українського благодійного фонду соціального захисту інвалідів Чорнобиля та прирівняних до них у січні 1996 року направили листа на ім'я Голови Верховної Ради України О. Мороза, у якому Міністерство у справах захисту населення від Чорнобильської катастрофи визнавалося нездатним виконувати свої обов'язки, оскільки нечисленні бюджетні кошти використовує не за призначенням. Керівники громадських організацій вважали, що необхідно створити Державну Раду України з соціального захисту постраждалого від аварії на ЧАЕС населення. Новостворена структура мала визначати пріоритетність у фінансуванні чорнобильських програм, які з міністерств та відомств будуть їх виконувати. Рішення по фінансуванню приймаються колегіально, всіма зацікавленими сторонами – головою Ради, представниками міністерств, профспілок та „чорнобильських” організацій. У відповідь голова Комісії з питань Чорнобильської катастрофи В. Яценко зазначив, що глобальність проблем ліквідації наслідків аварії логічно обумовила появу у структурі Уряду органу, який би забезпечив координацію, організацію та контроль за виконанням усього комплексу проблем та заходів по подоланню Чорнобильської

катастрофи. „Ви ж пропонуєте повернути ситуацію до 1990 року, щоб розтягнути чорнобильські кошти по міністерствах і відомствах”, – зауважив В. Яценко.¹⁵⁹

Отже, складна соціально-економічна ситуація, що склалася в умовах кризи української економіки, завищений характер пільг та компенсацій, які під силу було виконати лише державі з процвітаючою економікою, сприяли посиленню уваги громадських організацій „чорнобильців” до преференцій, гарантованих Статтею 61 Закону „Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”. У свою чергу український Уряд та Верховна Рада в умовах хронічної нестачі коштів у бюджеті прагнули максимально обмежити кількість пільг, які завдяки недосконалому законодавству могли завдати економічної шкоди державі. Так, з 1 січня 1995 року було введено в дію Закон України „Про оподаткування прибутку підприємств”. Стаття 10 Закону не передбачала звільнення від оподаткування, сплати мита і відрахувань до бюджету громадських об’єднань, зазначених у Статті 61 Закону „Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”. Стосовно акцизного збору, то ним оподатковувалися товари, ввезені на територію України, що входили до переліку підакцизних. Юридичний відділ Секретаріату Верховної Ради України зазначив, що законодавством не передбачено звільнення будь-яких суб’єктів підприємницької діяльності від його сплати.¹⁶⁰

Ухвала Закону „Про оподаткування прибутку підприємств” надала можливість Державній податковій інспекції (ДПІ) посилити контроль за економічною стороною діяльності „чорнобильських” організацій. Так, ДПІ по м. Києву повідомила Комісію з питань Чорнобильської катастрофи про те, що протягом 1994 – першої половини 1995 років громадське об’єднання „Чорнобиль-Надія” не створило підприємства із статусом юридичної особи. При цьому громадська організація займалася комерційною діяльністю, не сплачуючи акцизний збір та податок на додану вартість. За здійснені операції Чорнобиль-Надія отримала понад 2 трлн. крб. З них понад 1,5 трлн. крб. було передано комерційним структурам без повернення виручки на рахунок об’єднання для подальшого використання цих коштів на благодійні цілі. Фактично громадська організація сприяла розмитненню товару для комерційних

структур, зловживаючи при цьому своїм статусом, що передбачав благодійну діяльність для громадян, які постраждали від аварії на ЧАЕС.¹⁶¹

Голова Державного митного комітету України Л. Деркач, інформував службовою запискою Прем'єр-Міністра України Є. Марчука про те, що за 1995 рік тільки через Київську митницю пройшло неоподаткованого вантажу на суму понад 140 трлн. крб., який належав підприємствам та організаціям, створеним об'єднаннями „чорнобильців”, що майже втричі перевищувало витрати державного Чорнобильського фонду за той самий рік. Схема незаконного збагачення була такою. Фірма „вступає” у новостворену „чорнобильську” організацію та перераховує кошти на створений при організації фонд. Фонд проводить загальні збори, в яких беруть участь декілька осіб – засновників фонду, у тому числі представник фірми-благодійника. Кошти, які примножилися за рахунок ввезення та реалізації в Україні неоподаткованих підакцизних товарів, направлялися в якості „благодійної” допомоги засновникам фонду, які ділили їх між собою.¹⁶²

Ситуація, що склалася з пільгами для благодійних „чорнобильських” об'єднань, не влаштувала одну з наймасовіших організацій постраждалих від аварії на ЧАЕС – „Союз Чорнобиль України”. Голова СЧУ Ю. Андрєєв у зверненні до Л. Деркача відзначив, що з 140 трлн. крб., які не надійшли до бюджету країни в 1995 році через використання митних пільг „чорнобильськими” об'єднаннями, доля СЧУ складає лише 2 трлн. крб. При цьому більшість громадських організацій (269 з 375), створених „чорнобильцями” на початок 1996 року, є колективними членами СЧУ. Причини криміналізації чорнобильського руху, на думку Ю. Андрєєва, в недосконалому українському законодавстві, зокрема, в поспішній ухвалі Закону України „Про об'єднання громадян”. „Популізм цього Закону будувався на політичних розрахунках – швидше заповнити політичний та громадський вакуум новими партіями та громадськими організаціями. Тобто, незалежно від числа членів усі об'єднання отримали рівні права”.¹⁶³ Псевдочорнобильські організації, які нараховували у своєму складі 3-10 осіб, здобували рівні пільги з авторитетними, масовими структурами. „Організація зобов'язана мати відділення в усіх областях, містах, районах країни. Вона повинна мати можливість виявляти нужденних та,

оцінивши їх матеріальне становище, надавати допомогу. Тільки в цьому випадку в умовах скорочення фінансування державних соціальних програм буде збережена та збільшена їх ефективність завдяки доповненню держпрограм благодійністю” – вважав Ю. Андрєєв.¹⁶⁴ Отже, СЧУ вважала, що державні структури довели використання пільг до абсурду, а з іншого боку, зробили їх недосяжними для масових організацій. Для того, щоб відновити державний контроль за використанням пільг та полегшити становище більшості постраждалих, необхідно надати преференцію масовим всеукраїнським та міжнародним організаціям.¹⁶⁵ Крім того, СЧУ протягом 1993-1995 років неодноразово виступала за зменшення необґрунтовано високих пенсій (40-80 млн. крб.) обмеженому числу інвалідів-чорнобильців, що викликало подальшу конфронтацію з низкою регіональних організацій. Так, Херсонський обласний фонд інвалідів Чорнобиля звинувачував СЧУ у прагненні до монополізації чорнобильського руху, що створювало „умови для нових зловживань”.¹⁶⁶

Конфлікт між всеукраїнською організацією „Союз Чорнобиль України” та місцевими об’єднаннями „чорнобильців” не сприяв виробленню консолідованої позиції на момент ухвали змін та доповнень до Закону „Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”. Слід зазначити, що позицію СЧУ підтримувала Комісія з питань Чорнобильської катастрофи, яка висловила занепокоєність ситуацією з невиконанням „чорнобильського” законодавства. У зверненні до Президії Верховної Ради України зазначалося, що „аналіз застосування Статті 61 свідчить, що митні та податкові органи ігнорують застосування частини четвертої цієї Статті, якою передбачено, що всі кошти, які утворюються за рахунок вказаних пільг по оподаткуванню, використовуються вказаними громадськими організаціями та їх фондами виключно для організації та надання соціальної, матеріальної, медичної допомоги громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”. Комісія запропонувала нову редакцію Статті 61, згідно з якою всеукраїнські та міжнародні об’єднання громадян, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, що мають осередки в більшості областей, у статутній діяльності яких передбачено надання допомоги

постраждалим, звільняються від усіх видів оподаткування, сплати мита та відрахувань до бюджету, а їх підприємства і організації – від податку з прибутку в розмірі суми, що направляється для здійснення їх статутної діяльності. За умови, що членами цих об'єднань, підприємств та організацій є не менше 75 відсотків постраждалих.¹⁶⁷

24 квітня 1996 року Верховна Рада ухвалила Закон „Про внесення змін і доповнень до Закону України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”. Стаття 61 була викладена у редакції Комісії з питань Чорнобильської катастрофи. 21 травня 1996 року Прем'єр-міністр України Є. Марчук у листі на ім'я Президента Л. Кучми звертається з проханням використати право вето і не підписувати Закон, повернувши його на доопрацювання. На думку Є. Марчука, нова редакція Статті 61 призводить до втрати коштів держбюджету через несплату податків; появу на внутрішньому ринку дешевої та якісної закордонної продукції, що підривало позиції вітчизняного виробника; практично вся підакцизна продукція буде ввозитися підприємствами та фірмами, створеними „чорнобильськими” організаціями. Нова редакція Статті 61 була запропонована в такій редакції: „Пільги щодо оподаткування об'єднань громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, встановлюються законами про оподаткування”.¹⁶⁸

24 травня Президент повернув Закон „Про внесення змін і доповнень до Закону України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” із зауваженнями для повторного розгляду Верховною Радою України. Незважаючи на спроби В. Яценка обґрунтувати позицію Комісії з питань Чорнобильської катастрофи, тим, що число всеукраїнських та міжнародних „чорнобильських” організацій обмежується лише двома – „Союз Чорнобиль Україна” та „Союз Чорнобиль”, а „встановити дієвий контроль за діяльністю цих громадських об'єднань не є складною справою”,¹⁶⁹ нова редакція Закону та Статті 61 була ухвалена 6 червня 1996 року. Проте побажання Комісії були враховані Постановою Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 1996 року №1279, у якій виділено дві громадські організації постраждалих від Чорнобильської катастрофи:

міжнародну організацію „Союз Чорнобиль” та всеукраїнську Союз Чорнобиль України, які набули право на податкові та митні пільги для діяльності підприємств та організацій, засновниками яких були ці об’єднання і в яких особи, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, становлять 75 відсотків загальної чисельності членів об’єднань, які працюють на цих підприємствах.¹⁷⁰ Причиною такого рішення було те, що вищезазвані об’єднання мали розгалужену регіональну структуру, об’єднували у своїх рядах сотні тисяч чорнобильців, активно співпрацювали з парламентом України при вирішенні правового статусу ліквідаторів та потерпілих унаслідок аварії на ЧАЕС, отримували значні обсяги гуманітарної допомоги від міжнародних благодійних організацій.

Водночас кожна з організацій зосереджується на певних видах та формах допомоги у вирішенні чорнобильських питань. Міжнародна організація „Союз Чорнобиль” з центром у м. Києві об’єднувала понад мільйон осіб із 8 республік колишнього СРСР, з філіями у Німеччині, Франції, Італії, Канаді, Австралії, Кіпрі та США. Всі об’єднання мають спільну мету – соціальний захист потерпілих від наслідків Чорнобильської аварії. Організації колишніх радянських республік складаються насамперед із ліквідаторів, евакуйованих і тих, хто і досі живе на забруднених територіях. Філії „Союзу Чорнобиль”, які знаходяться за межами колишнього СРСР, – це організації, що використовують допомогу міжнародних благодійних фондів для надання гуманітарної, соціальної, економічної та медичної допомоги потерпілим від аварії на ЧАЕС.¹⁷¹ Керівники організації поділяють думку, що вирішення проблем, які постали після аварії на ЧАЕС, можливе лише за рахунок об’єднання зусиль усього людства, так як радіоактивний слід аварії був знайдений за тисячі кілометрів від епіцентру. Як зазначив на громадських слуханнях у Відні, приурочених до 10 річниці з часу Чорнобильської аварії, лікар Д. Тоньйоні – „Ніхто не живе досить далеко від атомної станції.”¹⁷²

Відповідно до статуту, у структурі „Союзу Чорнобиль” в лютому 1990 року був створений дитячий фонд, який згідно з ухваленим положенням мав на меті забезпечити виконання програми з урятування дітей, які потерпіли в результаті впливу на них іонізуючого випромінювання.¹⁷³ За сприяння фонду тисячі дітей

ліквідаторів та проживаючих у забруднених радіацією районах України, Білорусії, Росії мали змогу оздоровитися в Італії, Австрії, Франції, Ірландії, інших країнах.

„Союз Чорнобиль України” був масовою громадською організацією чорнобильців України, до якої наприкінці 90-х років ХХ ст. входили близько 420 тис. постраждалих унаслідок аварії на ЧАЕС і котра мала 518 філій в усіх регіонах. Захищаючи право потерпілих на отримання пільг та преференцій згідно з чинним законодавством, у першу чергу Законом „Про статус та соціальний захист громадян, які потерпіли від чорнобильської катастрофи”, об’єднання використовувало як методи співпраці, так і прямого тиску на уряд України та Верховну Раду. Так, у лютому 1992 року уряд В. Фокіна підготував законопроект про мораторій на усі статті „чорнобильського” законодавства, мотивуючи рішення складною економічною ситуацією в Україні, що призвело до першої всеукраїнської акції захисту прав чорнобильців, у якій взяли участь близько 4 тис. активістів організації. Верховна Рада України більшістю голосів, у присутності делегації чорнобильців, ухвалила постанову про недопустимість мораторію. Протягом 1992-2000 років „Союз Чорнобиль України” провів 75 акцій протесту, включаючи вісім масових демонстрацій по Хрещатику, вимагаючи дотримання чинного законодавства в наданні допомоги постраждалим.¹⁷⁴

Згуртування у громадські організації найбільш уразливих за часів економічної кризи верств населення (ветеранів війни та праці, інвалідів війни, постраждалих від аварії на ЧАЕС) мало на меті реалізацію двоєдиного завдання: використовувати авторитет громадських організацій у суспільстві для конструктивної співпраці з інституціями законодавчої та виконавчої влади (в тому числі з органами місцевого самоврядування) та за необхідності запроваджувати методи тиску (мітинги, пікети, голодування тощо) для захисту інтересів членів організацій. Для координації дій та участі в політичному житті країни вказані організації задекларували підтримку Української партії справедливості (УПС), яка була створена в грудні 1992 року. Головною метою своєї діяльності УПС вважала дієвий та конкретний захист інтересів, насамперед, ветеранів Великої Вітчизняної війни, учасників війни в Афганістані та воєнних конфліктів в інших зарубіжних країнах, ветеранів Збройних

сил та праці, ліквідаторів наслідків Чорнобильської катастрофи, інвалідів, інших найменш соціально захищених громадян України.¹⁷⁵

Відсутність широкої електоральної підтримки Української партії справедливості під час виборів до Верховної Ради України у 1994 році призвела до пошуків нових форм співпраці ветеранських та „чорнобильських” об’єднань. 4 жовтня 1996 року УСВА, СЧУ та ОБУ організували спільне пікетування Верховної Ради з вимогою в повному обсязі забезпечити соціальні права ветеранів та ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС.¹⁷⁶ У грудні 1996 року президія Ради ОБУ прийняла пропозицію УСВА та СЧУ про створення єдиного блоку організацій з метою спільних дій з вирішення соціальних проблем, утвердження справедливості до ветеранів усіх категорій та постраждалих від Чорнобильської катастрофи.¹⁷⁷ У січні 1997 року на установчій конференції було прийнято статут нового об’єднання. Мета спілки полягала в консолідації зусиль СЧУ, УСВА та ОБУ для широкого, більш активного використання наявних потенційних можливостей у забезпеченні повного соціального та справедливого захисту інвалідів, ветеранів праці та військової служби, осіб, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, сімей осіб, які загинули і померли від ран і хвороб, отриманих при виконанні службових обов’язків, інших людей похилого віку, пенсіонерів. Головним завданням спілки було сприяння найбільш повній реалізації принципу соціальної справедливості у здійсненні соціальної політики держави. Для виконання поставленого завдання учасники спілки мали право брати участь у політичній діяльності та проводити масові протестні заходи проти обмеження інтересів всіх малозабезпечених громадян України.¹⁷⁸

Найбільшою гуманітарною організацією України залишалось товариство Червоного Хреста України. 10 грудня 1991 року Український Червоний Хрест вийшов зі складу Спілки товариств Червоного Хреста та Півмісяця колишнього СРСР. 19 січня 1992 року на другому Пленумі Виконкому Спілки було ухвалено постанову „Про реорганізацію Спілки товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР”. Було вирішено, що основи для існування Спілки товариств, як єдиної загальнонаціональної організації, не існує. Усі засоби та матеріальна

власність Спілки товариств визнавалися колективною власністю національних товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця.¹⁷⁹

Проголошення самостійності товариства Червоного Хреста (ТЧХ) України дозволило внести доповнення до Статуту та в повному обсязі втілювати в життя основоположні принципи, на яких ґрунтується цей міжнародний рух, а саме: гуманність, неупередженість, нейтральність, незалежність, добровільність, єдність та універсальність. Захист життя та гідності людини був проголошений головною місією Товариства. Указом Президента України від 28 жовтня 1992 року ТЧХ України було визнано єдиним в Україні Товариством Червоного Хреста, що діє на території всієї України, основним завданням якого є сприяння органам державної влади України в їх діяльності у гуманітарній сфері.¹⁸⁰

Здобуття Україною незалежності сприяло звільненню Товариства від ідеологічного тиску та опіки компартійного централізму, що дозволило відновити самостійний статус організації, яка, визнаючи закони своєї країни та допомагаючи уряду в його гуманітарній діяльності, залишається вірною принципам міжнародного червонохресного руху. 29 вересня 1993 року Міжнародний Комітет Червоного Хреста офіційно визнав Товариство Червоного Хреста України як повноправного члена міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця.¹⁸¹ Складна економічна ситуація в Україні перших років незалежності ускладнила діяльність місцевих організацій Червоного Хреста, призвела до значного зниження низки кількісних показників діяльності відносно 80-х років ХХ ст. Якщо на початку 1987 року число членів Червоного Хреста становило майже 26,5 мільйона осіб, то на початку 1994 року лише 12,5 млн. Зменшилася кількість первинних осередків – з більше ніж 69 тис. до 45 тис.¹⁸²

Головна причина зниження соціальної активності населення України та зменшення обсягів діяльності первинних організацій полягала в різкому спаді виробництва та скороченні робочих місць. Комерційні структури, що створювалися у цей час, не прагнули фінансово та матеріально підтримувати благодійні організації. Протягом 1992-1994 років більшість голів райкомів ТЧХ України працювали на громадських засадах.¹⁸³ Незважаючи на нестабільне фінансове

становище організації, зменшення кількості первинних осередків та чисельного складу організації, ТЧХ України вдалося зберегти кадровий потенціал та інфраструктуру, налагодити конструктивну співпрацю з органами виконавчої та законодавчої влади, започаткувати низку нових проектів.

Починаючи з 1992 року уряд України розпочав надавати кошти для утримання патронажних сестер милосердя Червоного Хреста. Але у зв'язку із стрімким зростанням цін і заробітної плати цих коштів виявилось замало. Тому протягом першої половини 90-х років ХХ ст. значну частку фінансування програми милосердя було взято на себе Міжнародною федерацією Червоного Хреста, національними Товариствами Червоного Хреста Німеччини, Великобританії, Канади, Нідерландів. Це дало змогу загалом зберегти штат сестер милосердя, чия допомога була так потрібна німцям, старим, інвалідам. Сестри милосердя здійснювали догляд за самотніми хворими похилого віку, організовували доставку ліків та продуктів харчування, готували їжу німцям та хворим, допомагали у влаштуванні пенсіонерів у будинки-інтернати.¹⁸⁴ Зміни у структурі доходів організації вимагали раціонального використання наявних ресурсів. Якщо у другій половині 80-х років діяльність місцевих організацій Червоного Хреста забезпечувалася в основному завдяки членським внескам, то в 1995 році витрати пересічної обласної організації ТЧХ фінансувалися завдяки надходженням з держбюджету України на 57 відсотків; допомоги Міжнародної федерації ТЧХ – на 23 відсотки; за рахунок членських внесків – на 20 відсотків.¹⁸⁵ Новою формою допомоги знедоленим стало створення кімнат медико-соціальної допомоги та медико-соціальних центрів. Якщо в 1993 році патронажна служба Червоного Хреста нараховувала у своєму складі 149 кімнат медико-соціальної допомоги,¹⁸⁶ то в 1996 році діяло 24 медико-соціальні центри та 223 кімнати.¹⁸⁷

Протягом першої половини 90-х років ХХ ст. комітети та організації ТЧХ України брали безпосередню участь у прийомі та розподілі гуманітарної допомоги, що надходила в Україну з-за кордону. Для оперативного вирішення питань, пов'язаних з координацією допомоги та її справедливим розподілом, у Національному Комітеті ТЧХ України працювали місії національних Товариств

Червоного Хреста Франції, Німеччини, Великобританії, Канади, Італії. 6 лютого 1992 року Кабінет Міністрів України затвердив склад комісії з питань координації, прийому, транспортування, охорони та розподілу гуманітарної допомоги, до складу якої було введено представника ТЧХ України. У 1992-1993 роках ТЧХ України прийняло та розподілило понад 6 тис. 650 тонн продуктів харчування, медикаментів та медичного обладнання вартістю 26,3 млн. доларів США.¹⁸⁸

З липня 1992 року розпочала роботу Служба розшуку ТЧХ України на території України та за кордоном співвітчизників, а також іноземних громадян, які втратили зв'язок унаслідок збройних конфліктів та інших екстремальних ситуацій у світі. Пріоритетним напрямом пошукової роботи стало сприяння громадянам у розшуку документів на підтвердження їх перебування на примусових роботах, у концтаборах, гетто, полоні під час Другої світової війни. Протягом 1993 року спеціальним розпорядженням Кабінету Міністрів України була визнана програма діяльності служби та затверджено її асигнування за рахунок держбюджету. Тільки в 1993 році співробітниками служби розглянуто 6773 звернення громадян та установ. У результаті пошукових заходів встановлено долі 189 осіб. За сприяння Червоного Хреста у березні 1993 року повернувся на батьківщину В. Назаров (Донецька обл.), який майже 9 років перебував у полоні афганських моджахедів.¹⁸⁹ Загалом протягом 1992-1996 років розглянуто 33 тис. звернень від громадян України та понад 5 тис. з-за кордону.¹⁹⁰

Протягом 1991-1996 років діяльність товариства була спрямована на забезпечення організаційного розвитку та зміцнення потенціалу, збереження та вдосконалення системи надання адресної допомоги соціально незахищеним верствам населення, підготовку до надання допомоги в надзвичайних ситуаціях, посилення ролі місцевих організацій Червоного Хреста у подальшій гуманізації суспільства. ТЧХ України опікав інвалідів, самотніх хворих похилого віку, дітей-сиріт, допомагав полегшити страждання жертвам стихійного лиха, катастроф, збройних конфліктів не лише в Україні, але й за кордоном.

Товариство співпрацювало з управліннями соціального захисту населення в областях, організаціями ветеранів війни, Українською спілкою ветеранів

Афганістану, „Союзом Чорнобиль”, що сприяло поліпшенню медико-соціальної допомоги найбільш вразливих в умовах соціально-економічної кризи верств населення України. Протягом 90-х років ХХ ст. щорічно надавалася медико-соціальна допомога 49 тис. інвалідам війни та праці, 1,2 тис. інвалідам-афганцям та вдовам загиблих воїнів.¹⁹¹

Серед соціально-орієнтованих громадських організацій важливу місію виконували екологічні об'єднання. З 1991 року розпочинається другий етап розвитку екологічних об'єднань України. Для більшості прихильників екологічних громадських організацій часів перебудови участь в їхній роботі полягала у відвідинах мітингів, пікетів, збору підписів про необхідність заборони екологічно небезпечних проєктів. До конструктивної, відповідальної, часто неоплачуваної роботи значна частина громадян була просто не готова. У суспільній свідомості екологічні організації часто сприймалися не як форма громадянської активності особи, а, за аналогією з радянськими підконтрольними державі рухами, як формальні структури, в яких членство не обов'язкове. Новостворені організації не мали необхідного практичного досвіду роботи в нових умовах. Недостатня поінформованість населення про напрями і цілі екологічних організацій звужувала соціальну базу екологічного руху. Мала місце відсутність координації в діях активістів та засобів масової інформації. Невирішеною залишалася проблема кадрового та фінансового забезпечення діяльності організацій.

Для надання фінансової, методичної, освітньої допомоги громадським організаціям в Україні розпочали роботу міжнародні донорські організації та фонди. У 1993 р., опираючись на фінансування Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), у Києві розпочав роботу Інформаційний Центр громадського співробітництва в Євразії (ISAR). Він втілює в життя програму “Насіння демократії. Фінансування проєктів з охорони навколишнього середовища на території Нових Незалежних Держав”. Мета програми полягала у зміцненні та поширенні екологічного руху шляхом активізації ролі громадських екологічних організацій у становленні громадянського суспільства, а також у підтримці діяльності,

направленої на вирішення екологічних проблем. Програма передбачала надання технічної, інформаційної та фінансової допомоги екологічним організаціям.

Право на отримання грантів виборювали розроблені проекти з охорони навколишнього середовища, зокрема: збереження живої природи та природних ландшафтів, а також природно-культурної спадщини; запобігання забрудненню навколишнього середовища; екологічний моніторинг; правові аспекти екології; проведення незалежної екологічної експертизи; екологічна просвіта; екологічна пропаганда в ЗМІ, публікація та поширення інформаційних матеріалів; розвиток інформаційних мереж; діяльність інформаційних центрів; становлення та розвиток екологічних організацій.¹⁹²

Для отримання гранту у ресурсному центрі, організації необхідно взяти участь у конкурсі, довести природоохоронну ефективність проекту, скласти план використання одержаних коштів. Таким чином екологічні організації почали орієнтуватися на вирішення конкретних природоохоронних завдань. Представництво ISAR протягом 1993-1996 років підтримало 49 природоохоронних проектів в Україні, Білорусії та Молдові. Зокрема, було надано організаційну підтримку діяльності Придніпровського регіонального центру екологічної асоціації “Зелений світ”. Завдяки цій підтримці розвиток екологічного руху в регіоні набув нових рис, головними серед яких стали: формування стратегії діяльності на наукових принципах; спеціалізація діяльності груп зі збереженням їх ефективної взаємодії; перехід до вирішення більш масштабних природоохоронних проблем. Центр координує діяльність територіальних організацій “Зеленого світу”, співпрацює з молодіжною екологічною лігою Придніпров’я, дитячими екологічними організаціями “Дзвін”, “Зелені ліхтарі”, “Проліски”.¹⁹³

Буковинська філія Національного екологічного центру України “Крона” була зареєстрована навесні 1992 року. Згідно з рішенням конференції, в якій брали участь представники Польщі, Румунії, Словаччини, України, “Крона”, починаючи з 1995 року, координувала програми з об’єднання зусиль екологічних організацій Карпатського регіону. На базі офісу “Крони”, матеріальне та функціональне забезпечення якого в різні роки брали на себе ISAR, “Відродження” та інші

благодійні фонди, було створено центр для потреб екологічних організацій Карпатського регіону. З ініціативи “Крони” створено асоціацію громадських організацій “Зелений рух Карпатського регіону”. До її складу входили 12 громадських організацій Чернівецької та Івано-Франківської областей.¹⁹⁴ Цим “Крона” набула ознак “парасолькової” організації, яка самостійно може вирішувати організаційні та фінансові проблеми для місцевих екологічних організацій.

В умовах пострадянських суспільно-економічних трансформацій відомі громадські організації часів перебудови започатковували напрями, форми та методи діяльності. Так, Львівське культурологічне Товариство Лева в першій половині 90-х років ХХ ст. перетворилося на ресурсний центр для громадських організацій Західного регіону, розподіляючи кошти спонсорів і таким чином визначаючи напрями розвитку громадського руху. У тому числі товариство організувало щорічну екологічну експедицію „Дністер”, яку очолював В. Стецюк. Завдяки дослідженням екологічної секції Товариства Лева та екологів Марбурзького університету (Німеччина) були зібрані оглядові дані про стан екосистеми річки.¹⁹⁵

Ефективною формою конструктивної співпраці між екологічними організаціями та державними структурами стали звернення до Комісії Верховної Ради з питань екологічної політики. Як-от, у липні 1996 року екологічне об’єднання Національний екологічний центр України (НЕЦУ) повідомило Комісію про проведення у вересні цього самого року загальноукраїнської акції для збереження малих річок „Жива вода”. Мета акції полягала у роз’ясненні громадянам України гостроти існуючої проблеми, пов’язаної з необхідністю захисту малих річок України від антропогенного забруднення. Виконавчий директор НЕЦУ В. Костюшин відзначив, що „активізація та залучення широких верств населення до вирішення екологічних проблем багато в чому залежатимуть від співпраці недержавних та державних установ”¹⁹⁶ та висловив прохання офіційно підтримати кампанію із збереження малих річок. Комісія не тільки схвалила ініціативу громадської організації, але закликала взяти участь в акції учнівську та студентську молодь.¹⁹⁷

Екологічні організації України підтримували міжнародні ініціативи, спрямовані на збереження довкілля. Так, 26 громадських об’єднань, у тому числі Українська

молодіжна екологічна ліга, Грінпіс Україна, НЕЦУ, „Мама 86”, звернулися на початку 1996 року з відкритим листом до Верховної Ради з вимогою негайного прийняття Закону України „Про охорону навколишнього світу”, внесенні змін до Карного та Адміністративного Кодексів, що посилюють відповідальність за охорону природи, приєднанні України до Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, які знаходяться під загрозою знищення. У листі зазначалося, що „зволікання у цьому питанні призводить до руйнівних наслідків не тільки для екології, а й для духовного життя суспільства. Це важливіше ніж розподіл влади і власності”.¹⁹⁸

Комісія Верховної Ради України з питань екологічної політики своєчасно та адекватно прореагувала на звернення екологічного товариства ім. М. Варняка з м. Павлоград. Понад 10 тис. жителів міста висловили стурбованість знешкодженням протягом 1995 року ракетних двигунів на Павлоградському механічному заводі. У зверненні зазначалося, що адміністрація заводу не надала необхідної інформації про можливі негативні наслідки реалізації програми ліквідації ракетного озброєння для довкілля та здоров'я людини.¹⁹⁹ Голова Комісії Г. Філіпчук направив листи з проханням здійснити всебічну екологічну експертизу Міністерству охорони навколишнього середовища та ядерної безпеки. Аналогічні звернення були надіслані до інших Міністерств.²⁰⁰

Низка екологічних організацій, використовуючи правові важелі, демонстрували можливість тиску на урядові та комерційні структури, які порушують екологічні права громадян. У 1992 році було засновано громадську організацію “Екоправо – Київ”. Згодом розпочали роботу “Екоправо – Харків” та “Екоправо – Львів”. Метою діяльності правозахисних екологічних організацій стало застосування правових інструментів щодо порушників екологічного законодавства, пропаганда екологічного права, консультативна допомога громадянам та організаціям. У 1994 році було запроваджено Центр громадської екологічної адвокатури. У 1996 році вперше в Україні було видано збірник “Екологічне законодавство України”, розпочато випуск журналу “Еколого-правовий вісник”. Завдяки підтримці кваліфікованих юристів організації “Екоправо-Харків” було зупинено будівництво

Миколаївського калійного терміналу, відхилено проект поховання у відпрацьованих соляних шахтах біля м. Артемівськ радіоактивних промислових відходів.²⁰¹

28-29 листопада 1996 року за участю екологічної організації „Екоправо-Львів”, Центру громадської екологічної адвокатури, Східноєвропейської правничої ініціативи Американської асоціації юристів разом з Відділом по нагляду за дотриманням правоохоронного законодавства прокуратури Львівської області було проведено науково-практичний семінар „Координація діяльності органів прокуратури та Мінекобезпеки у сфері охорони довкілля”. Висновки-пропозиції семінару мали практичне значення для успішного розвитку взаємодії між зацікавленими у природоохоронній діяльності екологічними організаціями та державними структурами. Вони, зокрема, передбачали розробити дієвий механізм відповідальності місцевих рад за стан навколишнього середовища; підготувати зміни у чинне законодавство щодо можливості судового позову до адміністрації відповідної територіальної одиниці у разі незабезпечення належного стану навколишнього середовища; організувати обмін досвідом з природоохоронними структурами інших регіонів країни тощо.²⁰²

У принципово нових суспільно-політичних умовах відбувався розвиток молодіжних організацій України у 90-х роках ХХ ст. По-перше, завдяки активній позиції представників молодіжних об'єднань розпочала формуватися нормативно-правова база діяльності молодіжних організацій. 15 грудня 1992 року Верховна Рада ухвалила Декларацію „Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”, головними завданнями якої було визначено вивчення становища молоді, створення необхідних умов для зміцнення правових та матеріальних гарантій щодо здійснення прав та свобод молодих громадян, діяльності молодіжних організацій для повноцінного соціального становлення та розвитку молоді.²⁰³ Закон „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 року визначив правовий статус та гарантії діяльності молодіжних громадських організацій. Держава гарантувала молоді не лише право на створення громадських організацій, але і їх право вносити до органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування пропозиції з питань соціального становлення та розвитку молоді.

Важливе значення для становлення та розвитку молодіжного руху мала Стаття 15 Закону, згідно з якою правом фінансування програм та проектів молодіжних організацій, надання дотацій та субсидій, виділення у безоплатне користування молодіжним організаціям та фондам будинків, споруд, земельних ділянок та іншого майна наділялися органи виконавчої влади та місцевого самоврядування.²⁰⁴

Наступним етапом інституалізації молодіжного руху в Україні було ухвалення у грудні 1998 року Закону “Про молодіжні та дитячі громадські організації”. У ньому було чітко визначено поняття “молодіжна громадська організація” та “дитяча громадська організація”, було деталізовано права, статус та форми державної підтримки названих вище організацій. Згідно зі Статтею 10 Закону Верховна Рада при затвердженні державного бюджету України передбачає в ньому окремим рядком видатки на підтримку спілки, членами якої є більшість зареєстрованих всеукраїнських молодіжних та дитячих громадських організацій, а також обласних, Автономної Республіки Крим, київських та севастопольських міських спілок молодіжних та дитячих організацій.²⁰⁵

По-друге, протягом 90-х років було сформовано молодіжну організацію, яка об’єднувала більшість всеукраїнських та значну частину місцевих молодіжних та дитячих організацій – Український Національний Комітет Молодіжних Організацій (УНКМО). 14 липня 1992 року 14 всеукраїнських молодіжних організацій України ухвалили статут нового молодіжного об’єднання. Метою діяльності Комітету було визначено сприяння розвитку молодіжних організацій, координація молодіжного руху в Україні та його інтеграція у міжнародний молодіжний рух, залучення молодих громадян до державотворчого процесу та до участі у становленні громадянського суспільства в Україні, створення умов для самореалізації молодих людей та залучення молоді до вирішення загально соціальних проблем.²⁰⁶

Особлива роль УНКМО в молодіжному русі була закріплена в Законі України “Про дитячі та молодіжні організації.” Саме через УНКМО відбувалося державне фінансування молодіжних проектів та програм, що сприяло розширенню кількості членів Комітету. У 1997 році до складу УНКМО входило 28 всеукраїнських

молодіжних та дитячих організацій та 19 регіональних об'єднань. Близько 400 місцевих молодіжних та дитячих організацій співпрацювали з УНКМО.²⁰⁷

З 1995 року УНКМО став членом Ради європейських національних молодіжних комітетів держав Ради Європи і представляє цю організацію в Україні. До складу правління УНКМО наприкінці 90-х років ХХ ст. входили представники молодіжних організацій різних політичних спрямувань: В. Бендерис, голова Української соціал-демократичної молоді, А. Білоус, голова Асоціації молодих українських політиків та політологів, Ю. Криворучко, голова організації Молодий народний рух, В. Місюра, голова Соціалістичного конгресу молоді, А. Політ, перший секретар ЦК Ленінської комуністичної спілки молоді України, О. Старинець, перший секретар Української комуністичної спілки молоді та ін.

За рішенням УНКМО, Міністерства України у справах сім'ї та молоді, Конференції Українських Молодечих Організацій при світовому Конгресі Українців проведено черговий четвертий Світовий Конгрес Українських Молодіжних організацій (СКУМО) у серпні 1998 року. Конгрес відбувався 21-23 серпня 1998 року у Києві під гаслом “Майбутнє України – в руках молоді!” У його роботі взяли участь 168 представників від 43 всеукраїнських молодіжних та дитячих організацій та 258 – від більше ніж 200 регіональних об'єднань. 47 осіб представляли організації української діаспори з 22 країн світу.²⁰⁸ У доповіді члена оргкомітету Конгресу, голови Спілки Українського Студентства (СУС), першого заступника Голови УНКМО В. Березовського відзначалася важлива роль, яку відіграють громадські молодіжні об'єднання у процесі соціалізації молоді, активізації її діяльності у вирішенні своїх соціально-економічних проблем. Метою IV Конгресу СКУМО було визначено координацію зусиль українського молодіжного руху у справі залучення молоді до державотворчих процесів, вироблення та обговорення нею власних підходів до української політики та економіки; сприяння реалізації ініціатив у період загострення економічної кризи, соціальної та політичної нестабільності в суспільстві; виховання юнаків та дівчат у патріотичному та християнському дусі на основі національних традицій, поглиблення співробітництва між молодіжними організаціями, між молодіжними об'єднаннями та державою.²⁰⁹

Характерною особливістю українського молодіжного руху 90-х років ХХ ст. стала наявність двох тенденцій у розвитку молодіжних об'єднань. Перша полягала у збільшенні кількості молодіжних та дитячих організацій. Друга тенденція зводиться до констатації факту, що громадські молодіжні об'єднання невеликі за своїм складом. Більшість з них були нечисленними та невідомими молоді. Згідно з опитуванням, проведеним у 1997 році, лише 7,8 відсотка опитаних юнаків та дівчат брали участь у заходах, проведених молодіжними організаціями.²¹⁰ Слід зазначити, що увага, проявлена до молоді молодіжними організаціями, засобами масової інформації, спростувала думку про політичну пасивність молоді. Так, якщо на президентські вибори 1994 року прийшло 25 відсотків молодих людей, то на президентські вибори 1999 року – майже 70 відсотків.²¹¹

Таким чином, погіршення соціально-економічного стану в Україні у 1990-1996 роках сприяло згуртуванню найбільш вразливих верств населення України. Новою формою участі громадських організацій у відстоюванні соціальних прав та інтересів своїх членів стала законотворча діяльність. У повний голос заявили про себе громадські організації інвалідів, ветеранів та чорнобильців. Саме ці соціально-демографічні верстви населення України першими відчули на собі наслідки соціально-економічної кризи. Преференції, якими наділяла їх держава, не виконувалися у повному обсязі. Відсутність систематичної благодійної допомоги закордонних та українських спонсорів, орієнтація на стабільну та законодавчо оформлену державну допомогу визначили участь активістів цих організацій у розробці соціально орієнтованих законодавчих актів. Цьому сприяли і суб'єктивні чинники. Якщо організації інвалідів були інтегровані в систему соціального захисту інвалідів ще за радянських часів, то громадські об'єднання ветеранів та чорнобильців набули правового статусу громадських організацій лише в 1990-1991 роках. Маючи значний моральний авторитет у суспільстві, лідери цих організацій прагнули конвертувати повагу та пошану суспільства у реальні справи. При цьому недосконалість окремих статей українського законодавства створювали умови для зловживань пільговим статусом підприємств, створених при громадських організаціях, що негативно позначалося на взаєминах між державними структурами

та об'єднаннями громадян. Новими напрямками діяльності вирізнялося Товариство Червоного Хреста України, яке використовувало співпрацю з державними та міжнародними гуманітарними структурами для надання допомоги найуразливішим верствам населення України.

Різке погіршення життєвого рівня населення у першій половині 90-х років, слабкість інституцій громадянського суспільства, недооцінка власної ролі та відповідальності зменшило число учасників екологічного руху. Якщо членами екологічних рухів у січні 1991 року вважали себе 6 відсотків опитаних, то у червні 1993 року лише 1 відсоток громадян України.²¹² У нових соціально-економічних умовах фінансування екологічних проектів та підтримку екологічним об'єднанням надавали здебільшого міжнародні організації-донори. Водночас, налагодилася співпраця екологічних організацій з державними структурами задля популяризації природоохоронних заходів серед населення; зросло число звернень до Верховної Ради з вимогою здійснення державної екологічної експертизи для низки промислових об'єктів; розпочалася кооперація з міжнародними екологічними організаціями у вивченні поточного стану екосистем України.

Протягом 90-х років ХХ ст. було прийнято низку нормативно-правових документів, спрямованих на підтримку молодіжного руху в Україні, що сприяло збільшенню числа молодіжних об'єднань, соціалізації молоді. Для контролю за використанням бюджетних коштів та опосередковано за молодіжними організаціями було створено особливу молодіжну організацію – УНКМО, що об'єднувала більшість всеукраїнських молодіжних та дитячих формувань. Особливий статус цієї громадської структури був зафіксований на законодавчому рівні. Попри намагання активізувати молодіжний рух абсолютна більшість молоді не брала участі у діяльності молодіжних об'єднань.

3.4. Національно-культурні об'єднання в Україні

Проголошення незалежності України сприяло зміні ситуації у національно-культурних товариствах. Зросла суспільна увага до проблем розвитку української мови, мов національних меншин, освіти, культури. Соціально-економічна криза погіршила становище творчих спілок, які потребували правового захисту та фінансової підтримки. Це визначило необхідність розробки Закону „Про професійних творчих працівників та творчі спілки”. Голова Комісії Верховної Ради України з питань культури і духовності М. Косів у зверненні до Президії Верховної Ради зауважив, що Закон „Про об'єднання громадян” не враховує всієї специфіки діяльності творчих спілок, їх статусу та особливої ролі у розвитку культури та мистецтв. Жодним законодавчим актом не були захищені права творчих працівників. Унаслідок уніфікації податкового законодавства, законодавчої невизначеності з майновою власністю творчих спілок, зокрема, правонаступництва майна творчих спілок колишнього Радянського Союзу, – спілки опинилися у скрутному фінансовому становищі, без державної допомоги їм не вижити. За цих умов Кабінет Міністрів України прийняв рішення про допомогу низці творчих спілок (Всеукраїнській музичній спілці, Спілці архітекторів України, Спілці дизайнерів України, Спілці журналістів України, Спілці кінематографістів України, Спілці композиторів України, Спілці майстрів народного мистецтва України, Спілці письменників України, Спілці театральних діячів України, Спілці художників України). У 1996 році їм було виділено 361,2 млрд. крб. державної допомоги, що в кращому випадку дозволяло утримувати управлінський апарат спілок, але не вирішувало питання фінансування художніх та мистецьких проєктів.²¹³

У 1994 році за участю представників творчих спілок було створено робочу групу, яка займалася підготовкою законопроекту. У січні 1995 року проєкт надійшов до Комісії з питань культури та духовності.²¹⁴ Водночас 10 квітня 1995 року Постановою Верховної Ради України затверджено кошторис витрат на розробку нового проєкту Закону України „Про творчі спілки”. Виконавцем замовлення став Інноваційний центр Національної Академії наук України.²¹⁵ Підготовка нового законопроекту викликала занепокоєння творчих спілок, оскільки на початку вересня

1995 року Комісія з питань культури та духовності без будь-якого громадського розгляду запропонувала винести проект Закону на обговорення Верховної Ради. А. Чепелюк, голова Спілки художників України, від імені Об'єднаної ради творчих спілок звернувся до Верховної Ради з проханням призупинити ухвалу законопроекту до його обговорення та внесення доповнень кожною творчою спілкою України. 14 вересня 1995 року проект Закону обговорювався на засіданні Комісії з питань культури та духовності за участю запрошених представників творчих спілок. Рішенням Комісії проект Закону загалом був підтриманий та надісланий для подальшого опрацювання творчими спілками.²¹⁶

Слід зазначити, що серед керівників спілок не було єдності в поглядах щодо правового статусу творчих об'єднань. Творчі спілки, що були створені за радянських часів, прагнули зберегти у безстроковому користуванні нерухоме майно, право на державну підтримку в умовах економічної кризи та ревниво ставилися до новостворених мистецьких об'єднань. Так, Ю. Мушкетик від імені Спілки письменників України зазначив, що „однаковий правовий статус усіх раніше створених і новостворених спілок призведе до роз'єднання творчої інтелігенції, до подрібнення спілок. Право на соціальний захист, на дотації від держави мають лише члени спілок, затверджених Кабінетом Міністрів.”²¹⁷ Творчі об'єднання, що виникли у роки незалежності – Національна ліга українських композиторів, Всеукраїнська спілка кобзарів, Спілка рекламистів України – отримали від держави приміщення та прагнули закріпити на них право власності або оформити безстрокове користування.

Закон України „Про професійних творчих працівників та творчі спілки” був ухвалений Верховною Радою у жовтні 1997 року. Він визначив правовий статус професійних творчих працівників, встановив правові, соціальні, економічні та організаційні засади діяльності творчих спілок у галузі культури та мистецтва. Однак, головна проблема, яка хвилювала митців при підготовці та ухвалі законопроекту полягала у збереженні державної підтримки їхнім організаціям, гарантії права власності на майно, отримане творчими спілками за часів СРСР.

Світоглядний конфлікт не обійшов стороною дві найбільші всеукраїнські культурно-просвітницькі організації: ТУМ ім. Тараса Шевченка та товариство

„Знання”. У вересні 1991 року керівництво ТУМу ім. Тараса Шевченка звинуватило товариство „Знання”, „яке впродовж кількох десятиліть узурпувало за підтримки партійних структур усю просвітницьку роботу в Україні”, в тому, що „воно було ідеологічно змонтоване задля масової дезінформації людності й спеціалізувалося на тому, що звалось „комуністичним вихованням.”²¹⁸ У відповідь В. Шинкарук, який очолював товариство „Знання”, критикував у своїх виступах „викоханих на заокеанських харчах „просвітників”, що понаїхали сюди, коли Україна стала незалежною, всіляко оббрівували нашу організацію, звинувачуючи її в усіх гріхах.”²¹⁹ Товариство „Знання” формально не було компартійною структурою. Крім того, у листопаді 1990 року XII позачерговий з’їзд республіканського товариства „Знання” (структурного підрозділу всесоюзної організації) ухвалив резолюцію про свою реєстрацію в Україні як самостійної організації.

12 жовтня 1991 року III позачергова конференція прийняла постанову про реорганізацію Товариства української мови у Всеукраїнське товариство „Просвіта” ім. Тараса Шевченка. Статут, затверджений на конференції, значно відрізнявся від статуту 1989 року. У ньому відзначалося, що діяльність Товариства в першу чергу спрямована на поширення знань серед населення, на формування національної свідомості громадян України, і вже тільки після цього на утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя. Статут визначав право організації виходити з пропозиціями в державні органи України з питань своєї діяльності, брати участь у виробленні постанов органів державної влади та управління через своїх депутатів, обраних до відповідних рад.²²⁰

Зміни у статуті були пов’язані з новими соціально-економічними умовами, що склалися в незалежній Україні, що в свою чергу вимагало зміни форм і методів роботи. „За ситуації, що склалася в Україні, коли економічні негаразди зумовлюють екологічну небезпеку, коли з падінням життєвого рівня принижується авторитет нашої держави і зростає хвиля невдоволення, коли дискредитуються найсвятіші для нас поняття, коли практично відсутні програми виходу України з кризи, „Просвіті” необхідно у найстисліші строки розробити концепції та моделі забезпечення добробуту і духовного розвою громадян України”,²²¹ – заявив у травні 1994 року

голова ВУТ „Просвіта” ім. Тараса Шевченка П. Мовчан на науково-практичній конференції „Державна ідеологія в сучасній Україні”. На його думку, теоретичну основу нового економічного та суспільно-політичного поступу має забезпечити ідеологія національних цінностей: „Тепер же ми вимагаємо волі для всього народу, що можлива лише при цілковитому духовному його розкріпаченні. І передусім в мовній сфері, що, у свою чергу, вимагає перегляду основ освітньої нашої системи, діловодства, впровадження в усі наукові та виробничі сфери української мови”.²²² Інших поглядів дотримувався В. Шинкарук, який з початку 90-х років виступав проти розробки державної ідеології, наголошуючи на тому, що „будь-яка ідеологія не має права називати себе панівною, претендувати на роль державної, вивищуватися над іншими, брати на себе роль виразника істини в останній інстанції.”²²³

В умовах соціально-економічної кризи, на думку представників „Просвіти”, українська мова потребувала державної підтримки, так як російська мова продовжувала домінувати на телебаченні, на шпальтах періодичних видань та на радіо. З 2277 друкованих одиниць книжкової продукції, виданих 1993 року в Україні, російською мовою вийшло 62 відсотки, українською лише 30 відсотків. Загальний тираж видань російською мовою складав 54,5 мільйона, українською ж лише 21 мільйон.²²⁴ Тому практична діяльність товариства спрямовувалася на підтримку державного статусу української мови. На V з’їзді „Просвіти”, що відбувся в Києві у листопаді 1996 року, було проаналізовано результати діяльності протягом 1991-1996 років. Організаційна робота товариства спрямовувалася на розширення мережі просвітницьких осередків, створення культурних, бібліотечних та видавничих центрів, випуску просвітницьких газет та журналів у кожному обласному центрі. Кількість періодичних видань „Просвіти” розширювалася: у 1996 році видавалися газети: „Сіверщина”, „Просвіта”, „Січеславський край”, „Кримський вісник”, „Дзвін Севастополя”, „Слово Просвіти”, „Народний лікар України”; журнали „Людина і світ”, „Степ”, „Слобожанський край”, „Щедрик”, „Писанка”.

Значну увагу товариство приділяло проведенню всеукраїнських науково-практичних конференцій, під час яких розглядалися питання, пов’язані з

висвітленням невідомих сторінок історії „Просвіти”; розгляд проблем національної безпеки, використання форм та методів, направлених на захист державного статусу української мови, обговорення української національної ідеї в контексті процесу державотворення в сучасній Україні.²²⁵

Про організаційне зміцнення просвітянської організації свідчили такі показники: до складу ВУТ „Просвіта” ім.Тараса Шевченка в 1996 році входило 25 обласних, Всеукраїнська та Севастопольська міські організації, які об’єднували 447 районних та міських, 14364 первинних осередків. Загальна кількість індивідуальних членів складала 650 тис. осіб, колективних – понад 500 тис. У кожному обласному об’єднанні та місті Севастополі працювало на постійній основі 2-3 штатні одиниці.²²⁶

У листопаді 1996 року правлінням ВУТ „Просвіта” ім. Тараса Шевченка був ухвалений проект державної цільової програми „Українська мова”, який став основою для Постанови Кабінету Міністрів від 8 вересня 1997 року „Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови.” Метою схвалених заходів було визначити: потребу відшкодування втрат, яких зазнала українська мова у сфері суспільного функціонування внаслідок заборон і переслідувань у минулому; культурне відродження, збереження та оновлення духовного генофонду українського народу; розвиток, підтримка і захист державної мови в Україні; утвердження української мови як основного засобу спілкування в Україні; розширення функцій і сфери застосування української мови.²²⁷ Урядовою Постановою на „Просвіту” та товариство „Знання” були покладені такі завдання: вжити заходів щодо пропаганди і роз’яснення законодавства про мови; внести пропозиції щодо змін та доповнень до законодавства України та розробити нормативно-правові акти у сфері використання мов; започаткувати семінари з правових питань функціонування української мови як державної; розробити програми тестування з української мови, у тому числі для іммігрантів, які бажають отримати громадянство України; перевидати словники української мови різних типів, насамперед, академічні тощо.²²⁸ Отже, співпраця просвітницької організації та державних структур засвідчила зростання її

авторитету, наявність необхідного інтелектуального та кадрового потенціалу, сприяла поліпшенню взаємин з товариством „Знання” на ниві захисту та забезпечення розвитку української мови як державної.

Відбувалися зміни у діяльності іншої просвітницької організації України – товариства „Знання”. Більшість підприємств та організацій, які за радянських часів фінансово підтримували лекційну діяльність Товариства, згорнули або ж припинили непродуктивні витрати. За цих непростих умов товариство „Знання” заходилося використовувати окремі форми комерційної діяльності. Було створено мережу платних семінарів, курсів перекваліфікації фахівців, розширено видавничу діяльність тощо. Протягом перших років незалежності Товариство починає займатися професійною підготовкою та перепідготовкою окремих верств населення, формувати правову свідомість в Україні, роз’яснювати структурні зміни в економіці країни.²²⁹ Товариство прагнуло використовувати не тільки апробовані на практиці ефективні та результативні форми забезпечення інформаційних і освітніх потреб населення, але і розробляло нові технології розповсюдження знань – телекомунікаційні та комп’ютерні мережі. Так, завдяки системі товариства „Знання” у першій половині 90-х років стало можливим набути нових професій, таких як: спеціаліст у галузі цінних паперів, інвестиційний управлінець, аудитор, брокер, рекламний агент, ріелтер, іміджмейкер тощо. Масштабна робота здійснювалася організацією у зв’язку з необхідністю зміни бухгалтерського обліку згідно з міжнародними стандартами. Протягом 90-х років ХХ ст. майже 700 тисяч бухгалтерів пройшли перепідготовку на базі обласних організацій Товариства.²³⁰

У своїй роботі товариство „Знання” активно використовувало нові форми науково-просвітницької діяльності, які пов’язані з участю в реалізації міжнародної програми „Освіта дорослих та соціальні зміни”. Отримавши державну ліцензію в Міністерстві освіти та науки України та фінансову підтримку Координаційного комітету допомоги Україні (США), Товариство організувало курси підвищення кваліфікації національних кадрів з українознавства. На курсах підвищували свою кваліфікацію викладачі вузів, технікумів та офіцери-вихователі з різних регіонів країни. Тематика курсів присвячувалася актуальним проблемам історії України. До

читання лекцій залучалися провідні вчені, серед них – І. Білас, Т. Гунчак, Я. Калакура, П. Кононенко, Є. Сверстюк, В. Сергійчук, Ю. Шаповал та інші.²³¹

Наприкінці 90-х років ХХ ст. Товариство об'єднувало 540 штатних працівників, 50 тис. громадських лекторів, залишаючись однією з найбільших науково-просвітницьких громадських організацій України, зі значним матеріальним та інтелектуальним потенціалом. Як структурні підрозділи до складу організації входили Український будинок економічних і науково-технічних знань, Український центр духовної культури, Київський республіканський, Донецький і Херсонський планетарії. На базі товариства діяли науково-просвітницькі центри „Кадри”, „Українознавство”, „Міжнародна політика”, „Здоров'я”. Не отримуючи фінансової допомоги від держави, товариство продовжувало видавати часописи „Трибуна”, „Наука і суспільство”, щорічник „Наука і культура”. Протягом 90-х років ХХ ст. видавництвом „Знання” були започатковані серії „Духовні скарби України” (50 томів), „Український історичний роман” (30 томів), „Українська соціологічна думка” (15 томів), „Історія релігії в Україні” (10 томів).²³²

Гармонійні міжнаціональні відносини в багатонаціональній країні, якою є Україна, завжди були чинником національної безпеки. Саме відносини між національними меншинами та титульною нацією зумовлюють внутрішню стабільність, економічний розвиток, передбачувану та безконфліктну соціальну політику. Ставши на шлях демократичного розвитку, Україна прагнула поліпшити становище національних меншин, залучити їх до активної участі з розбудови держави. 1 листопада 1991 року Верховна Рада України прийняла Декларацію прав національностей України, що гарантувала представникам усіх національностей право створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва. Підкреслювалося, що ці об'єднання можуть здійснювати діяльність, спрямовану на розвиток національної культури, організовувати в установленому законом порядку масові заходи, сприяти створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій.²³³ Демократичний характер Декларації сприяв одностайній підтримці Акту проголошення незалежності України делегатами Першого Всеукраїнського міжнаціонального конгресу, на якому були

представлені делегати від 150 національно-культурних товариств.²³⁴ Водночас, у кінцевому варіанті резолюції конгресу делегати записали низку пропозицій, зокрема, право представників національних громад брати участь у діяльності органів державної влади всіх рівнів; розробити засади пільгового оподаткування господарської діяльності організацій національних меншин і пільгової оренди приміщень для них; підготувати і ухвалити законопроекти „Про реабілітацію репресованих народів” та „Про національні меншини”.²³⁵

У квітні 1992 року при Комітеті у справах національностей було засновано Фонд розвитку культур національних меншин України з метою надання фінансової допомоги у здійсненні заходів, що проводяться національно-культурними товариствами.²³⁶ У червні 1992 року президент України підписав Закон „Про національні меншини в Україні”, в якому держава гарантувала всім національним меншинам право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації тощо. Товариства національних меншин здобули право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах органів державної влади. При Міністерстві у справах національностей України було створено дорадчий орган – Раду представників громадських об’єднань національних меншин України.²³⁷ Швидке розв’язання проблеми законодавчого врегулювання діяльності національно-культурних товариств сприяло їх зростанню. На початку 1995 року в Україні діяло 16 всеукраїнських національно-культурних товариств, у тому числі асирійське, турецьке, грузинське, угорське, чеське, російське, два польські, три єврейські товариства та 221 регіональне об’єднання.²³⁸

Так, протягом 1991-1995 років в Україні було створено широку мережу єврейських товариств різних спрямувань, які були об’єднані в Асоціацію єврейських організацій та общин України, Товариство єврейської культури та Єврейську раду України. У 1993 році за фінансової підтримки Міністерства України у справах національностей та міграції відбулася конференція „Проблеми єврейської культури та історії в Україні.” У 1995 році під патронатом єврейських товариств у Чернівцях

та Києві відбувся перший Всеукраїнський фестиваль єврейського мистецтва „Надія”.²³⁹

У квітні 1995 року відбулося об'єднання Маріупольського товариства греків із Спілкою греків України в єдину Федерацію із центром у Маріуполі. Зусилля новоствореного товариства зосереджувалися на задоволенні гуманітарно-культурних запитів представників грецького етносу. З лютого 1996 року в Донецькій, Запорізькій областях розпочалося регулярне проведення шкільної олімпіади на знання грецької мови. У 23 школах Приазов'я близько 2 тис. школярів вивчали грецьку мову та літературу.²⁴⁰

На початок 1996 року 23 громадські організації представляли інтереси поляків України. Серед них виділялося Польське культурно-освітнє товариство ім. А. Міцкевича, яке за державної підтримки у 1993 році провело фестивалі польської культури у Києві та Житомирі, та всеукраїнська організація „Спілка поляків України”, яка у 1995 році провела фестиваль „Веселка Полісся” у Житомирі та республіканську олімпіаду молоді, присвячену історії польського народу, у Хмельницькому.²⁴¹

Особливе значення для стабільного розвитку України мають відносини між представниками українського та російського етносів. Протягом першої половини 90-х років ХХ ст. відбувалося поступове збільшення мережі російських національно-культурних товариств.

Ідея російського об'єднання пролунала в 1998 році на міжнародній науково-практичній конференції „Росіяни України: минуле, сьогодення, майбутнє”. Особливу увагу було приділено шляхам пошуку оптимальної організаційної моделі для суспільно активного російського населення України. Товариство російської культури „Русь” виступило з ініціативою І з'їзду росіян України. Своєрідно здійснювався відбір делегатів – головним критерієм було висування кандидатів від найбільш активних російських об'єднань. У результаті були обрані делегати від 60 національно-культурних товариств росіян.²⁴²

У виступах делегатів з'їзду значну увагу було приділено становищу російської мови та культури в Україні. Стверджувалося, що в Україні відбувається процес

поступової асиміляції російської меншини під тиском українізації. Аргументація доповідачів опиралася на тенденційне трактування певних статистичних даних. Так, у виступі заступника голови правління товариства „Русь” В. Яковлева були наведені такі дані: з 21245 загальноосвітніх шкіл в Україні тільки 2561 є школами з російською мовою навчання, а 2,5 тис. шкіл з декількома мовами навчання.²⁴³ При цьому доповідач не акцентував увагу на тому, що більше ніж 2/3 шкіл України розташовані у сільській місцевості, де кількість учнів з кожним роком зменшується. Саме там розташовано близько 13,5 тис. шкіл з українською мовою навчання. Не повідомив доповідач і про те, що з 1993 по 1997 роки перейшла на українську мову навчання лише 371 школа з 2932, що аж ніяк не виправило перекося в освітній галузі, які були зроблені ще за радянських часів.²⁴⁴ У 1999 році більше ніж 34 відсотки учнів в Україні навчалися російською мовою, підготовка спеціалістів з російської мови та культури здійснювалася в 11 університетах та 20 педучилищах країни.²⁴⁵

Голова Російської громади Криму В.Терехов закликав присутніх захищати російську культуру від тиску офіційної політики української влади, яка поставила за мету „вытеснение автохтонной, ведущей своё начало от Киевской Руси, русской культуры и замена ее создаваемой культурой украинской”.²⁴⁶ Побіжно було названо наступною загрозою росіянам в Україні, зокрема в Криму – кримськотатарський національний рух, головною метою якого, на думку доповідача, є створення національної татарської держави та приєднання Криму до Туреччини.

Як заклик до порушення територіальної цілісності України, громадськість оцінила виступ народного депутата України, члена фракції КПУ П. Бауліна, який порадив зафіксувати у документах з'їзду вимогу визнати статус російської мови як державної на всій території України та закликав підтримати канонічне православ'я на противагу експансії католицької церкви на Західній Україні. Депутат запропонував новий формат культурно-національної автономії російської громади, яка полягає в отриманні на місцевих референдумах особливих повноважень для областей Сходу та Півдня України, а саме: усю державну власність слід перетворити на комунальну власність, яка в свою чергу має знаходитися в розпорядженні органів

місцевого самоврядування. Усі підрозділи системи МВС мають перейти в підпорядкування та на баланс органів місцевого самоврядування, а частини Національної гвардії, внутрішніх та прикордонних військ потрібно вивести з території новоствореної автономії. До того ж, органи місцевого самоврядування здобудуть необмежене право націоналізації приватизованих об'єктів. Усі державні установи, за словами депутата, мають провадити свою роботу російською або українською мовою.²⁴⁷

Виступи більшості делегатів з'їзду були більш поміркованими. У постанові, ухваленій з'їздом росіян України, підкреслено необхідність підвищення громадянської активності росіян та російськомовних громадян, здійснення їх суспільної самоорганізації, перетворення їх діяльності на самостійний фактор суспільного життя України. З цією метою було вирішено заснувати Російську раду України – об'єднання громадян, яке має виконувати функції представницького органу росіян в Україні.²⁴⁸

У Маніфесті Російської ради України було відзначено, що Рада буде домагатися широкої участі в усіх сферах суспільного життя, у тому числі впливати на прийняття та реалізацію державних рішень, посилення позицій у галузі економіки, науки, техніки, інформації, культури, активного представництва в органах місцевого самоврядування. Діяльність Ради має бути направлена на захист та розвиток в Україні російської культури, мови, традицій, історичної пам'яті – їх широкої присутності у системі освіти та масових комунікацій. Проголошувалася необхідність боротьби за національно-культурні права росіян, побудову громадянського поліетнічного суспільства в Україні, головними принципами якого мають стати реалізація прав людини, в тому числі право вільного мовного та культурного самовизначення особи, визнання їх в якості природних та невід'ємних прав, які держава має забезпечити своїм громадянам.²⁴⁹

Повернення кримськотатарського народу із заслання на історичну батьківщину стало додатковим фактором міжнаціональної напруженості в Україні. Вирішенню соціальних та національно-культурних проблем, які поставали перед кримськими татарами, сприяли громадські організації. Так, у 1992 році в Сімферополі було

засновано благодійний фонд „Мерхамет Еві” (Будинок доброти), який ставив за мету надання соціальної, гуманітарної, медичної допомоги та правового захисту самотніх осіб похилого віку кримськотатарської національності.²⁵⁰ За ініціативою кримськотатарської педагогічної громадськості в 1995 році було створено Асоціацію кримськотатарських працівників освіти „Мааріфчі” (що в перекладі означає „просвітитель”, „педагог”). Вона була зареєстрована головним управлінням юстиції в Криму 11 червня 1996 року. Асоціація об’єднувала учителів, робітників дошкільних та позашкільних навчально-виховних закладів, викладачів вузів, діячів науки, культури та мистецтва, осіб, які займаються просвітницькою діяльністю, а також колективи та громадські організації, фізичних та юридичних осіб, які бажають активно брати участь у просвітницькій, науковій та культурній діяльності, яка направлена на відродження та розвиток системи освіти та культури кримськотатарського народу. Асоціація „Мааріфчі” ставила перед собою завдання сприяти державним структурам у реалізації „Концепції освіти на рідних мовах в Автономній Республіці Крим”, надавати необхідну допомогу у підготовці наукової, технічної та творчої інтелігенції кримськотатарського народу, сприяти оволодінню молоді основами національної традиційної та загальної культури, співпрацювати з іншими національно-культурними організаціями, сприяти соціальному захисту робітників освіти, учнівської молоді.

Основною метою Асоціації стала організація громадськості та спрямування її на практичну діяльність в галузі науки і культури, координація зусиль по відродженню національної школи. Наприкінці 90-х років ХХ ст. до складу Асоціації входили 212 групових та індивідуальних членів.²⁵¹ У грудні 1997 року Асоціація розробила і подала до Міністерства освіти Автономної республіки Крим план сприяння відкриттю шкіл з кримськотатарською мовою навчання у місті Бахчисарай, селі Зеленогірське Білогірського району, у селі Миронівка Джанкойського району, у селах Партизани, Родникове, Тепловка Сімферопольського району. Але в 1998 році названі школи набули статусу двомовних, що унеможливило викладання на кримськотатарській мові у повному обсязі.²⁵² На освітянській ниві працювала громадська організація „Рада вчителів”

(м. Бахчисарай). Завдяки допомозі міжнародних донорських організацій „Рада вчителів” провела цикл методичних семінарів для вчителів району з тем: „Шкільне самоврядування”, „Методи навчання демократії в школах”, „Активізуючі методи навчання” та для учнів: „Лідерство”, „Шкільне самоврядування”.²⁵³

Громадське об’єднання „Евляд” створювало в різних районах півострова групи взаємодопомоги батьків важкохворих дітей. На початок 1999 року створено 10 груп взаємодопомоги в Першотравневому, Бахчисарайському, Красноперекопському, Нижньогірському, Джанкойському районах, Старому Криму, Євпаторії, Судаку, Севастополі, Сімферополі. Сім з десяти груп набули статусу громадських організацій, пройшовши реєстрацію в органах місцевої влади. Групи збирають статистичні дані про захворюваність серед кримських татар, що повертаються до Криму, надають посильну фінансову та матеріальну допомогу.²⁵⁴

Кримськотатарські організації співпрацюють з об’єднаннями інших національностей, що проживають в Криму. З 1995 року національно-культурні товариства Криму об’єднані в Асоціацію. З 1999 року Асоціація координувала роботу 22 організацій, що нараховували 200 регіональних відділень. Асоціація об’єднує „Раду вчителів”, „Евляд”, „Рівність”, „Кримськотатарську ініціативу”, Всекримське товариство „Просвіта”, два німецьких товариства: „Відергебургт” та „Земляцтво депортованих німців Криму”, Раду нацменшин Південного берегу Криму та ін.²⁵⁵ Завдяки особистим контактам між лідерами двох громадських організацій з міста Бахчисарай – Центру громадських ініціатив „Айдин” та Українського Дому поліпшилося взаєморозуміння між кримськими татарами та українцями, що проживають у місті. У 1998 році об’єднання „Евляд” організувало фахові навчальні семінари для лікарів-гематологів з Криму. Тренерами та консультантами були запрошені лікарі зі Львова. Серед кримських учасників семінару лише деякі були за етнічною ознакою кримськими татарами.²⁵⁶

Незважаючи на приклади, що давали надію у діяльності кримськотатарських організацій, мали місце проблеми, які гальмували розвиток громадянської ініціативи кримських татар. Найсуттєвішою з них є фінансування. Як стверджує М. Джемільєв, громадські організації кримськотатарського народу не мають потрібних важелів,

щоб сприяти успішному вирішенню соціально-культурних проблем. На заваді стоїть відсутність коштів.²⁵⁷ Тому, як і загалом в Україні, громадськими організаціями опікуються здебільшого міжнародні недержавні організації та фонди. Під егідою управління Верховного комісара ООН зі справ біженців та Датської Ради зі справ біженців у Сімферополі відкрито ресурсний центр для громадських організацій, які надають допомогу переселенцям. Центр сприяє пошуку донорських організацій, надає технічну, інформаційну та правову допомогу. При відкритті центру директор Європейського управління Верховного комісара ООН зі справ біженців Анна-Віллем Байлавелд зазначила, що 80 відсотків справ управління вирішує за допомогою неурядових організацій.²⁵⁸

Наприкінці 1996 року з ініціативи керівництва Фонду „Відродження” було створено робочу групу експертів у галузі міжнаціональної, міграційної, соціальної політики та проблем репатріантів. Відповідно до рекомендацій експертів, спеціалістами фонду було підготовлено Програму „Інтеграція в українське суспільство кримськотатарського народу, болгар, вірмен, греків, німців, що зазнали депортації”. Програма містила чотири головні напрями: освіта, підтримка засобів масової інформації, популяризація національних культур Криму, підтримка розвитку інфраструктури неурядових організацій. Протягом 1997 року в Криму були сформовані громадські організації, які набули певного досвіду в реалізації проектів, менеджменті, пошуку коштів на свої проекти тощо. Згідно з умовами конкурсу проекти за усіма напрямками Програми не могли бути подані від фізичних осіб та релігійних організацій. Тому проекти готувалися громадськими організаціями, а надалі ними ж і реалізовувалися. Таким чином були підтримані ініціативи більше ніж 100 неурядових об’єднань, з них безпосередньо 29 проектів на суму понад 136 тис. дол. США мали за мету підтримати розбудову інфраструктури самих організацій.²⁵⁹ У процесі діяльності Програми почав формуватися широкий та багатогранний механізм участі громадськості у процесі адаптації та інтеграції депортованих в українське суспільство.

Дев’ять донорських організацій об’єднали свої кошти та зусилля у Консорціумі донорських організацій та спрямували їх на розвиток громадських організацій

Кримського півострова. Фонди „Євразія”, „Відродження”, творчий центр „Каунтерпарт”, фонд Ч.С. Мотта та ін. у березні 1997 року започаткували програму „Розвиток третього сектора в Криму”, яка мала на меті стимулювати появу недержавних організацій та об’єднань, заохотити формування організацій депортованих національно-етнічних меншин, сприяти партнерським стосункам у середовищі громадських формувань та їх співробітництву з державними структурами, бізнесом та міжнародними організаціями. У конкурсі на отримання стартових грантів (загальна сума гранта для однієї організації – 5000 доларів США) взяли участь представники 150 організацій. Експерти Консорціуму відібрали 30 проектів. Серед переможців 13 організацій національної спрямованості, 7 культурно-освітніх, по три – правозахисних і молодіжних, два проекти ЗМІ, по одному – зі сфери підприємництва та соціальної допомоги інвалідам.²⁶⁰ Реалізація програми була спрямована на збільшення кількості громадських організацій національно-етнічних меншин, підвищення їх активності, що в свою чергу мало сприяти більшому впливу на суспільний розвиток регіону.

Отже, протягом першої половини 90-х років ХХ ст. національно-просвітницькі організації прагнули віднайти своє місце в нових соціально-економічних умовах, намагалися забезпечити достатній рівень фінансової та матеріальної підтримки з боку держави для збереження кадрового потенціалу своїх товариств. Намагання низки творчих спілок обмежити державну підтримку новоствореним мистецьким об’єднанням не сприяло консолідації діячів мистецтва та культури, підірвало авторитет творчої інтелігенції.

Завдяки активній позиції громадських організацій набуло державної ваги утвердження статусу української мови, яка стала консолідуючим фактором державотворення, посилилася увага до збереження культурних надбань українського народу. Протистояння між „Просвітою” та товариством „Знання”, що мало місце в перші роки незалежної України, ускладнювало виконання їх статутних завдань, створювало перешкоди для ефективної співпраці між найбільшими просвітницькими організаціями України. Поступове налагодження співпраці ТУМ „Просвіта” ім. Тараса Шевченка із товариством „Знання” протягом другої половини

90-х років ХХ ст. сприяло консолідації зусиль просвітян у справі забезпечення функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

Безперешкодний та поступальний розвиток мережі національно-культурних товариств етнічних меншин України став ваговою ознакою демократичного поступу нашої держави. З часів перебудови міжнаціональний мир та злагода, толерантність та співпраця з активістами національних рухів були важливим досягненням національно-демократичних сил України. Саме тому проголошення незалежності України не зустріло супротиву жодної національної групи, що проживає в Україні.

Висновки

Аналіз історіографії створення та діяльності громадських організацій в Україні у 1985-1996 роках дозволив виявити основні тенденції накопичення знань із визначеної теми. Для першого етапу історіографії, який охоплює другу половину 80-х – 1991 рік, властиві публіцистичність, акцентування уваги (принаймні до 1989 року) на неформальних об'єднаннях молодіжного характеру, дефіцит джерельної бази, що не дозволило дослідникам реалізувати у повному обсязі вимоги до наукових праць – системність, всебічність, аргументованість. Протягом 1990-1991 років увага дослідників зосереджується на аналізі політизованих громадських об'єднань та їх участі у створенні політичних партій.

З проголошенням України незалежною державою розпочинається другий етап висвітлення історії становлення громадських об'єднань. Це зумовлювалося тим, що, історіографічний етап 1985-1991 років був завершений, що перетворило його на повноцінний об'єкт дослідження. Зросла увага дослідників до організацій, що брали активну участь в українському національно-демократичному русі, у змаганнях за суверенітет та незалежність України. Громадські організації стали розглядатися в контексті переходу від тоталітарного режиму до демократичних принципів та загальнолюдських цінностей.

Третій етап розпочався з ухвалою Конституції України. Він характеризується поглибленою увагою науковців до таких громадських організацій, як Українська Гельсінська Спілка, ТУМ ім. Тараса Шевченка, Народний Рух України, „Зелений Світ”. Дослідники стали вивчати історію виникнення та розвитку громадських організацій за напрямками їх діяльності. У зв'язку зі становленням багатопартійності науковці стали досліджувати процеси взаємодії новостворених партій та громадських організацій. Поглибленому вивченню цих процесів сприяло відкриття доступу до нових архівних фондів та розгортання наукового дискурсу з оцінки ролі та значення громадських організацій у становленні демократичного суспільства в Україні.

Встановлено, що неформальні організації, самодіяльні об'єднання та групи, що діяли на початку перебудови, створювалися здебільшого для організації дозвілля. Вони прагнули уникнути надмірної опіки комсомолу та державних структур, але не відкидали їх матеріальної та організаційної допомоги. Вирішальний фактор, що впливав на форми та методи діяльності неформальних об'єднань, полягав у поступовій лібералізації режиму влади та формуванні незалежної громадської думки. Поява дискусійних клубів та спроби влади обмежити їх діяльність ідеологічними рамками спровокувала поширення самвидаву як одного з методів донесення позиції неформалів до пересічних громадян. Вуличні демонстрації, мітинги, голодування студентів стали можливими завдяки досягненню певного рівня політичної свободи та структуризації неформального руху, створенню дієвих організацій на всеукраїнському рівні.

Встановлено, що неформальні організації України у своєму розвитку пройшли три етапи. Перший етап (1986 – жовтень 1988 рр.) – охоплює проміжок часу від утворення клубних об'єднань до появи регіональних неформальних організацій. Упродовж 1986 – середини 1987 років виникали неформальні організації клубного типу. Це були протогромадські об'єднання та групи, учасниками яких ставали переважно молодь та представники творчої інтелігенції. Напрямок їх діяльності, здебільшого, полягав у спільному проведенні дозвілля. Водночас низка громадсько-політичних та культурно-просвітницьких клубів пропонували шляхи реформування суспільно-політичної ситуації у країні. Партійно-державне керівництво, спираючись на комсомол та профспілки, намагалося встановити ідеологічний та організаційний контроль над неформальними групами, адаптувати їх до радянської політичної системи.

Упродовж серпня 1987 по жовтень 1988 років відбувалася структуризація неформальних об'єднань на регіональному рівні, прийняття ними програм та статутів. У ці роки розпочалася політизація неформального руху, утворилися незалежні від партійних та державних структур об'єднання. Активну роль у суспільно-політичному житті України стали відігравати колишні політв'язні, які об'єдналися в Українську Гельсінську групу та Український культурологічний клуб.

Завдяки дієвій підтримці творчої інтелігенції створюються обласні об'єднання, спрямовані на захист національних традицій, української мови та культури („Товариство Лева”, Львівська обласна організація ТУМ ім. Тараса Шевченка). Широкі верстви населення небайдужі до стану довкілля, об'єднуються в екологічні організації, що діяли на місцевому рівні („Зелений світ”, „Екологія і світ”).

Особливість другого етапу (листопад 1988 – вересень 1989 років) полягає в утворенні всеукраїнських неформальних організацій (ТУМ ім. Тараса Шевченка, „Меморіал”, „Зелений Світ”, СНУМ, Студентське братство), більшість з яких стали основою для формування масового громадсько-політичного об'єднання – Народного Руху України. Подальша політизація неформального руху відбувалася під час виборів народних депутатів СРСР (березень – травень 1989 року). Важливою віхою на шляху формування опозиційного руху став шахтарський страйк улітку 1989 року та створення робітничих страйкових комітетів, що розширило соціальну базу неформальних організацій.

Протягом жовтня 1989 – серпня 1991 року домінуючими у діяльності неформальних організацій стали політичні чинники. На цьому етапі розпочинається консолідація неформальних організацій у зв'язку з підготовкою та участю у виборах до Верховної Ради України та місцевих рад, створюється Демократичний блок, формується опозиція компартійним структурам. Тривало зростання популярності неформальних об'єднань, особливо в західних областях України: формуються страйкові комітети в робітничих колективах та мережа неформальних структур на районному та сільському рівнях. Спроби партійно-державних структур створити альтернативну Народному Руху масову організацію – спілку трудящих України за перебудову – зазнали невдачі, засвідчили відсутність у влади нових форм і методів діяльності та самодіяльної народної підтримки.

У квітні – жовтні 1990 року активісти-неформали та прихильники демократичних перетворень стали ініціаторами створення політичних партій. Відбулася поляризація суспільно-політичних та громадських сил. Скасування Статті 6 Конституції СРСР сприяло реєстрації неформальних організацій та набутті ними легітимності. Під егідою компартійних функціонерів створюються громадські

організації – прихильники політики Компартії (Селянська спілка, Товариство російської культури „Русь”, Спілка воїнів-інтернаціоналістів).

У листопаді 1990 – серпні 1991 років ускладнюється суспільно-політична ситуація в Україні. Другі Всеукраїнські збори Руху об'єднали навколо ідеї незалежності України понад 40 громадських об'єднань. У цей самий час Компартія очолила Раду громадських організацій України, створену на підтримку проекту оновленого Союзного договору. Протистояння між прихильниками незалежності України та КПРС-КПУ відбувалося на тлі наростання труднощів у соціальному та економічному житті України.

Встановлено, що еволюція одержавлених громадських організацій в Україні протягом 1985-1991 років відбувалася у два етапи. Впродовж 1985-1989 років громадські організації – ЛКСМУ, профспілки, Товариство Червоного Хреста УРСР, Товариство „Знання”, ДТСААФ тощо – залишалися складовою радянської політичної системи. Їх повсякденна діяльність підпорядковувалася директивам КПРС, однак їх керівні структури втрачали зв'язок з рядовими членами. Політизація суспільно-політичного життя України, зростання популярності новостворених громадських об'єднань та одночасне падіння авторитету Компартії, скасування Статті 6 Конституції СРСР об'єктивно сприяли правовій трансформації одержавлених громадських організацій та їх перереєстрації. У 1990-1991 роках одержавлені громадські організації втрачали підтримку своїх членів та традиційні джерела фінансування. На відміну від інших організацій ЛКСМУ, не зуміла реформуватися, що призвело її до саморозпуску.

Потягом 1985-1996 років проявили себе різні форми взаємодії між громадськими організаціями та політичними партіями. За радянських часів громадські організації мали право на існування при визнанні ними керівної ролі державної партії та її ідеології. У 1990-1991 роках компартійні структури намагалися створити громадські об'єднання задля збереження свого впливу серед населення України. При цьому зусилля спрямовувалися на те, щоб громадські організації охоплювали наявні верстви та класи: ЛКСМУ(МДС) – молодь,

Селянська спілка – колгоспників, Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову – робітників, Союз жінок України – жіноцтво.

Другий напрям взаємодії між громадськими організаціями та політичними партіями проявився у переході частини найбільш активних представників неформальних організацій у ряди новостворених партій. На початковому етапі неформального руху створення політичної організації було неможливе, так як для цього не існувало належних суспільно-політичних умов. Тому активісти майбутніх партій проявляли себе у правозахисній (УГС), екологічній (Зелений світ) та культурологічній (ТУМ ім. Тараса Шевченка) організаціях. Таким чином неформальні об'єднання ставали основою для початкового етапу багатопартійності в Україні.

Розвиток демократії у перші роки незалежності України створив умови для формування активістами декількох впливових та відомих широкому загалу громадських організацій політичної партії, яка здобувала право брати участь у виборах та координувати політичні акції співзасновників. Так, у 1992 році, впливові громадські організації ветеранів (ОВУ), афганців (УСВА) та ліквідаторів аварії на ЧАЕС (СЧУ) утворили Українську партію справедливості.

Встановлено, що роль громадських організацій у соціальному захисті населення проявлялася у пропаганді здорового способу життя; участі представників громадських організацій у санітарно-оздоровчих та профілактичних заходах, що ініціювалися державними органами охорони здоров'я; організаційній та фінансовій підтримці безоплатного донорства та патронажної служби милосердя; у громадському контролі за розподілом коштів постраждалим від аварії на Чорнобильській АЕС; участі представників громадських організацій у розробці законодавчих актів, направлених на державну підтримку соціально незахищених верств населення України; участь у створенні громадськими організаціями підприємств та установ, необхідних для матеріального забезпечення соціальних проектів; отриманні та розподілі благодійної допомоги серед нужденних. У вирішенні цих соціальних завдань в умовах незалежної України помітну активність проявила одна з найбільш масових гуманітарних організацій – Товариство

Червоного Хреста України. Головним напрямом діяльності ветеранських організацій в Україні протягом розглянутого періоду залишався захист законодавчо гарантованих прав та пільг ветеранів військових дій, праці та інвалідів. Незважаючи на щорічне зростання кількості ветеранських організацій тільки два всеукраїнські об'єднання – Українська спілка ветеранів Афганістану та Організація ветеранів України мали розгалужену мережу обласних та районних організацій, що дозволило їм захищати інтереси ветеранів.

Безпосереднім поштовхом до розгортання масового екологічного руху стала аварія на Чорнобильській АЕС, замовчування тогочасним компартійним керівництвом наслідків найбільшої техногенної катастрофи, складна екологічна ситуація у промислових регіонах України. Найбільш впливовою екологічною організацією часів перебудови став „Зелений світ”. Турбота за своє життя та своїх близьких, за збереження навколишнього середовища об'єднала мільйони людей. Недовіра до радянської влади, яка замовчувала правду про стан довкілля, трансформувалася у критику існуючого ладу. Природоохоронні вимоги висували не тільки представники екологічних організацій. Рух, ТУМ ім. Тараса Шевченка, новостворені партії демократичного спрямування вбачали головного винуватця екологічних катастроф у республіці у компартійно-бюрократичній системі влади. Найбільш активною соціальною силою, яка очолювала екологічний рух, була інтелігенція – люди з вищою освітою та науковими ступенями, письменники та інженерно-технічні працівники, журналісти та студенти. У 1989 році екологічний рух досягнув свого апогею, і хоча у подальшому роки він залишався значущою соціальною силою, але його вплив на вирішення суспільних проблем суттєво зменшився.

Аналіз національно-культурних організацій дає підстави виділити такі особливості у їх діяльності. У 1986-1991 роках неформальні організації опікувалися станом української мови, національної символіки, відродженням історичної пам'яті народу. У часи перебудови активізувалися традиційні громадські об'єднання української інтелігенції – творчі спілки, представники яких співпрацювали з неформалами, виступали за легалізацію новостворених об'єднань. Однією з

впливових просвітницьких організацій стало Товариство української мови „Просвіта” ім. Тараса Шевченка, активісти якого взяли діяльну участь у відродженні української культури. Осередки товариства протягом 1989-1990 років сприяли популяризації Руху, його програмових засад, виступали основою для утворення його низових структур. Товариство „Знання”, Українське товариство з охорони пам’яток історії та культури вже у роки перебудови позбувалися компартійної опіки. У першій половині 90-х років ХХ ст. просвітяни активізували пошуки нових форм і методів діяльності. Зважаючи на нові суспільно-політичні умови, вони налагоджували співпрацю з державними структурами на шляху реального утвердження статусу державної мови як важливого фактора державотворення. Протистояння між двома найбільшими національно-культурними організаціями України – товариствами „Знання” та „Просвітою” ускладнювало виконання статутних завдань, не сприяло консолідації зусиль просвітян. Поступовому налагодженню співпраці між товариствами та припиненню конфронтації сприяла спільна участь у розробці та реалізації проектів, направлених на підвищення статусу української мови та відродження національної культури.

Виникнення та розширення мережі національно-культурних товариств етнічних меншин України стало вагомою ознакою демократичного розвитку України. В часи перебудови українські демократичні сили налагодили співпрацю з товариствами національних меншин, не допустивши у державі конфронтації на міжнаціональному ґрунті. Спроби КПРС-КПУ використати національно-культурні об’єднання росіян в якості політичного союзника виявилися невдалими. Розвиток інфраструктури громадських організацій протягом 90-х років ХХ ст. відбувався значною мірою завдяки використанню донорської допомоги міжнародних організацій та фондів.

Суспільно-політичні трансформації українського суспільства, що розпочалися декларованою згори перебудовою, з самого початку мали свої закономірності та внутрішню логіку перебігу подій. Утворення незалежних від компартійних структур громадських об’єднань протягом 1986-1991 років підірвало монополію КПРС на владу та викликало кризу одержавлених громадських організацій. Вимоги політичного та економічного плюралізму поєднувалися з прагненням до

суверенітету та незалежності України. Ієрархічна структура компартійної влади втрачала свою жорстку централізацію завдяки самодіяльній ініціативі українських громадян, які утворювали громадські об'єднання задля реалізації своїх прав та свобод. Отже, у зазначений період було закладено підвалини громадянського суспільства в Україні.

Здобуття Україною незалежності гарантувало збереження вектора суспільно-політичних трансформацій. В умовах розбудови демократичної правової держави розпочалося цілеспрямоване формування правових засад утворення та діяльності громадських організацій в Україні. Водночас складна соціально-економічна ситуація в Україні, що склалася у перші роки незалежності, отримана у спадок від СРСР радянська ментальність та відсутність демократичних традицій гальмували рух до повноцінного громадянського суспільства.

Розвиток демократичних процесів у незалежній Україні сприяв зростанню числа громадських організацій. У 1991 році в Україні було зареєстровано 324 громадські організації, а протягом 1996 року – 3548. Число легалізованих громадських організацій (включаючи місцеві осередки) у 1996 році складало понад 14 тис. Абсолютна більшість громадських організацій діяли на місцевому рівні. Встановлено, що число функціонуючих організацій із всеукраїнським та міжнародним статусом у 1996 році не перевищувало 40 відсотків від кількості легалізованих. Близько 30 відсотків громадських організацій та їх місцевих осередків не працювали в 1996 році, але при цьому офіційно не саморозпустилися. Дані Держкомстату України про 23 млн. членів громадських організацій на початку 1997 року викликають сумнів. Опитування громадської думки, проведені у 1996-1999 роках, вказують на те, що лише 42 відсотки українських громадян зуміли назвати відому їм громадську організацію. Лише 5-8 відсотків опитаних дали ствердну відповідь на запитання про своє членство у громадських організаціях. Найбільш відомими широкому загалу залишалися організації, що зосереджували увагу на соціальному захисті різних верств населення, – профспілки, організації ветеранів, воїнів-„афганців”, „чорнобильців”, інвалідів.

З'ясовано, що важливим чинником, що стримував розвиток громадських організацій в Україні, було їх фінансове та матеріальне забезпечення. Залежність громадських організацій від закордонних донорів впливало на пріоритети їх діяльності. Фінансування з держбюджету України здійснювалося для обмеженого кола соціально значущих громадських організацій. Погіршення соціально-економічного становища більшості верств населення України в перші роки незалежності спонукало Верховну Раду до виділення преференцій для громадських організацій інвалідів, „чорнобильців”, ветеранів, молоді, Товариства Червоного Хреста. Корпоративне спонсорство, яке у багатьох країнах є основним джерелом фінансування неприбуткових організацій, не набуло в Україні широкого розвитку.

Правові основи утворення, реєстрації та діяльності громадських організацій в умовах незалежної України закріплені Законом „Про об'єднання громадян”. Законодавчо закріпленим терміном для визначення громадських формувань стало словосполучення „об'єднання громадян”. Важливим кроком на шляху подальшої демократизації суспільного життя та розбудови української державності стала Конституція України. Основний Закон гарантує громадянам України право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації. Водночас виникла потреба у прийнятті базового закону, що мав би регулювати діяльність усіх об'єднань громадян (асоціацій, фондів, політичних партій, профспілок, релігійних об'єднань, неурядових дослідницьких установ тощо).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

РОЗДІЛ І

1. Кононов В.М. Перестройка: молодёжь и социальные инициативы // Неформальная волна: Сб. науч. тр. – М.: Книга, 1990. – С. 39–48. Сундиев И.Ю. Молодёжные движения в контексте социальной самодеятельности // Общественные самодеятельные движения: проблемы и перспективы: Сб. науч. тр. – М.: НИИ культуры, 1990. – С. 20–31; Кащеева Е.В. Общественно-политическое самодеятельное движение молодёжи // Общественные самодеятельные движения: проблемы и перспективы: Сб. науч. тр. – М.: НИИ культуры, 1990. – С. 70–80. Асперсян Р.Г. Немолодёжные проблемы молодёжного движения // Общественные самодеятельные движения: проблемы и перспективы: Сб. науч. тр. – М.: НИИ культуры, 1990. – С. 56–70; Донченко О.А., Шаповал С.І. Молодь: джерела нігілізму і соціальної апатії // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 9. – С. 13–21.
2. Самодеятельные объединения молодёжи: вопросы и ответы. – К.: О-во „Знание” УССР, 1989. – С. 11–12.
3. Неформальное общественное движение: штрихи к портрету / Щегорцов В.А., Кочетков А.П., Щегорцов А.А., Дяченко Л.Я. – Белгород: РИО Упрполиграфиздата, 1990. – С. 3.
4. Громов А.В., Кузин О.С. Неформалы: кто есть кто? – М.: Мысль, 1990 – С. 9.
5. Камінський А. На перехідному етапі. „Демократизація”, „гласність”, „перебудова” на Україні – Мюнхен: Український вільний університет, 1990. – 624 с.
6. Литвин В.М. Громадсько-політичні формування на Україні: становлення, тенденції розвитку // Під прапором ленінізму. – 1990. – №23. – С. 44–55; Литвин В.М. Молодіжні громадсько-політичні організації // Політика і час. – 1991. – №3. – С. 53–58; Литвин В.М. Асоціація „Зелений світ” і партія Зелених України // Політика і час. – 1991. – №9. – С.53–57.
7. Литвин В.М., Смолянніков О.П. Від „демократичної” фрази до відкритої політичної боротьби // Комуніст України. – 1991. – №4. – С.50–60.
8. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій / Передмова, упорядкування: О.В.Гарань. – К.: МП „Пам’ятки України”, 1991. – 192 с.
9. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України: довідник. – К.: Т-во „Знання” УРСР, 1990. – 48 с.
10. Безбородов А.Б. Противоречия советского краснокрестного движения в 50-60-е гг. // Информационный бюллетень о деятельности СОКК и КП СССР – 1990. – №2 (13). – С. 75–84.
11. Богомаз К.Ю. Політичні партії та громадські організації на Україні (друга половина 80-х – початок 90-х років ХХ ст.). – К.: ІПК при КГУ, 1992. – 144 с.
12. Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.; Литвин В.М. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л.Кравчука – К.: „Альтернативы”, 1997. – 336 с.
13. Курикін С. Неурядові організації, політичні партії та буферний період в Україні // Неурядові організації в умовах ринкової економіки: різнобіччя досвіду,

проблем, перспектив. Всеукраїнська конференція. Тези виступів. – К.: Асоціація „Бостон-Київ – міста-побратими”, 1995. – С. 10–14.

14. *Русначенко А.М.* Пробудження: робітничий рух в Україні в 1989-1993 роках. – К.: Вид. дім „КМ Academia”, 1995. – 228 с.

15. *Гарань О.В.* Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.

16. *Ковтун В.Г.* Історія Народного Руху України. – К.[Б.В.], 1995. – 382 с.

17. *Коляка І.В.* Студентський рух в Україні (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. у-т. ім. Тараса Шевченка. – К., 1994. – 22 с. – С. 14–15.

18. *Головенько В.А.* Український молодіжний рух у ХХ столітті. – К.:А.Л.Д., 1997. – С. 100.

19. *Головенько В.А.* Сучасні тенденції та генезис молодіжного руху в Україні // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв’язання: Зб. наук. пр. – К.: УНДІ проблем молоді, 1993. – С. 53–66.

20. *Головатий М.Ф.* Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. – К.: „Наукова думка”, 1993 – 236 с.; *Головатий М.Ф.* Молодіжний рух як об’єктивна передумова розробки і здійснення державної молодіжної політики в Україні // Молодіжний і дитячий рух в Україні: історія та генезис: Зб. наук. пр. – К.: УНДІ проблем молоді, 1993. – С. 8–24.

21. *Угрин Л.Я.* Екологічний рух України: особливості і тенденції розвитку // Вісник Львівського університету: Серія суспільних наук. – Львів, 1992. – Вип. 30. – С. 54–59.

22. *Угрин Л.Я.* Екологічні організації, рухи та партії в системі суспільних об’єднань України: Автореф. дис... канд. пол. наук: 32.00.02 / Львівський держ. у-т імені Івана Франка. – Львів, 1994. – С. 9.

23. Громадські об’єднання: їх роль у суспільно-політичному і соціально-економічному житті країни / *Джос Ф.Х., Гончарук Н.Б., Каденюк О.С., Коломієць С.С., Кропивко О.М.* – К.: „ВПОЛ”, 1997. – 194 с.; Громадські організації: їх роль у суспільно-політичному житті України (Довідково-статистичний матеріал) / *Джос Ф.Х., Гончарук Н.Б., Каденюк О.С., Коломієць С.С., Кропивко О.М.* – К.: ТОВ „Міжнародна фінансова агенція”, 1997. – 48 с.

24. Громадські об’єднання: їх роль у суспільно-політичному і соціально-економічному житті країни / *Джос Ф.Х., Гончарук Н.Б., Каденюк О.С., Коломієць С.С., Кропивко О.М.* – К.: „ВПОЛ”, 1997. – С. 5.

25. *Кропивко О.М.* Громадські об’єднання України в умовах реформування аграрного сектора АПК (1991-1996 роки): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Київ. у-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – С. 14.

26. Неурядові організації в умовах ринкової економіки: різнобіччя досвіду, проблем, перспектив. Всеукраїнська конференція. Тези виступів. – К.: Асоціація „Бостон-Київ – міста-побратими”, 1995. – 87 с.; Програма сприяння громадським організаціям : матеріали семінарів. – К.: Інститут демократії ім. Пилипа Орлика, 1997. – 109 с.; Семінар „Розвиток недержавних організацій через правові реформи.” – К.:АТ „КоДр”, 1996. – 222 с.; 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: М-ли наук. конференції „Профспілковий рух в Україні: актуальні

проблеми теорії, історії і сучасності”, присвяч. 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К.: Логос, 1996. – 248 с.; Шляхи формування громадянського суспільства в Україні, забезпечення права людини на свободу слова та інформацію (за матеріалами засідання „круглого столу”, проведеного 11 квітня 2001 року в м.Харкові): Науковий збірник. – Х.:УАДУ ХФ, 2001. – 168 с.; Проблеми і перспективи співпраці громадських організацій та політичних партій: М-ли міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Міленіум, 2002. – 102 с.

27. *Романюк А.* Що таке громадська організація? // Громадські ініціативи. – Львів. – 1998. – №7. – С. 5.

28. *Андрусяк Т.* Громадські організації в Україні: правові основи створення та діяльності // Громадські ініціативи. – Львів. – 1998. – №7. – С. 6–9.

29. Третій сектор в Україні: проблеми становлення / *М.Ф.Шевченко* (кер. авт. кол.), *В.А. Головенько, Ю.М.Галустян* та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – 173 с.

30. *Сидоренко О.* Громадські і благодійні організації України // Перехрестя. – 2000. – №2(7). – С. 20–21; *Сидоренко О.* Чи знаємо ми, що таке насправді український „третій сектор”? // Перехрестя – 2000.– №4(9). – С. 4–7 ; *Сидоренко О.* Громадські організації в Україні: мовою офіційної статистики // Перехрестя – 2000. – №5(10). – С. 4–7.

31. *Фартушний А.* Громадянське суспільство та пострадянські реалії // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. Зб. наук. праць / За ред. *А.Карася*. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 1999. – С. 251.

32. *Арато Е., Коген Д.* Громадянське суспільство: відродження та реконструкція концепції // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби / *С.Макеєв* (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1997. – С. 171.

33. *Пілон Д.Д.* Глобальна революція та потреба у громадській освіті у колишньому Радянському блоці. – К.: Міжнародна Фондація Виборчих Систем (IFES), 1995. – 23 с.

34. *Лаврінович О.* Чи можливе в Україні громадянське суспільство? // Громадські ініціативи. – Львів. – 1999. – №2. – С. 3–6.

35. *Карпліч Р.* Третій сектор у полі тяжіння Волинського ресурсного центру розвитку НДО. // Нова громада. – 1998. – №4. – С. 24–26.

36. *Захаров Е.* Негосударственные организации в Украине и их взаимоотношения с органами власти. Правозащитные общественные организации. // Права человека. – 1996. – май. – С. 2–14.

37. *Кормич Л.І., Шелест Д.С.* Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України / *Л.І. Кормич, Д.С.Шелест*. – К.: АВРІО, 2004. – 262 с.

36. Там само – С. 245.

38. *Бойко О.Д.* Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 306 с; *Бойко О.Д.* Досвід та уроки суспільно-політичної трансформації України у добу перебудови (квітень 1985р. – серпень 1991р.) // Нова політика. – 1998 – №2. – С. 32–35.

39. *Бойко О.Д.* Не всі неформали вибиваються в люди // Віче. – 2003. – №7. – С. 62.
40. *Бойко О.Д.* Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 44–57.
41. *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років) – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
42. *Соснило А.И.* Становление многопартийной системы в Российской Федерации (конец XX – начало XXI вв.): Автореф. дис... к-та ист. наук: 07.00.02/ Сев.-Зап. акад. гос. службы. – Санкт-Петербург, 2008. – 30 с.
43. *Сорока С.В.* Суспільно-політична діяльність неформальних об'єднань молоді України у 1953-1991 роках: Автореф. дис...к-та політ. наук: 23.00.02/ Микол. держ. ун-т. ім. В.О. Сухомлинського – Миколаїв, 2006. – 19 с; *Багмет М., Сорока С.* Комсомол та неформальні об'єднання України в період „перебудови” // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 164–181.
44. *Головенько В.А., Рябіка В.Л.* Молодіжний рух в алгоритмі суспільного життя України // Молодіжний рух України: історія та сучасність – К.: НВФ „Студцентр”/ „Ніка-Центр”, 1998. – С. 9.
45. *Корнієвський О.А., Якушик В.М.* Молодь у стратегії діяльності сучасних політичних громадських об'єднань // Громадські ініціативи –1998. – №10. – С.2–3.
46. *Корнієвський О.А., Якушик В.М.* Основні різновиди молодіжних громадських об'єднань у сучасній Україні // Громадські ініціативи. – 1998. – №8. – С. 2–5.
47. *Кривдіна І.Б.* Гельсінський рух і його вплив на розвиток національно-політичних процесів в Україні (1976 – початок 90-х років): Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01/ Одеський нац. у-т ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2001. – 20 с.
48. *Місевіра І.В.* Внесок ВУТ „Просвіта” ім. Т.Г. Шевченко в піднесенні рівня національної свідомості громадян України (1988-1996 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Одеський нац. у-т ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 1999. – 19 с.
49. *Бадєєва Л.І.* Діяльність товариства „Просвіта” на Лівобережній Україні у ХХ столітті: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Харк. нац. у-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2004. – 17 с.
50. *Заремба С.З.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. – К.: Логос, 1998. – 241 с.
51. *Шевчук О.А.* Український національно-культурний рух (др. пол. 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01/ Запорізький держ. у-т. – Запоріжжя, 1998. – 20 с.
52. *Таборанський В.П.* Здобутки та проблеми історико-краєзнавчого руху громадськості Середнього Подніпров'я у роки незалежності України // Вісник Київського славистичного університету – 2006. – №27. – С. 187–199.
53. *Гриценко О.* Добродійні фундації як механізм підтримки культури // Культурна політика: методологічні, правові, економічні проблеми : Зб. наук праць / Український центр культурних досліджень; Інститут культурної політики / ред. О.А.Гриценко. – К., 1995. – С. 42–50; *Дмитрієнко М., Ясь О.* Благодійність як

атрибут громадянського суспільства: історія та сучасність // Розбудова держави – 1994. – №6. – С. 37–44.

54. *Мащенко І.Ю.* Діяльність національно–культурних об'єднань етнічних меншин на території Центральної України: 90-ті роки ХХ століття // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 11. – С. 235–244.; *Мащенко І.Ю.* Німецькі національно–культурні об'єднання на території Центральної України: 90-ті роки ХХ століття // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2002. – № 2 (10). – С. 166–171.

55. *Шульга Н.А.* Русская культура в Украине: политико-правовой, социальный и ценностной статус // Диалог украинской и русской культур в Украине: М-лы II международной науч. практ. конф. (30-31 октября 1997 г., г.Киев) / Ин-т социологии НАН Украины; ин-т нац. отнош. и политологии НАН Украины (Редкол. *Шульга Н.А.*) – К.: Фонд поддержки русской культуры в Украине (Русфонд), 1998. – С. 9–18; *Снежко В.Н.* Развитие культуры русского меньшинства в условиях независимой Украины // Там само. – С. 200–203; *Разумков А.В.* Межетническое согласие как фактор национальной безопасности Украины // Диалог украинской и русской культур в Украине: М-лы III международной науч. практ. конф. (12-13 ноября 1998 г., г.Киев) / Ин-т социологии НАН Украины, ин-т нац. отнош. и политологии НАН Украины. – К.: Фонд поддержки русской культуры в Украине (Русфонд), 1999. – С. 18–22.

56. *Волбуев О.В.* Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (Вторая половина 50-х – середина 80-х г.г. ХХ в.) // Отечественная история. – 1994. – №2. – С. 164–176.

57. *Сеитмуратова А.* Социальная защита одиноких, престарелых граждан крымских татар // Матеріали Всеукраїнської конференції „Неурядові організації в умовах ринкової економіки: різнобіччя досвіду, проблем, перспектив.” – К.: Асоціація „Бостон-Київ – міста-побратими”, 1995. – С. 77–78; *Парахонський Б.* Кримськотатарська проблема: сучасний стан і перспективи її вирішення // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – 2000. – №1. – С. 29–36; *Беліцер Н.* Прихована інтеграція // НУО Новини. – 1999. – №13. – С. 8; *Притула Н.* Між двома огнями // НУО Новини. – 1999. – №13. – С. 9; *Білуха Ю.* Аналітично-довідковий матеріал з питань повернення в Україну та облаштування депортованих за національною ознакою осіб // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – 2000. – №1. – С. 14–19; *Єлович А.* НДО і півострів // Перехрестя. – 1999. – №2. – С. 34–36; *Агджі Т.* Розв'язання соціальних проблем через партнерство і взаємовигоду // Соціальне партнерство – майбутнє третього сектора. – К.: Творчий центр „Каунтерпарт”, 2000. – С. 95–97.

58. *Бузницький Ю.* Міжнародний фонд „Відродження” – внесок в розбудову демократичного, толерантного суспільства в Криму // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – 2000. – №2. – С. 25–38; *Литовченко Л.* Консорціум обирає Крим // Перехрестя. – 1999. – №2. – С. 37.

59. *Лойко Л.І.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – К.: ПЦ „Фоліант”, 2005. – 634 с.

60. Червонописький С. Становлення „афганського” руху в УРСР (1980-1991 рр.) // Політичний менеджмент – 2005 – №6(15). – С. 66–81; Червонописький С. Біля останньої межі // Політичний менеджмент – 2005 – №4(13). – С. 82–98.
61. Червонописький С.В. Український феномен „афганського руху” // Організований „афганський” рух в Україні: становлення та розвиток: Зб. ст. / С.В. Червонописький – К.: Міжрегіональний вид. центр „Медінформ”, 2007 – 89 с.
62. Аблазов В. Ветерани війни України та їхні громадські організації // Третій Тост – 1998. – № 15–16, серпень. – С. 5–9; Ветеранські організації міста-героя Києва / Красильников І.М., Григор'єв С.В., Галкін Г.П., Бесараб Л.В., Галкін В.О. – К.: Просвіта, 2003. – 420 с.
63. Всеукраїнська організація інвалідів війни та Збройних Сил : Нариси історії (П.Л.Машковець, В.П.Бондарчук, М.А.Лебединський та ін.) В.М.Сушкевич (голова ред.кол.). – К.: Жнець, 2005. – 200 с.
64. Пилипенко В., Мімандусова Г. Соціальний захист постраждалих від Чорнобильської катастрофи: оцінка стану та динаміки змін // Чорнобиль і соціум – К., 2001. – Вип.7. – С.145–159; Пилипенко В., Вишняк О., Мімандусова Г. Чорнобильська катастрофа: проблеми соціального захисту потерпілого населення // Постчорнобильський синдром: 15 років по аварії. – К.: ІС НАНУ, 2000. – С. 220–236; Пилипенко В., Вишняк О., Мімандусова Г. Соціальний захист постраждалих від аварії на ЧАЕС // Чорнобиль і соціум. – К., 1997. – Вип.3. – С. 244–253.
65. Кузьміна С.В. Шахтарський страйковий рух України в 1989-1999 роках: Автореф. дис. ... канд.іст. наук: 07.00.01/ Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2007. – 21 с.)
66. Стоян Г.О. Професійні спілки України (1992-1997 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький державний у-т. – Донецьк, 1998. – 16 с.
67. Нариси історії професійних спілок України / Федерація профспілок України. Гол. ред. О.М. Стоян; керівник авторського колективу О.П.Реснт. – К.: ВВП „Місіонер”, 2002. – 732 с.
68. Голубицький О., Доукін Ю., Кулик В. Сучасний профспілковий рух в Україні – К.: Укр. перспектива, 1996. – 63 с.
69. Усічено І., Віленський Ю., Заграничний О. І доброта, і милосердя. – К.: Товариство Червоного Хреста України, 2001. – 63 с.; Усиченко І.І. С орієнтиром на человека // Советский Красный Крест. – №2. – 1990. – С. 3–5; Хабарова А. Милосердя без меж та кордонів // Жінка. – 1998. – Квітень. – С. 3–4.
70. Смоляр Л.О., Галаган В.Я., Калиновська І.Г., Кривоший О.П., Луценко О.А. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні. / Л.О.Смоляр (ред.). – О.:АстроПринт, 1999. – 440 с.; Смоляр Л.О. Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії // Перехрестя – 2000. – №3. – С. 20–25; №4 – С. 15–20; №5 – С. 8–12; №6 – С. 12–17.
71. Ярош О.Б. Жіночі об'єднання України як суб'єкт державотворення кінця ХХ століття: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02. / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки – Луцьк, 2000. – 195 с.
72. Лактионова Г.М. Социально-педагогическая работа с женской молодежью в крупном городе: Теоретико-методологические основы. – К.: Украинский центр духовной культуры, 1998. – С. 89.

73. *Васюта С.І.* Соціально-екологічні проблеми України 70-х – 90-х рр.: Автореф. дис...д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 1996. – 36 с.; *Васюта С.І.* Постчорнобильський період в Україні – національний досвід в контексті цивілізаційних стратегій / НАН України; Інститут історії України. – К., 2001. – 132 с.; *Васюта С.І., Погрібний І.П.* Чорнобильська трагедія: національний досвід та глобальні імперативи. – К.:КиМУ, 2003. – 276 с.

74. *Алексієвець М.Я.* Екологічний рух в Україні / Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка – Тернопіль: Лілея, 1999. – 275 с.; *Алексієвець М.Я.* Екологічний рух в Україні (історичний аспект): Автореф. дис... канд. іст. наук 07.00.01./ Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1999. – С. 13.

75. *Федоринчик С.* Участь громадськості у сталому розвитку в Україні // Світ у долонях – 1999. – №1(6). – С. 30.

76. Інструкція Секретаріату Президії ВУЦВК від 16 липня 1932 р. „Як реєструвати статuti товариств і спілок, що не мають на меті добувати зиск, та наглядати за їх діяльністю” // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: В 2 т. / Держполітвидав УРСР. – К.,1963. – Т.1. – С. 499–503; Постанова ВУЦВК і РНК Української СРР від 20 лютого 1933 р. „Про органи, які проводять реєстрацію статутів товариств і спілок, що діють не для зиску” // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: В 2 т. / Держполітвидав УРСР. – К.,1963. – Т.1 – С. 521–522; Закон ССРСР „Об общественных объединениях” // Новые законы ССРСР. – М.: Юридическая литература, 1991. – Вып.3. – С. 18–30; Постанова Президії Верховної Ради Української РСР „Про порядок реєстрації громадських об’єднань” // Відомості Верховної Ради УРСР. – №49. – С. 640; Постанова Президії Верховної Ради Української РСР „Про доповнення Постанови Президії Верховної Ради Української РСР від 29 вересня 1990 року „Про порядок реєстрації громадських об’єднань” // Відомості Верховної Ради УРСР. – №49. – С. 641; Закон УРСР „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” // Нові закони України. – К.: МДВВП ”Мрія”, 1991. – С. 63–75; Закон УРСР „Про основи соціальної захищеності інвалідів” // Нові закони України. – К.: МДВВП ”Мрія”, 1991. – С. 98–102.

77. Конституція України. Офіційне видання Верховної Ради України. – К.: „ЛВА”, 1996. – 117 с.; Закон України „Про об’єднання громадян” від 16 червня 1992 року // Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій. – К.: Четверта хвиля, 2001. – С. 55–67.

78. Постанова Кабінету Міністрів України „Про затвердження Положення про порядок легалізації об’єднань громадян” від 26 лютого 1993 р. № 140 // Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій. – К.: Четверта хвиля, 2001. – С. 249–254; Постанова Кабінету Міністрів України „Про порядок реєстрації символіки об’єднань громадян” від 26 лютого 1993 року // Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій. – К.: Четверта хвиля, 2001. – С. 254–258.

79. Закон України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 року // Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій. – К.: Четверта хвиля, 2001. – С. 67–76; Указ Президента України „Про Товариство Червоного Хреста України” від 28 жовтня 1992 року №548/92 // Інформаційний вісник ТЧХ України – 1993. – №3. – С. 2; Постанова Кабінету Міністрів України „Про сприяння діяльності Української Спілки ветеранів Афганістану” від 2 квітня 1993 р. №238 // Третій тост. – 1993. – №6(7) – квітень; Постанова Кабінету Міністрів України „Про сприяння діяльності Українського національного комітету молодіжних організацій” від 22 серпня 1996 р. №991 // Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій. – К.: Четверта хвиля, 2001. – С. 258–259; Постанова Кабінету Міністрів України „Про затвердження переліку всеукраїнських та міжнародних об’єднань громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” від 22 жовтня 1996 р. №1279 // Вісник Чорнобиля. – 1996. – 23 листопада.

80. Сучасні політичні партії та рухи на Україні (інформаційно-довідкові матеріали). – К.: Інститут політичних досліджень / Ред.колегія *І.Ф.Курас, Ф.М.Рудич, О.П.Смолянников, О.А.Спірін.*, 1991. – 351 с.

81. *Головенько В.А., Пашков М.Ю.* Збірник матеріалів про молодіжні об’єднання України – К.: [Б.В.], 1991. – 143 с.

82. Молодіжний рух в Україні: довідник. Частина I. / Під ред. *В.А.Головенько*. – К.: „Столиця”, 1998. – 251 с.

83. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Нац. АН України. Ін-т нац. відносин і політології; [Упоряд. *М.І.Панчук* та ін.; Редкол.: *І.Ф.Курас* (голова) та ін.] . – К.: Наукова думка, 1994. – 557 с.;

84. Національні процеси в Україні: історія та сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: *І.О.Кресіна, В.Ф.Панібудьласка* / За ред. *В.Ф.Панібудьласки*. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.2. – 704 с.

85. „Просвіта”: історія та сучасність (1868-1998): Зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ „Просвіта” ім. Тараса Шевченка / Упоряд., ред., *В.Германа*. – К.: Вид. центр „Просвіта”, Вид. „Веселка”, 1998. – 488 с.

86. Хроніка опору. Збірка матеріалів. – К.: Вік – Дніпро, 1991. – 455 с.

87. Поточний архів Центру інновацій та розвитку. – „Тенденції розвитку третього сектору в Україні”. – К., 1999. – 8 с.

88. Поточний архів фонду „Демократичні ініціативи”. – „Українське суспільство 1994-2000”. – К., 2000. – 10 с.

89. Поточний архів Центру інновацій та розвитку. – Ставлення населення України до діяльності громадських та благодійних організацій. – К., 1999 – 43 с.

РОЗДІЛ II

1. Общественные организации в политической системе / *Ц.А.Ямпольская, Желязко Колев, Карола Шульце, Пейко Славов, Рихард Монд* / Отв. ред. *Ц.А. Ямпольская*. – М.: „Наука”, 1984. – С. 18.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2650. – Арк. 186, 195.
3. Інструкція Секретаріату Президії ВУЦВК від 16 липня 1932 р. „Як реєструвати статuti товариств і спілок, що не мають на меті добувати зиск, та наглядати за їх діяльністю” // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: В 2 т. / Держполітвидав УРСР. – К., 1963. – Т.1. – С. 499.
4. Постанова ВУЦВК і РНК Української СРР від 20 лютого 1933 р. „Про органи, які проводять реєстрацію статутів товариств і спілок, що діють не для зиску” // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: В 2 т. / Держполітвидав УРСР. – К., 1963. – Т.1. – С. 521.
5. Інструкція Секретаріату Президії ВУЦВК від 16 липня 1932 р. „Як реєструвати статuti товариств і спілок, що не мають на меті добувати зиск, та наглядати за їх діяльністю” // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: В 2 т. / Держполітвидав УРСР. – К., 1963. – Т.1 – С. 502.
6. Конституція (Основний закон) УРСР: зі змінами та доповненнями, внесеними Законом УРСР від 27 жовтня 1989 року на десятій сесії Верховної Ради Української РСР одинадцятого скликання. – К.: Політвидав України, 1989. – С. 19.
7. Там само – С. 6.
8. *Козлов Ю.М.* Самодеятельные организации населения. – М.: Госиздательство юридической литературы, 1962. – С. 7–8;
9. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф. Р.–6040. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 1.
10. Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. – К.: Політвидав України, 1986. – С. 243.
11. *Бойко О.* Досвід та уроки суспільно-політичної трансформації України у добу перебудови (квітень 1985 – серпень 1991 р.) – Нова політика. – 1998. – №2. – С. 32.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2441. – Арк. 208.
13. Постанова Президії Верховної Ради Української РСР „Про порядок реєстрації громадських об'єднань” // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – №49. – С. 640.
14. Постанова Президії Верховної Ради Української РСР „Про доповнення Постанови Президії Верховної Ради Української РСР від 29 вересня 1990 року „Про порядок реєстрації громадських об'єднань” // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – №49. – С. 641.
15. Новые законы СССР. – М.: Юридическая литература, 1991. – Вып.3. – С. 19.
16. Там само. – С. 25–26.

17. *Солдатов С.А., Станкевич С.Б., Федотов М.А.* – Закон СССР „Об общественных объединениях граждан (о свободе союзов) в СССР”. Инициативный авторский проект. – М.: „Юридическая литература”, 1990. – С. 8.
18. Новые законы СССР. – М.: Юридическая литература, 1991. – Вып.3. – С. 21.
19. Закон УРСР „Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР” від 24 жовтня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – №45. – С. 606.
20. Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. – К.: Політвидав України, 1986. – С. 244.
21. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 20. – Спр. 3919. – Арк. 2.
22. *Головенько В.А* Український молодіжний рух у ХХ столітті. – К.:А.Л.Д., 1997. – С. 97.
23. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 18. – Спр. 2049. – Арк. 4.
24. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 19. – Спр. 5229. – Арк. 14.
25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1845. – Арк. 192.
26. Там само. – Арк. 187.
27. Там само. – Арк. 196.
28. ДАВО. – Ф. Р.–5390. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 25.
29. ДАВО – Ф. П.–399. – Оп. 19. – Спр. 19. – Арк. 49.
30. Там само. – Арк. 50.
31. ДАВО. – Ф. П.–399. – Оп. 19. – Спр. 18. – Арк. 4.
32. Там само. – Арк. 75.
33. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО) – Ф. ПР.–24. – Оп. 51. – Спр. 41а. – Арк. 9.
34. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 18. – Спр. 2097. – Арк. 103.
35. Там само. – Арк. 105.
36. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 19. – Спр. 5247. – Арк. 18–19.
37. ДАВО. – Ф. П.–399. – Оп. 19. – Спр. 17. – Арк. 62.
38. ДАВО. – Ф. П.–399. – Оп.20. – Спр. 1. – Арк.6.
39. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 19. – Спр. 5466. – Арк. 14.
40. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 19. – Спр. 5491 – Арк. 5.
41. *Стецюк В.* Історія Товариства Лева // Громадські ініціативи. – 1999. – №2. – С. 9.
42. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 19. – Спр. 5247. – Арк. 13.
43. Державний архів Львівської області (далі ДАЛО). – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 525. – Арк. 62.
44. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 19. – Спр. 5247. – Арк. 32.
45. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 19. – Спр. 5229. – Арк. 18–19.
46. Сучасні політичні партії та рухи на Україні (інформаційно-довідкові матеріали). – К.: Інститут політичних досліджень / Ред.колегія *І.Ф.Курас, Ф.М.Рудич, О.П.Смолянников, О.А.Спірін.*, 1991. – С. 314.
47. Там само. – С. 316.
48. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 18. – Спр. 2146. – Арк. 76–77.
49. Там само. – Арк. 82.

50. Головенько В.А Український молодіжний рух у ХХ столітті. – К.:А.Л.Д., 1997. – С. 101.
51. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 19. – Спр. 5362. – Арк. 90.
52. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 19. – Спр. 5371. – Арк. 120.
53. Там само. – Арк. 147.
54. ДАВО. – Ф. П.–399. – Оп. 20. – Спр. 1. – Арк. 7.
55. Там само. – Арк. 32.
56. Там само. – Арк. 18.
57. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 940. – Арк. 86.
58. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 19. – Спр. 5468 – Арк. 11.
59. ДАЗО. – Ф. ПР.–24. – Оп. 51. – Спр. 106. – Арк. 8.
60. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 19. – Спр. 5475. – Арк. 61–64.
61. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2903. – Арк. 22.
62. Там само. – Арк. 24, 29.
63. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2967. – Інформаційний бюлетень ЦК КПУ. – №2(120). – С. 28.
64. Там само. – С. 30.
65. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2903. – Арк. 282.
66. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2616. – Арк. 134.
67. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2903. – Арк. 283.
68. Головенько В.А., Пашков М.Ю. Збірник матеріалів про молодіжні об'єднання України. – К.: УНДІПМ, 1991. – С. 63.
69. ДАЗО. – Ф. ПР.–24. – Оп. 51. – Спр. 106. – Арк. 11.
70. Там само. – Арк. 12.
71. Сучасні політичні партії та рухи на Україні (інформаційно-довідкові матеріали). – К.: Інститут політичних досліджень / Ред.колегія *І.Ф.Курас, Ф.М.Рудич, О.П.Смолянников, О.А.Спірін.*, 1991. – С. 34.
72. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 19. – Спр. 5491. – Арк. 7.
73. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2903. – Арк. 115.
74. Там само. – Арк. 132–134.
75. Молодіжний рух в Україні: довідник. / Під ред. *В.А Головенько* . – К.: „Столиця”, 1998. – Ч. 1. – С. 119.
76. ДАЗО. – Ф. ПР.–24. – Оп. 51. – Спр. 105. – Арк. 21.
77. Материалы X Всесоюзного съезда ДОСААФ – М.: Ордена „Знак почета” издательство ДОСААФ СРСР, 1988. – С. 260.
78. Там само. – С. 171.
79. Там само. – С. 70.
80. Там само. – С. 45.
81. Поточний архів Вінницької обласної організації ТСОУ. – Постановление VII (Внеочередного) съезда ДОСААФ Украины „О преобразовании ДОСААФ УССР в Общество содействия обороне Украины” – С. 1.
82. Статут Товариства сприяння обороні України (ТСО України) – К.: „Варта”, 2005. – С. 2.
83. *Ямпольская Ц.А.* Общественные организации в СССР. – М.: Наука, 1972. – С. 95.

84. XVI з'їзд товариства Червоного Хреста УРСР. – К.: „Здоров'я”. – 1987. – С. 3.
85. Статус члена Исполнительного комитета ордена Ленина Союза обществ Красного Креста и Красного Полумесяца СССР. – М. [Б.В.], 1988. – С. 3.
86. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУ України) – Ф. 4618. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 129.
87. ДАВО. – Ф. Р.–5346. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 41.
88. ЦДАВОВУ України – Ф. 4760. – Оп. 1. – Спр. 410. – Арк. 4.
89. ЦДАВОВУ України – Ф. 4616. – Оп. 1. – Спр. 913. – Арк. 2; ЦДАВОВУ України – Ф. 4616. – Оп. 1. – Спр. 923 – Арк. 2; ЦДАВОВУ України – Ф. 4616. – Оп. 1. – Спр. 929 – Арк. 2.
90. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4616. – Оп. 1. – Спр. 944. – Арк. 71.
91. Точка отсчёта // Информационный бюллетень о деятельности СОКК и КП СССР. – 1991. – №2(17) – С. 42.
92. XVI з'їзд товариства Червоного Хреста УРСР. – К.: „Здоров'я”. – 1987. – С. 8.
93. ДАВО. – Ф. Р.– 4956. – Оп. 1. – Спр. 1583. – Арк. 18–19.
94. ЦДАВОВУ України – Ф. 4616. – Оп. 1. – Спр. 913. – Арк. 2; ЦДАВОВУ України – Ф. 4616. – Оп. 1. – Спр. 923. – Арк. 2; ЦДАВОВУ України – Ф. 4616. – Оп. 1. – Спр. 929. – Арк. 2.
95. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2942. – Арк. 103.
96. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4616. – Оп. 1. – Спр. 944. – Арк. 7.
97. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2749. – Арк. 25.
98. Участие общества Красного Креста УССР в оказании помощи населению, пострадавшему в результате аварии на Чернобыльской АЭС // Информационный вестник ЦК ОКК УССР – 1990. – №2. – С. 2.
99. ДАВО. – Ф. Р.–4956. – Оп.1. – Спр. 1708. – Арк. 3.
100. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2942. – Арк. 116.
101. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4616. – Оп. 1. – Спр. 949. – Арк. 4.
102. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4616. – Оп. 1. – Спр. 944. – Арк. 5.
103. Там само. – Арк. 10.
104. На съездах республиканских обществ Красного Креста и Красного Полумесяца // Информационный бюллетень о деятельности СОКК и КП СССР. – 1991. – №2. – С. 32.
105. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2942. – Арк. 137.
106. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2942. – Арк. 104.
107. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4616. – Оп. 1. – Спр. 947. – Арк. 32.
108. *Усиченко И.И.* С ориентиром на человека // Советский Красный Крест. – 1990. – №2. – С. 3.
109. Статут Товариства Червоного Хреста України – К.: „Чорнобильінтерінформ”, 2001. – С. 12.
110. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4760. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 28.
111. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4760. – Оп. 1. – Спр. 424. – Арк. 64.
112. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4760. – Оп. 1. – Спр. 410. – Арк. 7–8.
113. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4760. – Оп. 1. – Спр. 409. – Арк. 29.

114. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4760. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 219.
115. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4760. – Оп. 1. – Спр. 424. – Арк. 6, 51.
116. Там само. – Арк. 70.
117. Державний архів Київської області (далі ДАКО). – Ф. П.–1. – Оп. 88. – Спр. 479. – Арк. 7–11.
118. *Тронько П.* Историчне краєзнавство на Україні // Пам'ятки України. – 1988. – № 1. – С. 55.
119. Постанова VI позачергового з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України. – 1990. – № 3. – С. 58.
120. Анализ лекционной деятельности Винницкой областной организации общества „Знание” за 1985 год. – Винница: ВПИ „Модуль”, 1986. – С. 1.
121. *Корольов Б.І.* Товариство „Знання” і освіта дорослих // Трибуна. – 1998. – №3–4. – С. 9.
122. Анализ лекционной деятельности Винницкой областной организации общества „Знание” за 1985 год. – Винница: ВПИ „Модуль”, 1986. – С. 15.
123. ДАВО. – Ф. П.–136. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 43.
124. *Мулява В.С.* Від філософського клубу до Руху і Народної партії України // Студентський вісник. – 1990. – №1. – червень.
125. ДАВО. – Ф. Р.–5346. – Оп. 1. – Спр. 622. – Арк. 91.
126. ДАВО. – Ф. Р.–5346. – Оп. 1. – Спр. 629. – Арк. 16.
127. Там само. – Арк. 45.
128. Там само. – Арк. 35.
129. ДАВО. – Ф. Р.–5346. – Оп. 1. – Спр. 627. – Арк. 22.
130. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 755. – Арк. 125.
131. Поточний архів Вінницької обласної організації товариства „Знання” // Статут товариства „Знання” України. – 1993. – С. 2.
132. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 32. – Спр. 3944. – Арк. 2–4.
133. Там само. – Арк. 5–8.
134. Там само – Арк. 15, 28.
135. Там само. – Арк. 40–41.
136. Там само. – Арк. 72.
137. Там само. – Арк. 60–65.
138. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 18. – Спр. 2074. – Арк. 1.
139. Там само – Арк. 2–3.
140. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 20. – Спр. 3944. – Арк. 61.
141. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 18. – Спр. 2074. – Арк. 83.
142. Там само. – Арк. 85.
143. Там само. – Арк. 88.
144. ДАЗО. – Ф. ПР.–102. – Оп. 35. – Спр. 403. – Арк. 47.
145. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 59. – Спр. 104. – Арк. 3–4.
146. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 300. – Арк. 77.
147. ДАВО. – Ф. П.–136. – Оп. 84. – Спр. 122. – Арк. 44.
148. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1845. – Арк. 114–115.
149. Там само. – Арк. 140–142.
150. Там само. – Арк. 179–180.

151. ДАКО. – Ф. П.–1. – Оп. 88. – Спр. 390. – Арк. 16.
152. ДАКО. – Ф. П.–1. – Оп. 88. – Спр. 479. – Арк. 5–6.
153. *Гарань О.В.* Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К.: Либідь, 1993. – С. 16.
154. Народный союз содействия перестройке. Основные программные принципы. // Пути. – 1989. – №1. – С. 18–19. – С. 18.
155. ДАКО. – Ф. П.–1. – Оп. 88. – Спр. 479. – Арк. 20.
156. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1845. – Арк. 185.
157. Там само. – Арк. 3.
158. Там само. – Арк. 5.
159. „Просвіта”: історія та сучасність (1868-1998): Зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ „Просвіта” ім. Тараса Шевченка / Упоряд., ред., *В.Германа.* – К.: Вид. центр „Просвіта”, Вид. „Веселка”, 1998. – С. 163.
160. Там само. – С. 160.
161. ДАКО. – Ф. П.–1. – Оп. 88. – Спр. 390. – Арк. 1.
162. Там само. – Арк. 8–9.
163. *Стецюк В.* Історія Товариства Лева // Громадські ініціативи. – 1999. – №2(13). – С. 10.
164. Тарас Стецьків: „Свою первую антикоммунистическую листовку я написал в пятом классе” // Факты – 2007. – 28 апреля.
165. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 594. – Арк. 15.
166. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 825. – Арк. 14.
167. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 367. – Арк. 53–54.
168. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 594. – Арк. 16.
169. *Вівчарик М.М.* Національні меншини в умовах розбудови незалежної демократичної України // Відродження. – 1993. – №1. – С. 11.
170. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1648. – Арк. 18.
171. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 367. – Арк. 55.
172. Мариупольскому обществу греков – 10 лет. – Мариуполь: Предприятие: Газета „Приазовский рабочий”, 1999. – С. 5–7.
173. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2579. – Арк. 3.
174. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2363. – Арк. 18.
175. Там само. – Арк. 19–20.
176. *С.Таращук, О.Держач.* Ташлицька ГАЕС як дзеркало стану суспільства // Світ у долонях. – 1999. – №1(6). – С. 14.
177. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2611. – Арк. 38.
178. *Тарасенко В.* Кримська асоціація „Екологія и мир” // Екологічний експрес. – 1995. – №5. – С. 9.
179. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 18. – Спр. 2074.– Арк. 79–82.
180. Український культурологічний клуб у спогадах Рената Польового // Незборима нація. – 2005. – Число 2 (228).
181. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 18. – Спр. 2074.– Арк. 78.
182. Український культурологічний клуб у спогадах Рената Польового // Незборима нація. – 2005. – Число 2 (228).
183. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767. – Арк. 18.

184. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 366. – Арк. 26–27.
185. Українська Гельсінська Спілка. Декларація принципів // Пути. – 1989. – №1. – С. 14–16. – С. 14.
186. *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років) – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 1998. – С. 262–263.
187. *Горинь Б.* Роль УГС у становленні української незалежності // Час. – 1998. – 11–18 грудня.
188. *Лук'яненко Л.* До історії українського правозахисного руху // Самостійна Україна. – 1992. – №43. – листопад.
189. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 366. – Арк. 40-41.
190. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 20–21.
191. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2660. – Арк. 3.
192. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 37.
193. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 1024. – Арк. 17.
194. Там само. – Арк. 1.
195. Ми йдемо! Нариси з історії Донецького обласного ТУМу ім. Т.Шевченка – першої масової національно-демократичної громадської організації Донеччини / заг.ред. – *В.Білецький.* – Донецьк: Український культурологічний центр. – 1998. – С.13.
196. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1845. – Арк. 111.
197. „Просвіта”: історія та сучасність (1868-1998): Зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ „Просвіта” ім. Тараса Шевченка / Упоряд., ред., *В.Германа.* – К.: Вид. центр „Просвіта”, Вид. „Веселка”, 1998. – С. 183.
198. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 11.
199. „Просвіта”: історія та сучасність (1868-1998): Зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ „Просвіта” ім. Тараса Шевченка / Упоряд., ред., *В.Германа.* – К.: Вид. центр „Просвіта”, Вид. „Веселка”, 1998. – С. 185.
200. *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років) – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 1998. – С. 260.
201. Ми йдемо! Нариси з історії Донецького обласного ТУМу ім. Т.Шевченка – першої масової національно-демократичної громадської організації Донеччини / заг.ред. – *В.Білецький.* – Донецьк: Український культурологічний центр. – 1998. – С.216.
202. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2642. – Арк. 92.
203. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2541. – Арк. 40– 41.
204. Там само. – Арк. 38.
205. Там само. – Арк. 164–165.
206. Там само. – Арк. 254–256.
207. Там само. – Арк. 274.
208. Там само. – Арк. 190.
209. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2540. – Арк. 37.
210. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2542. – Арк. 13–17.
211. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2611. – Арк. 41.
212. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2555. – Арк. 38.
213. Там само. – Арк. 95.

214. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2613. – Арк. 14.
215. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2611. – Арк. 102.
216. *Щербак Ю.* „Жити!“ // Літературна Україна – 1989. – 14 грудня.
217. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2611. – Арк. 104.
218. Тимчасовий статут УЕА „Зелений світ” // Радянська Україна – 1989. – 18 липня.
219. Статут УЕА „Зелений світ” // Літературна Україна – 1990. – 15 березня.
220. Чорнобиль. Наслідки для довкілля, здоров'я та прав людини / Українська редакція. – К.: ІВЦ „Енергія майбутнього століття” ІЕЕ НТУУ „КПІ”, 1999. – С. 206.
221. *Андрєєв Ю.* Чорнобиль продовжується // Дзеркало тижня. – 2001. – 10 лютого.
222. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2612. – Арк. 64–67.
223. ДАКО – Ф. П.–5. – Оп. 118–2. – Спр. 92. – Арк. 12.
224. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2612. – Арк. 62.
225. Там само. – Арк. 72.
226. ДАКО – Ф. П.–5. – Оп. 118–2. – Спр. 97. – Арк. 12.
227. *Грабовський В.* На голос народу // Літературна Україна. – 1989. – 16 листопада.
228. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 1024. – Арк. 91.
229. Там само. – Арк. 94.
230. Програма Київської організації Спілки незалежної української молоді // Замкова гора. – 1990. – Число 1. – січень.
231. Сучасні політичні партії та рухи на Україні (інформаційно-довідкові матеріали). – К.: Інститут політичних досліджень / Ред.колегія *І.Ф.Курас, Ф.М.Рудич, О.П.Смолянников, О.А.Спірін.*, 1991. – С. 333.
232. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2852. – Арк. 13.
233. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 835. – Арк. 16–17.
234. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2555. – Арк. 218.
235. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 576. – Арк. 19.
236. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 76.
237. Там само. – Арк. 77.
238. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2616. – Арк. 109.
239. Там само. – Арк. 133.
240. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2051. – Арк. 19.
241. Там само. – Арк. 21.
242. Там само. – Арк. 34.
243. Там само. – Арк. 59.
244. Там само. – Арк. 30.
245. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2558. – Арк. 155–156.
246. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2077. – Арк. 25–26.
247. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2051. – Арк. 46.
248. Там само. – Арк. 93.
249. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 23.
250. Там само. – Арк. 39.
251. Там само. – Арк. 61–70.

252. Там само – Арк. 74–75.
253. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2642. – Арк. 179
254. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 76.
255. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 77.
256. *Богомаз К.Ю.* Політичні партії та громадські організації на Україні (друга половина 80-х – початок 90-х років ХХ ст.). – К.: ІПК при КГУ, 1992. – С. 45.
257. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2051. – Арк. 23.
258. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 198.
259. Там само. – Арк. 199–200.
260. Там само. – Арк. 203–204.
261. З виступу Адама Міхника // *Голос відродження*. – 1989. – Ч.8. – листопад.
262. ДАКО. – Ф. П.–5. – Оп. 117. – Спр. 748. – Арк. 26.
263. Там само. – Арк. 27–30
264. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2616. – Арк. 143.
265. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 835. – Арк. 16.
266. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 525. – Арк. 65.
267. Там само. – Арк. 57–61.
268. Там само. – Арк. 53, 74.
269. ДАВО – Ф. П.–3. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 23.
270. ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 32. – Спр. 2540. – Арк. 107–111.
271. *Конєв С.* Ми не маємо права програвати // *Вільне слово*. – 1989. – №5. – жовтень.
272. *Голос відродження*. – 1989. – Ч.8. – листопад. – С. 1.
273. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2540. – Арк. 138–146.
274. Там само. – Арк. 182–184.
275. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767. – Арк. 2–4.
276. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2532. – Арк. 116.
277. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1845. – Арк. 36.
278. Там само. – Арк. 37.
279. Там само. – Арк. 43.
280. Там само. – Арк. 67.
281. Там само. – Арк. 74.
282. Там само. – Арк. 84–85.
283. Там само. – Арк. 156.
284. ДАВО. – Ф. П.–136. – Оп. 85. – Спр. 68. – Арк. 76–77.
285. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2532. – Арк. 157, 164.
286. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 766. – Арк. 17.
287. Там само. – Арк. 18.
288. ДАЗО. – Ф. ПР.–2. – Оп. 38. – Спр. 299. – Арк. 9.
289. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2872. – Арк. 41–42.
290. Там само. – Арк. 44.
291. Там само. – Арк. 45–47.
292. Там само. – Арк. 48–49.
293. Там само. – Арк. 51–52.
294. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2746. – Арк. 2.

295. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2725. – Арк. 6.
296. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2872. – Арк. 92.
297. Там само. – Арк. 93.
298. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2852. – Арк. 9.
299. Там само. – Арк. 10.
300. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 768. – Арк. 5-7.
301. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767. – Арк. 141–157.
302. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій. / Мале підприємство „Пам’ятки України”; Археологічна комісія АН УРСР; Інститут історії України АН УРСР. Передмова, упорядкування :О.В.Гарань. – К.: МП „Пам’ятки України”, 1991. – С. 139.
303. Там само. – С. 141.
304. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2905. – Арк. 216.
305. ДАКО. – Ф. П.–5. – Оп. 117. – Спр. 748. – Арк. 21.
306. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2892. – Арк. 195.
307. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 1022. – Арк. 2–3.
308. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2907. – Арк. 1.
309. *Русначенко А.М.* Пробудження: робітничий рух в Україні в 1989-1993 роках. – К.: Вид. дім „КМ Academia”, 1995. – С.100–101.
310. Там само. – С.107–110.
311. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767. – Арк. 163.
312. Дві профспілки на одному заводі // Профспілкова газета. – 1991. – №9. – березень.
313. *Русначенко А.М.* Пробудження: робітничий рух в Україні в 1989-1993 роках. – К.: Вид. дім „КМ Academia”, 1995. – С. 118.
314. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2749. – Арк. 12–13.
315. *Новик В.* В кінці обозу // Профспілкова газета. – 1991.– №8. – лютий.
316. Декларація про утворення Федерації незалежних профспілок України // Профспілкова газета. – 1990. – №15. – жовтень.
317. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2967. – Інформаційний бюлетень ЦК КПУ. – 1991. – №3 (121). – С. 10.
318. На дзеркало не нарікай // Профспілкова газета. – 1991 – №9. – березень.
319. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 1024. – Арк. 125–129.
320. *Кейбіс В.* Львівські протистояння // Профспілкова газета. – 1991. – №12. – березень.
321. *Кравченко С.* Потеряли уже 40 млн. рублей. // Правда Украины. – 1991. – 29 марта.
322. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2905. – Арк.181–184.
323. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2906. – Арк. 55.
324. ДАКО. – Ф. П.–5. – Оп. 117. – Спр. 991. – Арк. 145–149.
325. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2906. – Арк. 43.
326. ДАКО. – Ф. П.–5. – Оп. 117. – Спр. 991. – Арк. 144.
327. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2906. – Арк. 45.
328. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2967. – Інформаційний бюлетень ЦК КПУ. – 1991. – №3 (121). – С. 12–13.

329. Там само. – С. 20.
330. ДАЛО. – Ф. П.-3. – Оп. 62. – Спр. 837. – Арк. 6.
331. Там само. – Арк. 2–3.
332. ДАЛО. – Ф. П.-3. – Оп. 62. – Спр. 941. – Арк. 2.
333. Там само. – Арк. 15–16.
334. Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (Вторая половина 50-х – середина 80-х г.г. XX в.) // Отечественная история. – 1994. – №3. – С. 165.
335. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1648. – Арк. 17.
336. ДАЗО. – Ф. ПР.-102. – Оп. 35. – Спр. 126. – Арк. 1.
337. *Волобуев О.* Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (Вторая половина 50-х – середина 80-х г.г. XX в.) // Отечественная история. – 1994. – №3. – С. 168.
338. ДАЗО. – Ф. ПР.-102. – Оп. 38. – Спр. 122. – Арк. 22.
339. ДАЗО. – Ф. ПР.-102. – Оп. 38. – Спр. 290. – Арк. 3.
340. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2661. – Арк. 1–3.
341. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2616. – Арк. 152.
342. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2850. – Арк. 181.
343. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2921. – Арк. 25–26.
344. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2770. – Арк. 77–76.
345. Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Нац. АН України. Ін-т нац. відносин і політології; [Упоряд. М.І.Панчук та ін.; Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін.] . – К.: Наукова думка, 1994. – С. 458.
346. ДАЛО. – Ф. П.-3. – Оп. 62. – Спр. 587. – Арк. 1–2.
347. ДАЛО. – Ф. П.-3. – Оп. 62. – Спр. 941. – Арк. 182.
348. ДАЛО. – Ф. П.-3. – Оп. 62. – Спр. 1026. – Арк. 48.
349. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2749. – Арк. 35–36.
350. Там само. – Арк. 44.
351. Там само. – Арк. 56.
352. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2872. – Арк. 165.
353. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2652. – Арк. 15.
354. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2772. – Арк. 141.
355. *Ковтун В.Г.* Історія Народного Руху України. – К. [Б.В.], 1995. – С. 193.
356. *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років) – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 1998. – С. 275.
357. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2768. – Арк. 107.
358. Сучасні політичні партії та рухи на Україні (інформаційно-довідкові матеріали). – К.: Інститут політичних досліджень / Ред.колегія *І.Ф.Курас, Ф.М.Рудич, О.П.Смолянников, О.А.Спірін.*, 1991. – С. 269.
359. ДАЛО. – Ф. П.-3. – Оп. 62. – Спр. 755. – Арк. 24.
360. Там само. – Арк. 25.
361. Там само. – Арк. 34.
362. Там само. – Арк. 44.

363. Сучасні політичні партії та рухи на Україні (інформаційно-довідкові матеріали). – К.: Інститут політичних досліджень / Ред.колегія *І.Ф.Курас, Ф.М.Рудич, О.П.Смолянников, О.А.Спірін.*, 1991. – С. 34.
364. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2896. – Арк. 14.
365. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2556. – Арк. 70–71.
366. Сучасні політичні партії та рухи на Україні (інформаційно-довідкові матеріали). – К.: Інститут політичних досліджень / Ред.колегія *І.Ф.Курас, Ф.М.Рудич, О.П.Смолянников, О.А.Спірін.*, 1991. – С. 286.
367. Там само. – С. 306.
368. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767. – Арк. 84–86.
369. Програма Української селянської спілки // Сільські вісті. – 1990. – 8 червня.
370. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767. – Арк. 105.
371. Сучасні політичні партії та рухи на Україні (інформаційно-довідкові матеріали). – К.: Інститут політичних досліджень / Ред.колегія *І.Ф.Курас, Ф.М.Рудич, О.П.Смолянников, О.А.Спірін.*, 1991. – С. 211.
372. З'їзд Селянської спілки // Радянська Україна. – 1990. – 26 вересня.
373. Сучасні політичні партії та рухи на Україні (інформаційно-довідкові матеріали). – К.: Інститут політичних досліджень / Ред.колегія *І.Ф.Курас, Ф.М.Рудич, О.П.Смолянников, О.А.Спірін.*, 1991. – С. 280.
374. ДАЗО. – Ф. ПР.–102. – Оп. 38. – Спр. 333. – Арк. 9.
375. ДАЗО. – Ф. ПР.–157. – Оп. 52. – Спр. 128. – Арк. 10.
376. ДАЗО. – Ф. ПР.–157. – Оп. 52. – Спр. 125. – Арк. 9–16.
377. IV отчётно-выборная конференция УСВА. Доклад председателя Украинского союза ветеранов Афганистана (воинов-интернационалистов) С.В.Червонопиского. // Третій Тост. – 1999. – №11-12. – С. 2.
378. ДАЗО. – Ф. ПР.–24. – Оп. 51. – Спр. 41а. – Арк. 9.
379. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 18. – Спр. 2097. – Арк. 114–117.
380. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2642. – Арк. 57–58.
381. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 525. – Арк. 117.
382. *Корж Г.П.* Афганское досье: Война СССР в Афганистане / Худож.-оформитель *Б.Ф.Бублик.* – Харьков: Фолио, 2002. – С. 514.
383. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 1976. – Арк. 40.
384. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 1024. – Арк. 75.
385. ДАВО. – Ф. Р.–6156. – Оп. 1. – Спр. 20 – Арк. 18.
386. ДАВО. – Ф. Р.–6156. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 40.
387. ДАВО. – Ф. Р.–6156. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 22–23.
388. ДАВО. – Ф. Р.–6156. – Оп. 1. – Спр. 12 – Арк. 41.
389. ДАКО. – Ф. П.–1. – Оп. 88. – Спр. 101. – Арк. 1.
390. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 1025. – Арк. 160.
391. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр. 2749. – Арк. 21.
392. ДАКО. – Ф. П.–5. – Оп. 117. – Спр. 982. – Арк. 1–2.
393. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 1026. – Арк. 5.
394. Там само. – Арк. 6–7.
395. Там само. – Арк. 15.

396. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2872. – Арк. 200.
397. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2907. – Арк. 10.
398. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2969. – Арк. 28–29.
399. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 830. – Арк. 133.
400. Там само. – Арк. 134.
401. Там само. – Арк. 135.
402. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2905. – Арк. 93–94.
403. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2903. – Арк. 297–299.
404. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2534. – Арк. 312.
405. ДАКО. – Ф. П.–1. – Оп. 88. – Спр. 905. – Арк. 48.
406. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2895. – Арк. 74.
407. Там само. – Арк. 77.
408. ДАЗО. – Ф. ПР.–157. – Оп. 52. – Спр. 126. – Арк. 16–17.
409. ДАЗО. – Ф. ПР.–157. – Оп. 52. – Спр. 129. – Арк. 11, 16.
410. ДАЛО. – Ф. П.–3. – Оп. 62. – Спр. 941. – Арк. 231.
411. ДАКО. – Ф. П.–1. – Оп. 88. – Спр. 905. – Арк. 4–5.
412. ДАКО. – Ф. П.–1. – Оп. 88. – Спр. 925. – Арк. 3.
413. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2967. – Інформаційний бюлетень ЦК КПУ. – №1(119). – С. 10.
414. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2966. – Арк. 44.
415. Хроніка опору. Збірка матеріалів. – К.: Вік – Дніпро, 1991. – С. 15.
416. Там само – С. 103.
417. Там само – С. 187.
418. ДАВО – Ф. Р.–6156. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 37–38.

РОЗДІЛ ІІІ.

1. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 1446. – Арк. 1.
2. Там само. – Арк. 145.
3. Там само. – Арк. 26.
4. Там само. – Арк. 28–37.
5. Там само. – Арк. 59–60.
6. Там само. – Арк. 66–67.
7. Там само. – Арк. 122–123.
8. Нормативно-правова база діяльності громадських організацій. – К.: Четверта хвиля, 2001. – С. 56.
9. *Копиленко О.* Законодавство про громадські організації. Нинішній стан та шляхи удосконалення // Правова база діяльності громадських організацій в Україні : Матеріали для дискусії та практичного використання. – К.: Інститут демократії ім. Пилипа Орлика, 1997. – С. 12.
10. Нормативно-правова база діяльності громадських організацій. – К.: Четверта хвиля, 2001. – С. 63.
11. Там само. – С. 59.
12. *Морозов Г.И.* Международные неправительственные организации и право // Советское государство и право. – 1968. – №4. – С. 60.
13. Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій. – К.: Четверта хвиля, 2001. – С. 129.
14. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2731. – Арк. 253.
15. Там само. – Арк. 112.
16. Там само. – Арк. 114.
17. Там само. – Арк. 110.
18. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2732. – Арк. 4.
19. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2731. – Арк. 205.
20. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2732. – Арк. 6.
21. Конституція України. Офіційне видання Верховної Ради України. – К.: „ІВА”, 1996. – С. 21.
22. Права людини в документах ООН. – Амстердам-Київ: Україно-американське бюро захисту прав людини, 1996. – Кн.1. – С.8, 22.
23. *Гайова Н.* Науковий коментар до Статей 36 та 37 Конституції // Програма сприяння громадським організаціям : матеріали семінарів. – К.: Інститут демократії ім. Пилипа Орлика, 1997. – С. 35.
24. Конституція України. Офіційне видання Верховної Ради України. – К.: „ІВА”, 1996. – С. 22.
25. Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій. – К.: Четверта хвиля, 2001. – С. 58.
26. Там само. – С. 62.
27. Там само. – С. 63.
28. *Ванников О.* Парадокси власності: речові права у неприбуткових організаціях // Бухгалтер НПО – 2001. – №1. – С. 23.

29. Поточний архів Центру філантропії. – Пояснювальна записка до проекту Закону „Про невідприємницькі організації” (№5168 від 14.03.2000). – С. 15.
30. Поточний архів Центру інновацій та розвитку. – Дослідження Центру інновацій та розвитку: „Тенденції розвитку третього сектору в Україні”. – К., 1999. – С. 3.
31. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2001. – С. 369.
32. Поточний архів Держкомстату України. Відділ політичної статистики. – Зведені дані про кількість легалізованих громадських організацій з міжнародним, всеукраїнським та місцевим статусом (включаючи місцеві осередки) та про діяльність, джерела фінансування та витрати політичних партій станом на 01.01.1997- 01.01.2000. – С. 1.
33. Там само. – С. 1.
34. Сидоренко О. Чи знаємо ми, що таке насправді український „третій сектор”? // *Перехрестя*. – №4(9). – 2000. – С. 7.
35. Поточний архів Держкомстату України. Відділ політичної статистики. – Форма статистичної звітності № 1-ОГ – Табл. №5-8. (Діяльність, джерела фінансування та витрати об’єднань громадян за 1996 р.).
36. Поточний архів Держкомстату України. Відділ політичної статистики. – Форма статистичної звітності № 1-ОГ – Табл. №5-8. (Діяльність, джерела фінансування та витрати об’єднань громадян за 1996 р.).
37. Голоси електорату. Глобальна програма IFES для розвитку надійних показників громадської думки. // Семінар „Розвиток недержавних організацій через правові реформи. – К.: АТ „КоДр”, 1996. – С.5–6.
38. Поточний архів фонду „Демократичні ініціативи”. – Дослідження Інституту соціології НАН України за участі фірми Соціс-Гелап та фонду „Демократичні ініціативи”: „Українське суспільство 1994-2000”. – С. 10.
39. Поточний архів Центру інновацій та розвитку. – Дослідження Центру інновацій та розвитку: Ставлення населення України до діяльності громадських і благодійних організацій. – С. 11.
40. Там само. – С. 15.
41. Там само. – С. 16.
42. Там само. – С. 17.
43. *Грабовський С.* Громадська організація має дистанціюватися від влади // *Перехрестя*. – 2000. – №6. – С. 19.
44. Поточний архів Міжнародної Фундації Виборчих Систем. – Опитування громадської думки в Україні 1999. Опитування проведене компанією Соціс-Гелап 16-23 червня 1999 року. – С. 63.
45. Поточний архів Держкомстату України. Відділ політичної статистики. – Форма статистичної звітності № 1-ОГ – Табл. №5-8. (Діяльність, джерела фінансування та витрати об’єднань громадян за 1996 р.).
46. *Малєєв В.* Податки і пільги для демократії. Чи оподатковувати громадянське суспільство?// Програма сприяння громадським організаціям. Матеріали семінарів. – К.: Інститут демократії ім. Пилипа Орлика, 1997 – С. 53.

47. Там само. – С. 54.
48. ДАВО. – Ф. Р.–6119. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 2.
49. ДАВО. – Ф. Р.–6119. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 8–9.
50. Дзеркало тижня. – 2002. – №12.– березень.
51. Довідник фондів та організацій, що надають технічну допомогу в Україні – К.: СП „Українська книга”, 1997. – С. 79.
52. *Паливода М.* ПРООН: дорогою сподівань // Перехрестя. – №1. – 2000. – С. 5.
53. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році. – К.:ІВЦ Держкомстату України, 2001. – С. 25–26.
54. Про тактику дій Федерації профспілок України по забезпеченню соціальних гарантій трудящих: доповідь голови Федерації профспілок України *О.М. Стояна* на III Конгресі ФПУ України (29 червня 1994 року) // Профспілкова газета. – 1994. – №26. – 6 липня.
55. Нариси історії професійних спілок України / Федерація профспілок України. Головний редактор *О.М.Стоян*; керівник авторського колективу *О.П.Решт.* – К.:ВВП „Місіонер”, 2002. – С. 574.
56. 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матеріали наук. конференції [„Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності”, присвяч. 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні]. – К.: Логос, 1996. – С. 7.
57. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2650 – Арк. 186.
58. Профспілковий рух в Україні: історія та сучасність: збірка матеріалів про відзначення 90-річчя виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К.: Логос, 1996. – С. 22 .
59. 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матеріали наук. конференції [„Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності”, присвяч. 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні]. – К.: Логос, 1996. – С. 8.
60. Про хід виконання програми професійних спілок України, прийнятої на II (позачерговому) з’їзді Федерації профспілок України: доповідь голови ФПУ, народного депутата України *О.М.Стояна* на V конгресі ФПУ (11 квітня 1996 року) // Профспілкова газета – 1996. – №16 – 18 квітня.
61. Статут Федерації професійних спілок України (ФПУ) // Профспілкова газета. – 1993. – №9. – 6 березня.
62. Статут профспілок працівників агропромислового комплексу. – К.: [Б.В.], 1995. – С. 8.
63. Нариси історії професійних спілок України / Федерація профспілок України. головний редактор *О.М.Стоян*; керівник авторського колективу *О.П.Решт.* – К.:ВВП „Місіонер”, 2002 – С. 691.
64. *Піховшек В., Конончук С.* Розвиток демократії в Україні 1994-1996 роки. – К.: „Агентство Україна”, 1998. – С. 63.
65. *Вернигора Л., Лавриненко М., Семенюк В., Ромачук І.* Майно Федерації профспілок України працюватиме на благо трудящих // Профспілкова газета – 1996. – №45. – 6 листопада.

66. Щодо майна організацій: виступ голови ФПУ *О.Стояна* на сесії Верховної Ради України (1 листопада 1996 року) // Профспілкова газета – 1996. – №45. – 6 листопада.
67. *Піховшек В., Конончук С.* Розвиток демократії в Україні 1994-1996 роки. – К.: „Агентство Україна”, 1998. – С. 60.
68. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3609. – Арк. 75.
69. Про тактику дій Федерації профспілок України по забезпеченню соціальних гарантій трудящих: доповідь голови Федерації профспілок України *О.М. Стояна* на III Конгресі ФПУ України (29 червня 1994 року) // Профспілкова газета. – 1994. – №26. – 6 липня.
70. Постанова президії Ради Федерації професійних спілок України та Комісії Верховної Ради України у питаннях соціальної політики та праці „Про стан справ з соціальним захистом населення України” // Профспілкова газета – 1993. – №3. – 23 січня.
71. Генеральна тарифна угода між Кабінетом міністрів України і профспілковими об’єднаннями України на 1993 рік // Профспілкова газета – 1993. – №17. – 8 травня.
72. Про хід виконання Генеральної угоди між Кабінетом Міністрів і профспілковими організаціями в 1995 році // Профспілкова газета. – 1996. – №7. – 14 лютого.
73. *Каменецький В.* Всеукраїнська акція протесту відбулась // Профспілкова газета. – 1996. – № 10. – 6 березня.
74. *Стоян О.* Про акцію – з офіційних джерел // Профспілкова газета. – 1996. – №43. – 23 жовтня.
75. *Шибалов Є.* Літні бунтарі, або привідний пас вітчизняного капіталу – Дзеркало тижня. – 2009. – 21 березня.
76. Платформа профспілок України до виборів Верховної Ради у 1994 році // Профспілкова газета. – 1993. – №36. – 20 листопада.
77. Нариси історії професійних спілок України / Федерація профспілок України. головний редактор *О.М.Стоян*; керівник авторського колективу *О.П.Реснт.* – К.:ВВП „Місіонер”, 2002. – С. 588.
78. *Стоян О.* „Закон про профспілки потрібен!” // Профспілкова газета. – 1996. – №38. – 18 вересня.
79. *Вернигора Л., Єфименко О.* Здорові люди – здорова держава // Профспілкова газета. – 1996. – №49. – 4 грудня.
80. Про хід виконання програми професійних спілок України, прийнятої на II (позачерговому) з’їзді Федерації профспілок України: доповідь голови ФПУ, народного депутата України *О.М.Стояна* на V конгресі ФПУ (11 квітня 1996 року) // Профспілкова газета. – 1996. – №16. – 18 квітня.
81. Громадські об’єднання підприємців в сучасній ринковій економіці (круглий стіл „Безпека економічних трансформацій”. М-ли п’ятого засідання 14 квітня 1999 року) – К.: ЧП „Колегіум”, 1999. – С. 9.
82. Від подолання кризових явищ до сталого розвитку // Вісник УСПП. – 2007. – №4(9). – С. 2.

83. Україна на зламі історичних епох: формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991-2000 рр.) – К.: Центр ІТ Київ, 2000. – С. 200.
84. *Осовий Г.* Вжити в доброму тандемі // Профспілкова газета. – 1994. – №16. – 27 квітня.
85. Громадські об'єднання підприємців в сучасній ринковій економіці (круглий стіл „Безпека економічних трансформацій”. М-ли п'ятого засідання 14 квітня 1999 року) – К.: ЧП „Колегіум”, 1999. – С. 36.
86. Там само. – С. 59.
87. Постанова Верховної Ради Української СРСР „Про земельну реформу” від 18 грудня 1990 року // Відомості Верховної Ради Української РСР.– 1991. – №10. – С. 100.
88. *Шевчук О.* Наш фермер // Наш час. – 1992. – 21 липня.
89. Селянські (фермерські) господарства в Україні // Наш час. – 1997. – 24 січня.
90. Поза увагою держави: доповідь президента Асоціації фермерів України *М.Шкарбана* на VII з'їзді асоціації // Наш час. – 1997. – 7 лютого.
91. Там само.
92. Депутатське звернення „Про фінансування українського державного Фонду підтримки селянських (фермерських) господарств” // Наш час. – 1996. – 6 грудня.
93. Подання VI з'їзду Асоціації фермерів України до Верховної Ради України // Наш час. – 1996. – 23 лютого.
94. *Барулін Ф.* Держава дала жменьку грошей // Наш час. – 1992. – 21 серпня.
95. *Лихо С.* Організована боротьба проти фермерства? // Наш час. – 1992. – 27 листопада.
96. Ми з тими, хто хоче Україні добра: звітна доповідь президента АФУ *М.Шкарбана* на VI з'їзді фермерів України // Наш час. – 1996. – 9 лютого.
97. Ухвала VI з'їзду Асоціації фермерів України // Наш час. – 1996. – 23 лютого.
98. Ми з тими, хто хоче Україні добра: звітна доповідь президента АФУ *М.Шкарбана* на VI з'їзді фермерів України // Наш час. – 1996. – 9 лютого.
99. Конференція вирішила // Наш час. – 1992. – 30 жовтня.
100. Спілка виступає за еволюційне реформування на селі // Селянська спілка. – 1997. – 13–19 травня.
101. Там само.
102. *Чепурний А.* Надзвичайна ситуація вимагає надзвичайного селянського з'їзду. // Сільські вісті. – 1993. – 14 січня.
103. Новий довідник для вступника до ВНЗ I, II, III, IV рівнів акредитації / За ред. *В.Співаківського*. – К.: ДП „Гранд-Ліцей”, 2006. – С. 7.
104. *Вощевський В.* Здолає дорогу тільки той, хто йде // Селянська спілка. – 1997. – 8–14 липня. – С.4.
105. *Грузін В.* Селянський з'їзд відбудеться // Сільські вісті – 1993. – 20 березня.
106. Закон УРСР „Про основи соціальної захищеності інвалідів” // Нові закони України. – К.: МДВВП ”Мрія”, 1991. – С. 99.
107. Там само. – С. 100.

108. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2485. – Арк. 5–6.
109. Там само. – Арк. 28.
110. Там само. – Арк. 65– 67.
111. Там само. – Арк. 99.
112. Там само. – Арк. 1.
113. Статут Організації ветеранів України. – К.: Городня друк., 1992. – С. 4.
114. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2131. – Арк. 25.
115. Всеукраїнська організація інвалідів війни та Збройних сил: Нариси історії (П.Л.Машковець, В.П.Бондарчук, М.А.Лебединський та ін.) – В.М.Шушкевич (голова ред.кол.). – К.: Жнець, 2005. – С.10.
116. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2131. – Арк. 128.
117. Там само. – Арк. 3– 7.
118. Там само. – Арк. 37, 54.
119. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2132. – Арк. 43– 44.
120. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2131. – Арк. 101–107.
121. Там само. – Арк. 133.
122. Там само. – Арк. 134–138.
123. Там само. – Арк. 35.
124. Там само. – Арк. 98.
125. Там само. – Арк. 76.
126. Закон України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” // Третій Тост. – 1998. – №15–16. – С. 11.
127. Установчий з’їзд Всеукраїнського об’єднання ветеранів // Українське слово. – 1996. – 7 листопада.
128. ДАВО. – Ф. Р.–6156. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 18.
129. Там само. – Арк. 13– 14.
130. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2130. – Арк. 81.
131. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2132. – Арк. 42.
132. Закон України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” // Третій Тост. – 1998. – №15–16. – С. 16.
133. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2502. – Арк. 69.
134. Положення про Комітет у справах ветеранів війни та воєнних конфліктів в іноземних державах при Кабінеті міністрів України // Третій Тост – 1998. – № 15-16. – С. 3.
135. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2504. – Арк. 3.
136. Там само. – Арк. 4–6.
137. Там само. – Арк. 16.
138. Там само. – Арк. 1.
139. Там само. – Арк. 9–10.
140. Аблазов В. Громадські об’єднання ветеранів війни // Третій тост. – 1997. – №22. – листопад.
141. Аблазов В. Ветерани війни України та їхні громадські організації // Третій Тост – 1998. – № 15– 16. – С. 6–7.

142. Постанова Кабінету Міністрів України „Про сприяння діяльності Української Спілки ветеранів Афганістану” від 2 квітня 1993 р. №238 // Третій тост. – 1993. – №6(7). – квітень.

143. В минулому, 93-м. С засідання президиума УСВА 28 грудня 1993 г. // Третій Тост. – 1994. – №1. – січень.

144. Доклад председателя Комитета Украины по делам ветеранов войны и военных конфликтов в иностранных государствах, председателя УСВА и УПС *С.В. Червонопиского* на заседании Координационного Совета Комитета по делам воинов-интернационалистов при Совете глав правительств государств-участников Содружества Киев (13 ноября 1999 года) // Третій Тост. – 1999. – №23-24. – грудень.

145. Уверенная поступь Украинского Союза ветеранов Афганистана // Третій Тост. – 1999. – №9. – травень.

146. IV отчётно-выборная конференция УСВА: доклад Председателя УСВА (воинов-интернационалистов) *С.В. Червонопиского* // Третій тост. – 1999. – №11–12. – червень. – С. 12.

147. Нові закони України – К.:МДВВП „Мрія”, 1991. – С. 75.

148. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 1976. – Арк. 37.

149. Там само. – Арк. 1–2.

150. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3601. – Арк. 29–30.

151. Там само. – Арк. 49.

152. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3580. – Арк. 32.

153. Там само. – Арк. 35.

154. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3590. – Арк. 3.

155. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3602. – Арк. 4.

156. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3593. – Арк. 54.

157. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3609. – Арк. 33.

158. Там само. – Арк. 92.

159. Там само. – Арк. 1–3.

160. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3593. – Арк. 110.

161. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3590. – Арк. 59–60.

162. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3602. – Арк. 2.

163. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3593. – Арк. 143.

164. Там само. – Арк. 144.

165. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп.22. – Спр. 3602. – Арк. 1.

166. Там само. – Арк. 16.

167. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп.22. – Спр. 3593. – Арк. 114.

168. Там само. – Арк. 125–126.

169. Там само. – Арк. 131.

170. Постанова Кабінету Міністрів України від 22.10.1996 р., №1279. „Про затвердження переліку всеукраїнських та міжнародних об’єднань громадян, які постраждали в наслідок Чорнобильської катастрофи” // Вісник Чорнобиля. – 1996. – 23 листопада.

171. Чорнобиль. Наслідки для довкілля, здоров’я та прав людини. – К.: ІВЦ „Енергія майбутнього століття” ІЕЕ НТУУ „КПІ”, 1999. – С. 233.

172. Там само – С. 14.
173. ДАКО. – Ф. П.– 5. – Оп. 118–2. – Спр. 97. – Арк. 19–20.
174. *Андреев Ю.* Чорнобиль продовжується // Дзеркало тижня. – 2001. – 10 лютого.
175. Українська партія справедливості – союз ветеранів, інвалідів, чорнобильців, афганців (СВІЧА). Програма. Статут. – К.: [Б.В], 2004. – С. 1.
176. ДАВО. – Ф. Р.– 6156. – Оп. 1 – Спр. 29. – Арк. 3.
177. Там само. – Арк. 16.
178. Там само. – Арк. 19-20.
179. Матеріали II Президиума и II Пленума СОКК и КП. – М. [Б.В.] – С.46–47.
180. Указ Президента України „Про Товариство Червоного Хреста України” від 28 жовтня 1992 року №548/92 // Інформаційний вісник ТЧХ України – 1993. – №3. – С. 2.
181. *Сомаруга К.* Визнання Товариства Червоного Хреста України // Статут Товариства Червоного Хреста України. – К.: „Чорнобильінтерінформ”, 2001. – С. 32.
182. ДАВО. – Ф. Р.– 4956. – Оп.1. – Спр. 1583. – Арк. 1–2; Поточний архів Вінницької обласної організації Товариства Червоного Хреста України. – Довідка про діяльність ТЧХ України в 1993 році. – С. 2.
183. ДАВО. – Ф. Р.– 4956. – Оп. 1. – Спр. 1723. – Арк. 2.
184. *І. Усіченко, Ю. Віленський, О. Заграничний* І доброта, і милосердя. – К.: Товариство Червоного Хреста України, 2001. – С. 41.
185. ДАВО. – Ф. Р.–4956. – Оп. 1. – Спр. 1736. – Арк. 4.
186. Час випробовувань // Інформаційний вісник ТЧХ України. – 1993. – №3. – С.4
187. *Усіченко І., Віленський Ю., Заграничний О.І* доброта, і милосердя. – К.: Товариство Червоного Хреста України, 2001. – С. 42– 43.
188. Гуманітарна допомога // Інформаційний вісник №3 ТЧХ України. – 1993. – №3. – С. 6–7.
189. Поточний архів Вінницької обласної організації Товариства Червоного Хреста України. – Довідка про діяльність ТЧХ України в 1993 році. – С. 17.
190. *І. Усіченко, Ю. Віленський, О. Заграничний* І доброта, і милосердя. – К.: Національний Комітет Товариства Червоного Хреста України, 1996. – С. 29.
191. *І. Усіченко* Нові обрії милосердя // Третій тост. – 1998. – №9. – травень.
192. *Sowing the Seeds of Democracy* – К., 1993. – Р.1– 2.
193. Путешествие вдоль горизонта – К.: „Проспект-Р”, 1998. – С. 55.
194. Там само. – С. 73–75.
195. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3529. – Арк. 47–48.
196. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3560. – Арк. 19.
197. Там само. – Арк. 20.
198. Там само. – Арк. 27.
199. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3559. – Арк. 104.
200. Там само. – Арк. 106– 108.
201. Екоправо. Історія. Проекти. Справи. – Львів: [Б.В.], 1999. – С.6, 22.
202. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 3566. – Арк. 4–6.

203. Нормативно-правова база діяльності громадських молодіжних організацій – К.: Четверта хвиля, 2001. – С. 46.
204. Там само. – С. 75.
205. Там само. – С. 131.
206. Молодіжний рух в Україні: довідник. – К.: „Столиця”, 1998. – Ч. I. – С. 27.
207. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 року). Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України – К.: ТМ Прінтікс Прес, 1999. – С. 96.
208. Майбутнє України в руках молоді! (Збірник матеріалів IV Світового Конгресу Українських Молодіжних Організацій, Київ, 21-23 серпня 1998 року) – К.: НВФ „Студцентр”, 1998. – С. 7.
209. Там само. – С. 13–14.
210. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 року). Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України – К.: НВФ „Студцентр”/ НІКА Центр, 1998. – С. 97.
211. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2001. – С. 18.
212. Федоринчик С. Участь громадськості у сталому розвитку в Україні // Світ у долонях – 1999. – №1(6). – С. 27;
213. ЦДАВОВУ України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2733. – Арк. 212.
214. Там само. – Арк. 31.
215. Там само. – Арк. 21.
216. Там само. – Арк. 58–61.
217. Там само. – Арк. 105.
218. „Просвіта”: історія та сучасність (1868-1998): Зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ „Просвіта” ім. Тараса Шевченка / Упоряд., ред., В.Германа. – К.: Вид. центр „Просвіта”, Вид. „Веселка”, 1998. – С. 193.
219. Меншун В.І. „Знання” було, є і буде // Трибуна. – 1998. – №7–8. – С. 6.
220. „Просвіта”: історія та сучасність (1868-1998): Зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ „Просвіта” ім. Тараса Шевченка / Упоряд., ред., В.Германа. – К.: Вид. центр „Просвіта”, Вид. „Веселка”, 1998. – С. 195.
221. Там само. – С. 203.
222. Там само – С. 205.
223. В.Шинкарук „Країна без освіти – країна без майбутнього” // Трибуна - №11-12. – 1998. – С. 4–5.
224. „Просвіта”: історія та сучасність (1868-1998): Зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ „Просвіта” ім. Тараса Шевченка / Упоряд., ред., В.Германа. – К.: Вид. центр „Просвіта”, Вид. „Веселка”, 1998. – С.206.
225. Там само. – С. 416.
226. Там само. – С. 414.
227. Там само. – С. 459.
228. Там само. – С. 462–464.
229. Концепція розвитку товариства „Знання” України на період з 1997 по 2000 рік // Трибуна. – 1998. – №1–2. – С. 6.

230. *Кушерець В.І.* Потужна сила знань // Трибуна. – 2000. – №5–6. – С. 9.
231. *Мартинюк А.* Українознавчі студії освітян та військовиків // Трибуна. – 1998. – №9–10. – С. 14.
232. *Кремінь В.* Товариство „Знання” – не рудимент минулого, а діюча і корисна структура // Голос України. – 1999. – 1 вересня.
233. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Нац. АН України. Ін-т нац. відносин і політології; [Упоряд. *М.І.Панчук* та ін.; Редкол.: *І.Ф.Курас* (голова) та ін.] . – К.: Наукова думка, 1994. – С. 475.
234. Там само. – С. 476.
235. *Лойко Л.І.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – К.: ПЦ „Фоліант”, 2005. – С. 153.
236. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Нац. АН України. Ін-т нац. відносин і політології; [Упоряд. *М.І.Панчук* та ін.; Редкол.: *І.Ф.Курас* (голова) та ін.] . – К.: Наукова думка, 1994. – С. 489.
237. Національні процеси в Україні: історія та сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд : *І.О.Кресіна. В.Ф. Панібудьласка*; за ред.. *В.Ф. Панібудьласки*. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – С. 620–621.
238. Там само – С. 628.
239. Національні меншини України: Інформ. довідник / Упоряд.: *Т.І.Пилипенко, А.І.Осауленко* – К.: Голов. спеціалізм. ред.. літ. мовами нац. меншин України, 1995. – С. 16–17.
240. Мариупольському обществу греков – 10 лет. – Мариуполь: Предприятие: Газета „Приазовский рабочий”, 1999. – С. 17.
241. Національні меншини України: Інформ. довідник / Упоряд.: *Т.І.Пилипенко, А.І.Осауленко* – К.: Голов. спеціалізм. ред.. літ. мовами нац. меншин України, 1995. – С. 29.
242. Материалы I съезда русских Украины – К.: УкрНИИПСК, 1999. – С. 11.
243. Там само. – С. 14.
244. Національні процеси в Україні: історія та сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд : *І.О.Кресіна. В.Ф. Панібудьласка*; за ред.. *В.Ф. Панібудьласки*. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – С. 639.
245. Материалы I съезда русских Украины – К.: УкрНИИПСК, 1999. – С. 82.
246. Там само. – С. 36
247. Там само. – С. 46–48.
248. Там само. – С. 99.
249. Там само. – С. 85–86.
250. *Сеитмуратова А.* Социальная защита одиноких, престарелых граждан крымских татар // Неурядові організації в умовах ринкової економіки: різнобіччя досвіду, проблем, перспектив. Всеукраїнська конференція. Тези виступів. – К.: Асоціація „Бостон-Київ – міста-побратими”, 1995. – С. 77.
251. Ассоциация крымскотатарских работников образования „Маарифчи” // Відродження. – 2000. – №1. – С. 15.
252. Освіта: історія та сучасність. Чи бути школі та рідній мові? // Кримськотатарське питання. – 1999. – Ч. 3. – С. 62.
253. Перші успіхи // Перехрестя - 1999. – №2. – С. 38.

254. Там само. – С. 40.
255. *Єлович А.* НДО і півострів // *Пережрестя.* – 1999. – №2. – С. 34.
256. *Беліцер Н.* Прихована інтеграція // *НУО новини.* – 1999. – №13 – С. 8.
257. *Джемільев М.* “Громадські організації не впливають на політику Криму” // *Пережрестя.* – 1999. – №2. – С. 36.
258. Верховний комісаріат ООН цінує підтримку неурядових організацій // *Пережрестя* – 1999. – №2. – С. 36.
259. Міжнародний Фонд “Відродження” – внесок в розбудову демократичного, толерантного суспільства в Криму // *Кримські студії.* – 2000. – №2. – С.27–28.
260. *Литовченко Л.* Консорціум обирає Крим // *Пережрестя* – 1999. – №2. – С. 37.